

तरी । ज्ञान जालियावरी । जनोद्धारही आवश्यक ॥२१॥ याकारणें मनीं ।
कर्म तारक नव्हे ह्यणोनी । करावें श्रद्धा टाकूनि । लोकसंग्रहाकारणें ॥२२॥
परी ते श्रद्धा धरूनि । करिती तुवां अभद्रेहीकरूनि । तैसेंचि सांग करावें
ह्यणोनि । श्रीकृष्ण येथें भाव दावितो ॥२३॥ या प्रसंगें तूं भारत । ह्यणे अर्जु-
नातें अच्युत । कीं तूं भरतकुलीं उत्पन्न तुज उचित । कीं युद्धीं मारावें
या सर्वा ॥ २४ ॥ तरीच श्रद्धा कर्माची । तुझी दिसेल सव्यसाची । कीं तूं
सव्यसाची । प्रसिद्ध या भारतांत ॥२५॥ आतां आपणास अभद्रा । तथापि
लोकांस कर्मी श्रद्धा । उत्पन्न करावी हें प्रबुद्धां । अगत्य ह्यणतो याश्लोकीं ॥२६॥

॥ श्लोक ॥ न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

॥ टीका ॥ अगा ज्यांचें अंतरंग । कर्मी रंगोनि कर्मसंग । धरिला
जिहीं बुद्धिभंग । करूं नये त्यां अज्ञांचा ॥ २७ ॥ सर्व कर्मी तयांला ।
योजावें हें उचित याला । कीं ज्ञान नाहीं जयांला । कर्मांचि तयां फल-
प्राप्ती ॥ २८ ॥ परी त्यांस देतां अनुमोदन । ह्यणीं भ्रम पावे आपलें मन ।
हें बोलतो मधुसूदन । चतुर्थ चरणीं ॥ २९ ॥ कर्म करा ह्यणोनी ।
त्यांस उपदेश करूनी । आपण अभद्राही धरूनी । कर्म बरेच रीती आ-
चरावीं ॥ ४०० ॥ कीं ज्ञानी आपण । विदित आत्मत्वेन ब्रह्मखूण । तेथें
चित्ते निपुण । युक्त असोनि कर्म आचरावीं ॥ १ ॥ ऐसें युक्त स्वयें
असोनी । आपणही कर्म आचरोनी । त्यांस कर्म करा ह्यणोनी । कर्मांच
योजावें ॥२॥ परी करूं नये बुद्धिभेद । कीं ज्ञानाचि मुख्य ह्यणतो वेद । या
गोष्टीनें खेद । अनधिकारी पावती ॥३॥ आतां ज्ञानी अज्ञानी सम । दिसती
करितां कर्म । ह्यणोनि अज्ञानियांचा भ्रम । बोलतसे या श्लोकीं ॥ ४ ॥

॥ श्लोक ॥ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहंकारविमुदात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

॥ टीका ॥ प्रकृतीचे गुण । सत्त्व मन रज इंद्रियगण । देह पंचभूतांश
लक्षण । तमोगुणाचा ॥ ५ ॥ मन ज्याचा संकल्प करी । इंद्रियें धां-
वती त्यावरी । ऐसीं मन इंद्रियें शरीरीं । वर्तविती शरीरातें ॥ ६ ॥
हें बुद्धीस न कळे । जे वेडी अहंकारें जळे । त्या बुद्धीनें खबळे । मी क-

१ होन्ही हातांनीं धनुष्यास बाण लावून सोडतां येत असल्यामुळे अर्जुनास
पडलेलें नांव. २ घाटण्यास. ३ डंचबळतो.

तो ह्यणोनि अज्ञानी ॥ ७ ॥ जो ज्ञानी तो नव्हे ऐसा । ह्यणसील तरी तो कैसा । तरी हेक सांगतो ऐसा । तत्त्वज्ञानी या श्लोकीं ॥ ८ ॥

॥ श्लोक ॥ तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागधोः ।

गुण गुणेषु वर्तते इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

॥ टीका ॥ अर्जुना तत्त्वे निवडुनी । जड चैतन्य भाग दोनी । जो जाणतो आत्मज्ञानी । तो तो तत्त्वज्ञ ॥ ९ ॥ जे सामग्रीनें कर्मसिद्ध । ते आपण नव्हे हे जाणे प्रबुद्ध । अहंकारापरतें आत्मत्व शुद्ध । तत्त्वज्ञ जाणे ॥ ४१० ॥ उक्ता टाकोनि मीपण । तो तत्त्वज्ञ आपण । मी कर्ता न ह्यणे निपुण । त्याजता अहंकार ॥ ११ ॥ आणि कर्म तो घडतें । तें कर्म ह्यणावें तयातें । कीं विषयभोग इंद्रियातें । घडोनि येती ॥ १२ ॥ विषय घेणें कर्म । तें कर्म इंद्रियांचे धर्म । उभयविभागीं दिसे धर्म । अकर्तृतेनें ॥ १३ ॥ इंद्रियें ह्यणावीं गुण । कर्म विषयग्रहण । गुणकर्मविभाग कळणें । इतुकीं ॥ १४ ॥ या दो विभागांचे ठायीं । इंद्रिय देखे स्वस्वविषयीं । तृणीं चढतां पाई । रक्षणीं न दिसती कोणा ॥ १५ ॥ माई चरती तृण । दोनी नव्हे द्रष्टा पुरुष आपण । तैसा गुणकर्मद्रष्टा निपुण । वेगळा ॥ १६ ॥ जैसा माईच्या तृणीं । तैसे गुणही गुणीं । रज इंद्रियें तमविषय ह्यणोनि । गुणीं मज वर्तती हें मानी ॥ १७ ॥ मानावें हें मनाचें कृत्य । तें मन जाणें अकर्तृकृत्य । आत्मा कळतां सत्य नित्य । अकर्ता मानी त्या आत्मयाचें कृत्य । तें मन इंद्रियद्वारा । घेणार विषयवासनेचा चारा । विरक्त होऊनि निष्कारा । त्याहणारही तेंचि ॥ १८ ॥ आत्मा अकर्ता मना तया । कळोनिही गोड विषया । मानी तेव्हां आत्मया । अकर्ता जाणोनिही कार्यसिद्धी ॥ ४२० ॥ कीं मीपणावांचूनी । विषयापेक्षा नुपजे मनीं । मज भोग न हो ह्यणतां कोठुनी । विषयवासना उडेल ॥ २१ ॥ मज ह्यणणें मीपण । तेथें सर्वकर्तृत्वलक्षण । एवं नव्हे तो विचक्षण । अकर्तात्माही कळोनी ॥ २२ ॥ कीं आत्मा सर्वदाही अकर्ता । जरी मीपणें मानिला कर्ता । एवं मीपणाच वरता । कर्तृत्वाचा उसा असे ॥ २३ ॥ असो नसो मीपणा । आत्मा अकर्ताच आपण । परी तो व्यर्थ जो अहंस्फुरण । असे मनासी ॥ २४ ॥ टाकितां तो अहंकारप्रत्यय । मनासि शुद्धात्मतेचा निश्चय । कळोनि अकर्ता आत्मा तन्मय । मन होतां अकर्ता पुरुष तो ॥ २५ ॥ तथापि

१ शोहीचें पृथकरण केल्यानें.

प्रारब्धाचा देह । जरी नसे विषयांचा स्नेह । भोग न चुके निःसंदेह । इंद्रि-
यांस विषयांचा ॥ २६ ॥ कळोनिही अकर्तृता । जरी विषयीं उपजे आस-
क्तता । ते मीपणाचीं कर्तृता । अकर्तृता कैची त्या पुरुषा ॥ २७ ॥ प्रस्तुतीं
अकर्तेपण । ज्याचें बोले श्रीकृष्ण । तो गुणीं वर्तते गुण । मानी ऐसें नव्हे
आसक्त ॥ २८ ॥ “इति मत्वा न सज्जते” । ह्यणी भगवद्वाणी बोलते । तेथें भाव
इत्यादि दाविते । कीं अकर्ता तरी जरी नव्हे आसक्त ॥ २९ ॥ एवं कर्म
करी अज्ञानी । लोकसंग्रहार्थ हाही ज्ञानी । कर्मचि करी ऐसा ह्योनी । मह-
दंतर असे त्यास यास ॥ ४३० ॥ परी त्यांत जे काम्यपर । ते शास्त्र बोले
फळीं सादर । त्यास खवळूं नये ऐसें सर्वेश्वर । ह्यणतो आतां या श्लोके ॥ ३१ ॥

॥ श्लोक ॥ प्रकृतेर्गुणसंमूहाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नविदो मंदान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

॥ टीका ॥ अगा प्रकृतीच्या तिन्ही गुणीं । अहंकर्तृत्वाची मांडणी ।
ते मागिल्या या श्लोकगणीं । दाविली तुज ॥ ३२ ॥ एवं कर्म करी अज्ञानी ।
कीं सात्त्विक अहंकार मनीं । राजस अहंकार इंद्रियगणीं । तामस देहात्म-
पणीं ॥ ३३ ॥ या तिहीं अहंकारीं बुद्धि मूढ । बुद्धि विषयीं इंद्रियद्वारा दृढ ।
आसक्त भोगीं निरुद्ध । वासना ज्याची ॥ ३४ ॥ आणि केवळ मूर्खही
नसती । शास्त्रज्ञ विवेकीही दिसती । तथापि वेदवाणी नुसती । वाखाणिती
कर्मविषयींच ॥ ३५ ॥ एवं जरी शास्त्रज्ञ । तथापि नव्हेती सर्वज्ञ । कीं
पाहतां जैसे अज्ञ । तैसे वर्तती ॥ ३६ ॥ या भावें ह्यणे मुकुंद । कीं ते
अकृत्स्नवित् आणि मंद । डोळे असोनि अंध । गुणीं प्रकृतीच्याच ते मूढ
॥ ३७ ॥ तैसी यास निष्काममार्गकथा । सांगोनि कां खवळावें वृथा । कीं
मोक्षमार्गीं न सर्वथा । प्रवर्तती ते ॥ ३८ ॥ याकारणें तयां । चाळूच नये
गा धनंजया । कीं काम्यापासुनि आळिलिया । उभयभ्रष्टही ते होती ॥ ३९ ॥
बुद्धि चाळितां ते खवळती । निष्कामीं तो न वळती । थित्या पुण्यकर्मा-
पासुनि चळती । चालूं नये त्यालागीं ॥ ४४० ॥ पूर्वाध्यायाचे ठायीं निंदा ।
त्यांची करणें लागली मुकुंदा । एथें ह्यणतो कीं तथापि त्या मंदां । खवळूं
नये सर्वज्ञ ॥ ४१ ॥ जो गुणकर्मी नव्हे मूढ । ज्यास अकर्तृता वाणली दृढ ।
त्याणें त्यांस आपलें गूढ । सांगों नये चाळूं नये ॥ ४२ ॥ आतां यानंतर
श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त पुण्यलोक । आहकोत

१ प्रबळ. २ नव्हेत जे सर्वज्ञ; नव्हेत जे तत्त्वज्ञ. ३ असलेल्या.

भावार्थे ॥ ४३ ॥ अर्जुनास आत्मज्ञान । अद्यापि नसोनि मधुसूदन । ज्ञानि-
यांस बोलिजे वचन । तैसें बोलिला ॥ ४४ ॥ कीं लोकसंग्रहाकारणें । तरी
तुज लागेच कर्म करणें । भाव कीं या हातीं कर्म करवणें । अपरोक्षोपदेश
जाल्यानंतरही ॥ ४५ ॥ या प्रसंगें कितीएक । श्लोक बोलिला उत्तमश्लोक ।
कीं कर्म करिती लोक । तैसें न करी तत्त्वज्ञ ॥ ४६ ॥ आतां अर्जुनासही
ज्ञान । पुढें देऊं पाहे करुणाघन । तेव्हां जें सांगावें तें वचन । कर्माविषयीं
सांगतसे आतांच ॥ ४७ ॥ कीं ज्ञान जालियावरी । कर्मार्पण माझेठायीं क-
रीं । जें पूर्वी बोलिला हरी । तें या प्रसंगीं दृढ करितो या श्लोकीं ॥ ४८ ॥

॥ श्लोक ॥ नयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्धक्षेत्रे विगतज्वरः ॥ ३० ॥

॥ टीका ॥ अगा “यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र” । या श्लोकीं कर्म मात्र । तुज
बोलिलों बंधक अपवित्र । जें नव्हे यज्ञार्थविष्णुकारणें ॥ ४९ ॥ अगा
मींच तो यज्ञ । ज्यास अर्पावे सर्व यज्ञ । आतां तूं होऊनिही तत्त्वज्ञ । समर्पीं
माझे ठायीं तूं कर्म ॥ ४५० ॥ या भावें सगुण ब्रह्म । ह्मणे अगा सर्वही कर्म ।
अर्पुनि माझेठायीं स्वधर्म । करीं युद्ध तगवगं ठाकूनी ॥ ५१ ॥ ज्ञान जालि-
यावरी । लोकसंग्रहार्थ तरी कर्म करीं । ह्मणुनि ह्मणतो तें यापरी । करीं
अर्जुना ॥ ५२ ॥ कीं अध्यात्मचित्तेकरूनी । सर्व आत्मा ऐसें स्मरोनी ।
आशाममतारहित होऊनि । करीं कर्म ॥ ५३ ॥ आशाममतारहित । कर्म
करितां निश्चित । मीपणास नव्हे विदित । कर्म तें ॥ ५४ ॥ आशाममतारहि-
तता । तेव्हां बाणे अकर्तृता । आणि कर्मां दिसे ब्रह्मता । कीं असे स्पर्शिलें
चित्ता अध्यात्म ॥ ५५ ॥ ऐसा होऊनिही । कर्म करिती जीं काहीं । तीं
समर्पीं माझेठायीं । जो मी सगुण साकार ॥ ५६ ॥ जरी टाकिला अहंका-
र । तरी मनीं त्याचा संस्कार । यालागीं वारंवार । कर्म अर्पावें मजलागीं
॥ ५७ ॥ आणि कर्म अर्पा तोचि दास । मग मी त्याचेविषयीं नव्हे उदा-
स । योगसिद्धयर्थ प्रयास । लागों नेदी मी त्याला ॥ ५८ ॥ “ब्रह्मा-
र्पणं ब्रह्महवि” । चतुर्थाध्यायांत हेंचि गोसावी । बोलतील एथें पहावीं ।
वचनें तींच मूढभावे ॥ ५९ ॥ निर्गुणवादाभिमानि । तो एथें ऐसें न मानी ।
कीं जाला आत्मज्ञानी । तो कां कर्म समर्पील ॥ ४६० ॥ आणि “अध्या-
त्मचेतसा” । ह्मणोनि एथें कृष्ण ऐसा । बोले त्याचा भलतसा । वाखाणि-
१ यज्ञतांब उवास आहे असा विष्णु. २ तगवग, ३ एकाग्रचित्तानें. ४ ब्रह्मज्ञान

ती अर्थ ॥ ६१ ॥ ऐसेचि हादशाध्यायीं । श्रीकृष्ण हणेल माझेडावीं । कर्म
 अर्पिती आणि माझे पायीं । तत्पर मींच थोर हणोनी ॥ ६२ ॥ त्यास मी
 उद्धरणार । मृत्युसमुद्रपैलपार । पाववीन हणे आणि थोर । तो निर्गुणो-
 पासकापरिस ॥ ६३ ॥ निर्गुणोपासक ज्ञानी । कर्म समर्पणार तो जरी अ-
 ज्ञानी । तरी तो थोर ज्ञानियाहुनी । हें स्ववचनाशीं विरुद्ध कां बोलेल
 ॥ ६४ ॥ सर्वत्रही ज्ञानी । थोर सकळांहूनी । स्वयें हणोनि अज्ञानी । हा-
 दशीं कां हणेल थोर त्यापरिस ॥ ६५ ॥ एथेही त्याच्या कुयुक्ति नाना ।
 कीं स्ववचनाची स्थापना । होय ऐसी कल्पना । असे परी ते होतसे असिद्ध
 ॥ ६६ ॥ एवं आत्मज्ञानियास भक्ति । नलगे हणतील त्यांच्या कुयुक्ति । न
 चलती ऐशा उक्ति । सर्वज्ञ त्या अध्यायींच बोलेल ॥ ६७ ॥ या ज्ञानाभि-
 मानगोष्टी । दीर्घदृष्टीचीही अदीर्घदृष्टी । तेथेंचि विशद होणार वृष्टी । जेथें
 भक्ति खुरसामृताची होणार ॥ ६८ ॥ एवं जरी ज्ञान जालें । तरी पाकास
 पाहिजे आलें । ज्ञानियानें पाहिजे केलें । सगुणभजन यालागीं ॥ ६९ ॥ अ-
 र्जुनास हणतो हणोनी । कीं अध्यात्मचित्तेकरूनी । कर्म करुनि मज अ-
 र्पूनी । करीं युद्ध स्वधर्म ॥ ७० ॥ कीं ज्या आसनीं बैसला । त्याच आसनीं
 ज्ञान त्याला । देणार मग युद्ध करणें ज्याला । लागेल कर्म ॥ ७१ ॥ देशा-
 धिपत्य दीधलें नाहीं । परंतु देणार ऐशासही । राजे सांगती जें कांहीं । क-
 र्म करावें पदारूढ जालिया ॥ ७२ ॥ तैसा एथें अर्जुन । त्यास न हणावें
 कीं नाहीं ज्ञान । “ अध्यात्मचेतसा ” हें वचन । या भावें श्रीकृष्ण बोलिला
 ॥ ७३ ॥ आतां नसोनिही ज्ञान । मज सकळ कर्मार्पण जन । करितील ते
 ही मधुसूदन । तरतील हणतो या श्लोकीं ॥ ७४ ॥

॥ श्लोक ॥ ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

अद्धाबंतोऽनसूयंतो मुच्यन्ते तेषां कर्मभिः ॥ ३१ ॥

॥ टीका ॥ अर्जुना हें माझें मत । कीं मज अर्पावें निष्काम नियत । ते
 मानवही निश्चित । मुक्त होती ॥ ७५ ॥ ऐसे मानव तेही । तरती संदेह कांहीं ।
 न धरीं कीं ज्ञान नाहीं । हणोनि ॥ ७६ ॥ तेही कर्मापासोनि छुटती हणो-
 नी । बोलतां भाव या वचनीं । ऐसा कीं होऊनि ते ज्ञानी । मुक्त होतील
 ॥ ७७ ॥ माझ्या प्रसादें निश्चित । ज्ञान होणार जें माझें मत । अनुष्ठिती
 कर्म विहित । निःसंग अर्पूनि मजलागीं ॥ ७८ ॥ असोनिही माझ्या मतीं ।

१ संभ्यादि नित्यकर्म.

दोनी गोष्टी असाव्या चिन्हीं । माझ्या भवणकीर्तनीं भक्ती । आणि मज समजणें निर्दोष ॥ ७९ ॥ ह्मणूनि ह्मणतो कीं भद्रावंत । भद्रा भक्ती ती करुनि युक्त । आणि माझेठायीं असूयारहित । कीं दोष न ठेवणें मजवरी ॥ ४८० ॥ अगा मी सर्व सम । विषमफळ देतां दिसतों विषम । कीं जैसैं ज्याचें कर्म । फळ देतों तदनुरूप ॥ ८१ ॥ ज्यास हेंही वर्म कळे । त्याचेही धुरें भरती डोळे । माझ्या थोरपणेंही चावळे । दोष ठेवी मजवरी ॥ ८२ ॥ कीं ईश्वर सर्वकर्ता । तरी तोचि सर्व करवितो हे वार्ता । बोलतां विसतो ठसा वर्ता । निर्दयत्वाचा ॥ ८३ ॥ कीं मी करवितों पाप । आणि जीव भोगितो नरकादि ताप । तेव्हां माझ्या ईश्वरत्वाचा प्रताप । अवसान पावला निर्दयत्वीं ॥ ८४ ॥ इत्यादि एथें भाव । ते पंचमाध्यायांत बोलेल देव । एथें ह्मणतो देवाधिदेव । कीं दोष न ठेवितां मजवरी ॥ ८५ ॥ मी थोर ऐसैं समजती । कर्तृत्त्व निर्दोष माझें उमजती । आणि कर्म करुनि मज भजती । ते मुक्ति पावतील आत्मज्ञानेंकरुनी ॥ ८६ ॥ दोष मज जे न लाविती । तेच मत माझें अनुष्ठिती । जे माझ्या मतार्तेचि दूषिती । ते आईक ह्मणतो या शोकीं ॥ ८७ ॥

॥ श्लोक ॥ ये त्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढास्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

॥ टीका ॥ हा निवृत्तिमार्ग पार्था । जे प्रवृत्तिमार्गी सर्वथा । ते काम्यतत्पर हे कथा । उडविती दोष ठेवूनी ॥ ८८ ॥ काम्यपरां फळापेक्षा । निष्काम कर्म नाणिती लक्षा । कीं निष्कामता देणार मोक्षा । तो मोक्षचि ह्मणती फटकाळ ॥ ८९ ॥ वेदांतवक्ता वेदव्यास । काम्यकर्मी मुमुक्षुजनांस । निर्धो नेदी परंतु अनधिकारियांस । उभयभ्रष्टता ह्मणे याप्रसंगें ॥ ९० ॥ कीं मोक्षरुचीनें काम्य टाकिती । आणि अशुद्धचित्त निष्कामही न होती । मोक्ष आणि स्वर्ग दोनी गती । अंतरती त्यांच्या ॥ ९१ ॥ आपण तों मोक्ष बडिवार । बोलिलों वारंवार । आपणचि त्याचा निंदाप्रकार । बोलतां सन्मार्गच बुडतो ॥ ९२ ॥ ह्मणूनि वेदव्यास मुनी । जो शिष्य आपला जैमिनी । वडवड करी ह्मणोनी । ह्मणे त्याला ॥ ९३ ॥ असो हें पूर्वाध्यायी । याच टीकेच्याठायीं । बोलोनि तें पांयीं । अर्पिलें हरीच्या ॥ ९४ ॥ एवं तो जैमिनी । मुक्तीच लटकी ह्मणोनी । बोलिला तेव्हां तो कां जनीं ।

१ शेषबुद्धिरहित, २ बरळतो, ३ समीक्षित, ४ रिषुं.

निष्काममार्ग स्थापील ॥ ९५ ॥ एवं त्याचें वचन । साच मानी ज्यांचें मन । ते काम्यतत्पर जन । दोष ठेविती यावरी ॥ ९६ ॥ या भावें ह्मणे हरी । कीं नसता दोष माझ्या मतावरी । ठेविती अनुष्ठान तरी । न करितीच कीं ॥ ९७ ॥ ते आपणास शास्त्रज्ञानी । मानिती स्वमताभिमानी । परी ते जें जें जाणतों ह्मणती मनीं । त्या त्या ज्ञानीं ते मूढ ॥ ९८ ॥ ऐसें तूं जाण अर्जुना । झणीं ज्ञाते ह्मणसी त्या जनां । मनीं या माझ्या वचना । दृढ धरीं ॥ ९९ ॥ काम्यचि करिती यथेष्ट । सन्मार्ग निंदिती ते दुष्ट । स्वहितापासोनि भ्रष्ट नष्ट । जाले ऐसें जाण तूं ॥ १०० ॥ अगा शास्त्र न कळे जया । परम मूढा जना तया । काम्यकर्मी योजावें या । शास्त्रज्ञ पंडितां ॥ १ ॥ आणि तिहीं स्वयें । निष्कामीं वर्तावें निश्चयें । ऐसें असोनि अविद्यामयें । काम्यकर्मेचि ते आचरती ॥ २ ॥ वेदांचे अर्थ कळती । तथापि स्वहितीं ते न वळती । देखोनि मोक्षपथ खवळती । वेदीं पुराणीं ॥ ३ ॥ जैमिनीचे बोल । परमार्थहीन फोल । ते मानूनि अत्यंत खोल । बाखाणिती ॥ ४ ॥ त्या जैमिनीचा गुरु व्यास । दूषिती त्याच्या मतास । दुष्ट करिती उपहास । मोक्षमार्गाचा ॥ ५ ॥ शास्त्रें स्वयें वाचिती । कांहीं नवींही रचिती । ह्मणोनि सुबुद्ध त्यांतें चित्तीं । झणीं मानिती ॥ ६ ॥ ते जाण बुद्धिहीन । व्यर्थ त्यांचें सर्वही ज्ञान । दृढ धरुनि माझें वचन । संग न धरीं तयांचा ॥ ७ ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोलें उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्तही सुज्ञलोक । परिसोत ॥ ८ ॥ पूर्वश्लोकीं सर्वेश्वर । निंदिता जाला काम्यतत्पर । तो अर्जुन परम चतुर । सशंक जाला ये स्थळीं ॥ ९ ॥ ह्मणे ज्याच्या मनीं कामना । काम्यकर्मही त्या जनां । आवडे ते या मधुसूदना । न आवडती ॥ १० ॥ यास आवडती ज्ञानी । त्यांतही कोणी विषयसेवनीं । वर्तती ज्ञान अस्मेनीं । विकारीं इंद्रियांच्या ॥ ११ ॥ तेव्हां ज्ञानियांसहि कामना । जैसी काम्यपरांचिया मना । तेही या जगज्जीवना । अप्रिय नव्हती यापरी ॥ १२ ॥ हें अर्जुनाचे मनीं । तो सर्वसाक्षी समजोनी । बोलतसे हास्य करुनी । दों श्लोके ॥ १३ ॥

॥ श्लोक ॥ सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं याति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ १३ ॥

॥ टीका ॥ अरे ज्ञानवंत जरी जाला । प्रारब्धें प्रकृति लागलीच त्याला । कीं भोगें क्षय बोलिला । प्रारब्धाचा ॥ १४ ॥ परी जेव्हां जाला ज्ञानी ।

मम त्याची जे म्हणावी प्रकृति म्हणूनी । ते प्रारब्धरूपिणीच त्यावांचूनी । प्रकृति मूलाविद्या ह्मणवेना ॥ १५ ॥ कळला आत्मानात्मविवेक । समाधिमुखें नाहीं ज्ञानपरिपाक । जरी जाणे अन्वयव्यतिरेक । ज्ञानसाधकचि तो म्हणावा ॥ १६ ॥ जो त्याचा उपाधी । पावोनियां ब्रह्मात्मसमाधी । निर्विकल्प अथवा सर्विकल्प साधी । समाधि तो तों साधक ॥ १७ ॥ तों त्यास असेच मूलप्रकृती । कीं न अनुभविली ब्रह्मात्मसमाधिस्थिती । समाधिमुख बाणतां चिर्त्ता । मग प्रकृति प्रारब्धावेगळी म्हणवेना ॥ १८ ॥ अज्ञदशेचें कर्म । तें प्रारब्ध जालें हें वर्म । जैसा आचरला धर्माधर्म । तैसेंचि फळ भोगावें ॥ १९ ॥ जरी विरक्त विषय फटकाळ । मानुनि असे तरी भोगकाळ । प्राप्त होतां काम्य व्योळ । प्रारब्ध याला डसवितें ॥ २० ॥ येतां भोग-काम्यविषयांच्या लहऱ्या । इंद्रियवृत्ति होती घावऱ्या । होती मूर्च्छिता निजसुऱ्या । विवेकवृत्ती ॥ २१ ॥ याकारणें ज्ञानी । प्रारब्धें प्रकृतीस वश होऊनी । नाचतो प्रकृतीसारखा मनीं । नसोनिही विषयवासना ॥ २२ ॥ कीं पंचभूतांशभूतें । ज्या प्रकृतीनें निर्माण जालीं तीतें । वश होतीच त्या कर्म-फळप्रकृतीतें । सकळही ॥ २३ ॥ त्यांत याचाही देह । प्रारब्धाचाच निःसंदेह । जरी सोडिला विषयस्नेह । प्रारब्ध उपजवीच घडि एक ॥ २४ ॥ ज्ञान जालें आलीकडे । देह कर्माचा हें घडलें पलीकडे । भोगकाळ येतां भोग घडे । विरक्त ज्ञानियांसही ॥ २५ ॥ रायाच्याही शासनवळें । न चुकती वृक्षाचीं फळें । प्रारब्धबळ आगळें । परमेश्वरशक्तीकरितां ॥ २६ ॥ पुत्राचीच जोड परी । माता ज्या धान्याचा पाक करी । त्या अन्नाच्या कूसरी । त्यांत शक्ति मातेची ॥ २७ ॥ जीवांचेंचि निवडुनि कर्म । शरीरें करी सगुणब्रह्म । जरी गेला वासनाभ्रम । तो प्रारब्ध यथाकाळीं भोगवी ॥ २८ ॥ ज्ञानी जाला निस्पृह । जरी केला इंद्रियनिग्रह । प्रारब्ध प्रकृति निःसंदेह । भोगीं इंद्रियें वर्तवी ॥ २९ ॥ प्रारब्ध प्रकृति मन हरील । तेव्हां निग्रह काय करील । काय ह्मणुनि आवरील । ज्ञानीही तेव्हां मनातें ॥ ३० ॥ एथें कोणी ह्मणती । कीं जरी भोग अचूक होती । तरी दाटून होईल भोगप्राप्ती । ज्ञानियातें ॥ ३१ ॥ प्रकृतीसारखा कां परी । चेष्टे आणि अंतरीं । कां निग्रहें मन नावरी । भोग अप्रार्थित घडो इंद्रियांसी ॥ ३२ ॥ तरी हा नव्हे अनुभवी ज्ञानी । कांहीं विवेकसंपन्न ह्मणोनी । ज्ञानवंत या शब्देकळनी ।

तो बोलिजेला भगवंतें ॥ ३३ ॥ तरी ऐसी नव्हे हे भगवद्वाणी । आणि शब्दशक्ति नसे अहोचवाणी । “ ज्ञानवानपि ” ह्याने चक्रपाणी । “ सह शं चेष्टते स्वस्याः प्रकृते ” ह्याणीनी ॥ ३४ ॥ जरी ज्ञानवंत ह्याणावा साधारण । जो नेणे अनुभवाची खूण । तो प्रकृतिबद्धाचि आपण । नवल काय चेष्टतां प्रकृतीसारिखा ॥ ३५ ॥ प्रकृतीसारिखा चेष्टतो । हा शब्द गहन भाव देतो । जो प्रकृतिविलक्षण होऊनि असतो । तो प्रारब्धे चेष्टतो प्रकृतीसारिखा ॥ ३६ ॥ प्रकृति आणि पुरुष । हे दोनींच सकळ तत्त्वांचे घोंस । पुरुष चिन्मात्र निर्दोष । जड विकार अवघे प्रकृतीचे ॥ ३७ ॥ त्यांत चिन्मात्र जो पुरुष । तो निर्गुण निर्धर्म निर्विशेष । शुद्ध सत्त्व निर्दोष । खूण आत्मत्वाची त्याकरितां ॥ ३८ ॥ जो सुषुप्तीत निराळा पडे । जेव्हां सत्त्व तमीं बुडे । तो आत्मा ठायीं पडे । त्याच तत्त्वीं ॥ ३९ ॥ “ एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा ” ह्याणीनी । याच अध्यायांतीं स्वमुखेंकरुनि । श्रीकृष्ण ह्यानेल ते बुद्धि सज्जनी । सत्त्वशब्दे वाखाणिली ॥ ४० ॥ आत्मा बुद्धीपरता । परी त्या बुद्धीनेच जाणावा तत्त्वता । व्यतिरेकें अन्वयें कळतां पुरता । सर्व तोचि ॥ ४१ ॥ ऐसा बुद्धीकरुनी । चराचर आपणाचि ह्याणीनी । प्रकृतीतरंगा पुरुषजीवनीं । तेव्हां प्राकृत जग पुरुषरूपें देखतो ॥ ४२ ॥ त्यास बुद्धि शुद्धसत्त्व प्रकृती । रज इंद्रियें तम विषयाकृती । या प्रकृतिभेदीं पुरुषस्थिती । बाणे अलंकारीं जैसें सुवर्णत्व ॥ ४३ ॥ पाहे जडत्वे इंद्रिया । जडत्वे पाहे विषया । प्रकृतीबद्धपुरुष ऐशिया । प्रकृतिभेदा ऐसा पाहतो ॥ ४४ ॥ पूर्वी ऐसाच होता निश्चित । तो गुरुकृपेनें जाला ज्ञानवंत । ज्ञान बाणतां अत्यंत । न चेष्टे प्रकृतीसारिखा ॥ ४५ ॥ इंद्रियास जड इंद्रियत्वे पाहणें । विषय जडत्वे तिहीं स्वीकारणें । भोगेच्छेनें सत्त्वे मनें स्थिर राहणें । हें चेष्टणें प्रकृतीचें ॥ ४६ ॥ ज्ञानी बुद्धीकरुनी । इतकियासही आवरुनी । सर्वही आत्मा ह्याणीनि । निग्रहशील असतो ॥ ४७ ॥ त्यास ह्याने भगवंत । कीं प्रारब्धभोगकाळीं ऐसाही ज्ञानवंत । प्रकृतीसारिखा अत्यंत । चेष्टों लागे ॥ ४८ ॥ इंद्रियत्वे इंद्रिया । विषयत्वे विषया । पाहों लागे आत्मया । तत्प्रकाशका विसरोनी ॥ ४९ ॥ हें प्रकृतीचें चेष्टणें । प्रारब्धे क्षण एक वेष्टणें । बुद्धीस होती तेव्हां निपुणें । निग्रहशीलही करावें काय ॥ ५० ॥ एवंच तो अनुभवी ज्ञानी । प्रकृतीविलक्षणही होऊनी । प्रकृतीसारिखा प्रारब्धेकरुनी ।

चेष्टतो ह्यणे भगवंत ॥ ५१ ॥ सरतां तितका भोगेकाळ । होऊं नेदी प्रकृती-
चा विटाळ । रज्जुविस्मरणे क्षणैक व्याळ । वाटला तो मग न देखे अ-
धिष्ठानीं ॥ ५२ ॥ एवं पूर्वश्लोकीं कर्मनिष्ठ । सर्वज्ञानविमूढ नष्ट । तेच भग-
वंतास न हष्ट । ज्ञानी ऐसाही आवडे ॥ ५३ ॥ कीं आवडे तो म्हणोनी ।
म्हणे परम दयेंकरुनि । कीं काय करील निघहें आवरुनि । असतो तरी
॥ ५४ ॥ एवं सर्वदा विरक्त । योगी सर्वात्मभक्त । क्षणभरी जाला विष-
यानुरक्त । तें प्रारब्ध म्हणावें दुनिर्वार ॥ ५५ ॥ तें प्रारब्ध भोग दे परी ।
त्याच्या स्थितीचा भोग न करीं । भ्रंश करणार दोघे वैरी । त्यांस वश न
व्हावें म्हणतो या श्लोकीं ॥ ५६ ॥

॥ श्लोक ॥ इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषी व्यवस्थितौ ।

तयान्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥ ५४ ॥

॥ टीका ॥ अर्जुना इन्द्रिया इन्द्रियालागीं । आपल्या अपाल्या विषयभोगीं ।
दोनी दोनी प्रकृति आंगीं । लागल्या अनादि त्या ऐशा ॥ ५७ ॥ गोड विषयीं
प्रीति । गोड न लागे तेथें अप्रीति । परि ज्ञानियानें होतां विषयप्राप्ति । न व्हा-
वें वश या दों गोष्टींस ॥ ५८ ॥ यास म्हणावें राग द्वेष । विघ्नकाकर हेचि
दोनी दोष । ज्ञानियास विशेष । हेच वैरी ॥ ५९ ॥ जरी प्रारब्धाच्या वळें ।
भोगावया कर्मफळें । चेष्टला भोगेच्छाळळें । प्रकृतीसारखा घडी एक ॥ ६० ॥
प्रारब्ध विषयेन्द्रियसंयोग । करवुनि देईल भोग । तेथें रागद्वेषांचा संयोग ।
नसे तरी काय लेखा तयांचा ॥ ६१ ॥ प्रारब्धभोग न चुके । परी राग द्वेष
दोष जाऊं शके । कीं अविद्याविकार तितके । जाती वळें विवेकाच्या ॥ ६२ ॥
अनादि अविद्या गेली । अनादि वासना मेली । अनादि प्रकृति मिथ्यात्वे ने-
ली । तथापि उरलें प्रारब्ध ॥ ६३ ॥ प्रारब्ध भोगवी फळें । तेथें मन राग
द्वेष मळें । मळोनि वासना वळें । भ्रंश करी बुद्धीचा ॥ ६४ ॥ रागद्वेषांस
नव्हतां वश । नव्हे कधीं बुद्धीचा भ्रंश । ह्यणुनि ह्यणे ह्मीकेश । कीं वश
न व्हावें याच दों शत्रूंंस ॥ ६५ ॥ प्रारब्धभोग अनिवार जैसे । रागद्वेष न-
व्हती तैसे । ठाणें विवेकवैराग्याचें वैसे । रागद्वेष तेथें न राहती ॥ ६६ ॥
एवं प्रारब्ध आपलें भोगी । वश नव्हे रागद्वेषांलागीं । तो प्रियतम मज यो-
गी । अप्रिय पूर्वोक्त असर्वज्ञ ॥ ६७ ॥ या दों श्लोकीं भाव । ऐसा दावी
देवाधिदेव । स्वदासास जो वासुदेव । सोडवी रागद्वेषांपासूनी ॥ ६८ ॥
आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त शुद्ध लोक ।

परिस्रोत अनुसंधान कळावया ॥६९॥ “मयि सर्वाणि कर्माणि” । या श्लोकां चक्रपाणी । बोलिका कीं कर्म माझेठायीं अर्पूनी । युद्ध करीं टाकूनि तगबग ॥ ६९० ॥ कर्म करावीं हा सिद्धांत । स्थापुनि बोलिला श्रीकांत । कीं युद्ध करीं ह्मणोनि निश्चित । युद्धीं योजिला अर्जुन ॥ ७१ ॥ परंतु कर्मप्रशंसाप्र संगें । हे गोष्टी पडिली मागें । कीं निष्काम अर्पणें हें श्रीरंगें । मत आपुलें ह्मणोनि उपपादिलें ॥ ७२ ॥ हें माझें मत अनुष्ठिती । ते सर्व पापापासुनि सुटती । ज्ञानें भवपाश तुटती । त्यांचे ऐसें बोलिला स्वर्गर्भ ॥ ७३ ॥ हें एका श्लोकीं बोलिला । प्रसंगें दुसरा श्लोक चालिला । कीं सर्वत्र मूढ जाण त्यांला । जे न अनुष्ठिती माझें हें मत ॥ ७४ ॥ त्या श्लोकीं कामनापर । शास्त्र-ज्ञ निंदिले नर । तो अर्जुनास फावला अवसर । संदेहाचा ॥ ७५ ॥ कीं जे काम्यतत्पर । ते यास न आवडती नर । तरी ज्ञानीही विषयभोगपर । कोणी कोठें दिसतीच ॥ ७६ ॥ तेव्हां यांची न कां अभीति । हा अर्जुनाचा भाव श्रीपती । समजोनि बोलिला कीं प्रारब्धप्रकृती । ज्ञानियासही अनिवार्य ॥ ७७ ॥ प्रकृतीच्या गुणानुसार । चेष्टे ज्ञानीही नर । जरी निग्रहतत्पर । प्रारब्ध नावरे निग्रहातें ॥ ७८ ॥ तथापि बाधक नव्हे त्याला । भोगकामना नसे ज्याला । या प्रसंगें श्रीकृष्ण बोलिला । आणीकही श्लोक एक ॥ ७९ ॥ कीं वैरी ते दोषेच विशेष । विषयश्रीति विषयद्वेष । विघ्नकारक हेचि दोनी दोष । ज्ञानियांसी ॥ ८० ॥ वश न व्हावें या दोषांस । भाव कीं जो वश नव्हे यांस । प्रारब्धें नाचविलें जरी त्यास । तरी तो न भ्रष्टे ज्ञानापासुनी ॥ ८१ ॥ एवं त्याहूनि पूर्वश्लोक । त्याचा भाव सिद्ध करी उत्तमश्लोक । तेव्हां काम्यपराचा अविवेक । त्याहूनि पूर्वश्लोकीं सिद्ध जाला ॥ ८२ ॥ निष्काम कर्म भगवंताचें मत । न अनुष्ठितां वाईट निश्चित । तेव्हां ते धन्य अत्यंत । जे त्या मागिल्या श्लोकीं वर्णिले ॥ ८३ ॥ कीं माझें मत हें जे अनुष्ठिती । ते सकळ कल्मषापासोनि सुटती । हें बोलिला जें श्रीपती । तें सिद्ध जालें ॥ ८४ ॥ तेव्हां तेंही जालें सिद्ध । कीं कर्म मज अर्पून करीं युद्ध । या गोष्टी अर्जुन प्रबुद्ध । समजला ॥ ८५ ॥ कीं “मयि सर्वाणि कर्माणि” । या श्लोके चक्रपाणी । जे बोलिला स्ववाणी । ते म्यां करावी ॥ ८६ ॥ त्या श्लोकाचा अर्थ । मनीं आठवी पार्थ । कीं मज बोलिला ऐसें समर्थ । कीं “मयि सर्वाणि कर्माणि” ॥ ८७ ॥ कीं अध्यात्मचित्तें करूनी । मज सर्व

कर्म अर्पूनी । आशा ममता टाकूनी । युद्ध करीं । ८८ ॥ या सर्वही उत्तम गोष्टी । परि युद्ध क्षणतां होतो कष्टी । कीं पाहतां धर्मदृष्टी । दोष हिंसादि युद्धांत ॥ ८९ ॥ स्वधर्म परी वाईट । यांत स्वजनवधदोष उत्कट । जो अहिंसात्मक चोखट । तो धर्म म्यां कां न करावा ॥ ९० ॥ भाव इत्यादिक । अर्जुनाचा उत्तमश्लोक । समजोनि बोले हा श्लोक । श्रीकृष्ण आतां ॥ ९१ ॥

॥ श्लोक ॥ श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

॥ टीका ॥ अर्जुना जो स्वधर्म । त्यांत असलें जरी गुणहीन कर्म । तरी त्याणेंचि कल्याण हें वर्म । रहस्य सर्वां वेदांचें ॥ ९२ ॥ इतरवर्णाचा धर्म । तो गुणयुक्त उत्तम । अनुष्ठानास बरा तरी स्वधर्म । तोचि श्रेय आपणा ॥ ९३ ॥ करितां स्वस्वधर्माचरण । त्या धर्मांमुळें आपणा मरण । आलें तरी अगा शरण । असाचें स्वधर्मासी ॥ ९४ ॥ इतर वर्णांचा बराही । धर्म करितां बरें नाहीं । त्याणें नरकादि भयच परीं कांहीं । कल्याण न दिसे ॥ ९५ ॥ याकारणें स्वधर्म करूनी । सर्व कर्म मज अर्पूनी । युद्ध करणें हें धरीं मनीं । हा पूर्वोक्त अर्थ सिद्ध केला ॥ ९६ ॥ आतां या उपरी एक । अर्जुनाचा प्रश्नश्लोक । त्या प्रश्नाचें निमित्त लुञ्जलोक । परिसोत ॥ ९७ ॥ मागें बोलिला हरी । कीं ज्ञानी एके अवसरिं । प्रकृतीसारिखा चेष्टे अंतरीं । इंद्रियनिग्रहशीलही ॥ ९८ ॥ एथें वाटलें अर्जुना । कीं वाईट कर्म नावडे मना । ऐसें असोनि त्या जना । कोण वाईट कर्मीं योजितो ॥ ९९ ॥ कीं निग्रहशील ज्ञानी । भोगेच्छाही नसोनी । प्रारब्धे तरी कैसें मनीं । विषयभोग अपेक्षितो ॥ १०० ॥ प्रारब्धही कोणे रीती । याची भोगीं उपजवी रती । या भावें श्रीपतीपती । प्रश्न करितो अर्जुन ॥ १ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पुरुषः ।

अनिच्छन्नपि वाङ्मनसो बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

॥ टीका ॥ अथ यानंतर । क्षणजे ज्ञानी होऊनि नर । इंद्रियनिग्रहतत्पर । असोनिही ॥ २ ॥ यानंतरही त्या नरा । क्षणसी तूं जी वृष्णिवीरा । कीं भरोनि प्रकृतीचा वारा । प्रकृतीसारिखा तो चेष्टतो ॥ ३ ॥ तरी त्यासही अजी । कोण पापी विषयकर्मीं योजी । कीं नसोनि मनामार्जी । चेष्टतो प्रकृतीसारिखा ॥ ४ ॥ जैसा कोणी एक स्वयें निर्मळ । नातळे मळमूत्रादि ओंगळ । त्याहोतें बळात्कारें प्रवळ । तें दाटूनि जैसा काढवी ॥ ५ ॥ तैसा असोनिही कुशळ । आणि

इन्द्रियनिग्रहशील । तोही प्रकृतीसारिखा चेष्टतो ओंगळ । जाणों प्रारब्धें बळें
 योजिला ॥६॥ त्यास विषयाचें सेवन । पाप वाटे ऐसा प्रवीण । न इच्छितांही
 भोग कवण । पापीं योजी तें सांग ॥ ७ ॥ प्रकृतीसारिखा ज्ञानी । चेष्टे नि-
 ग्रहशीळ ह्मणोनी । देव बोलिला ज्या भावेंकरुनी । तो न समजोनि हा
 प्रश्न ॥ ८ ॥ कीं तो जरी निष्काम । प्रारब्ध उपजव्री त्यास काम । विषय
 निष्कामा करी सकाम । न समजला हा भाव अर्जुना ॥ ९ ॥ या प्रश्नाचें
 उत्तर । देतो आतां दामोदर । अध्याय संपे तों प्रकार । प्रसंगें कामाचा
 जयाच्या वर्णिला ॥६१०॥ त्यांत आधीं जो प्रश्न जाला । कीं हा न इच्छितां
 कोण याला । भोगीं योजितो हें पार्थ बोलिला । तें संजय ह्मणतो कीं ॥११॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥१७॥

॥ टीका ॥ ह्मणे भगवान् पूर्णकाम । कीं अनर्थासी मूल हाचि काम ।
 क्रोधही याचेंचि नाम । जो उपजे रजोगुणापासुनी ॥ १२ ॥ अगा एक
 ऋण देतो । एक ऋण घेतो । एक घेववितो आणि फेडवितो । धनी आपण
 उभयत्र ॥ १३ ॥ जीव कर्म करी । तें कर्म ऋण होय त्याचे शिरीं । फेडी
 भोगोनि अन्य शरीरीं । प्रारब्धाच्या ॥ १४ ॥ तें कर्म कामचि करवी । तें
 भोगें ऋणचि फेडवी । अज्ञानियांस पुढें जोडवी । अहंकारें भोगेच्छेंकरुनी
 ॥ १५ ॥ मी कर्ता मज हें प्रिय । मज तें नलगे जें मज अप्रिय । ऐसा राग-
 द्वेषविषय । मीपणें भोगवी हा काम ॥ १६ ॥ ऐसा अज्ञानियांचा भोग ।
 ज्ञानियांस नसे मीपणाचा रोग । परी भोगसमयीं त्याचा वियोग । प्रारब्ध
 करी कामबळें ॥ १७ ॥ त्यांत पुण्यवृक्षाचि फळती । तीं फळें अनायासें ये-
 ती । तथापि भोगीं मीपणातें स्पर्शती । नव्हे भोग मीपणावांचूनी ॥ १८ ॥
 अहंकारीं प्रतिबिंब मिळालें । तेव्हीं पूर्वकर्म उपजलें । त्या दोघांही पाहिजे
 भोगिलें । जैसैं केलें ते रीतीं ॥१९॥ कोणी निष्कामकर्म केलें । आणि ईश्वरीं
 नाहीं अर्पिलें । त्यासही ज्ञान जालें । पुढें अर्पितां ईश्वरीं ॥ ६२० ॥ परी
 पूर्वांत निष्काम अनर्पित । तें बंधक जालें निश्चित । परी निष्कामत्वे न उ-
 पजला मनांत । काम ज्ञानियाच्या तया ॥ २१ ॥ ज्ञान जालियावरी । दैव-
 योगें अकस्मात् भोग शरीरीं । होय तत्पूर्वीं न शिरतां अंतरीं । तयांच्या
 काम ॥ २२ ॥ त्यांची गोष्टी एथें नाहीं । ते जनकादि नित्य विदेही । कीं
 भोग भोगूनिही देहीं । नसे वस्ती कामाची ॥ २३ ॥ एथें जो स्वयें ज्ञानी ।

प्रकृति स घडी एक वश होउनी । तदनुरूप चेष्टे त्पणोनि । जो मार्गे वर्णिला ॥२४॥ तो त्या जन्मांतरीं । सकाम पुण्यकर्म करी । कांहीं पापही तदंतरीं । आचरे ॥ २५ ॥ त्यानंतर जन्म । एथे करितां ईश्वरार्पण कर्म । ज्ञान जा-
लें परी प्रारब्धभ्रम । कर्मानुरूप घडी एक उपजवी ॥ २६ ॥ त्याचा एथें प्रभ । करीतसे अर्जुन । त्यास उत्तर दे मधुसूदन । कीं त्यास नाचवी हा काम ॥ २७ ॥ कीं या कामेंचि कर्म करविलें । एकें जैसें ऋण देवविलें । त्याणेंचि बलात्कारें फेडविलें । तो हा काम ॥२८॥ अगा काम उपजला । त्यास क्रोधही निश्चयें स्पर्शला । परंतु तो कामचि जाला । क्रोधरूप ॥२९॥ या भावें श्रीघनश्याम । ह्मणे क्रोधही हाचि काम । ज्या कामास जन्म । रजोगुणापासुनी ॥ ६३० ॥ त्या कामाचें लक्षण । सांगतो कमलेक्षण । कीं महाशन ह्मणजे महाभक्षण । पाहिजे जयासी ॥३१॥ याचेंचि रूप दुसरें । क्रोध तो पापी एकसरें । कीं घडे क्रोधाच्या भरें । परहिंसा निश्चयें ॥ ३२॥ कामरूपें महाशन । कीं दुर्भर जैसा हुताशन । तृप्त नव्हे त्रिभुवन । भोगि-
तांही ॥ ३३ ॥ इच्छित पदार्थही तृप्त केला । तरी काम असेच भुकेला । घृते अभी विह्वलितां देखिला । परी विषयें न विह्वे हा कामाभि ॥ ३४ ॥ कांहीं पडतां अंतर । खवळोनियां अति सत्वर । दावी तत्काळ क्रोधाकार । हाच काम ॥३५॥ तो मोठा पापी । ज्यास त्यास मारीनच ह्मणोनि दापी । परपीडा न फावे कदापि । तरी हाणों लागे स्वदेहातेंचि ॥३६॥ आपली डोई आपण । फोडूनि रक्ताचें शिंपण । करी ज्याच्या देहीं दाहण । क्रोधवारें संचरे ॥३७॥ तरी या क्रोधाचें रूप पहिलें । तो हा कामचि बोलिलें । काम नसतां कोणास आलें । फेंपरें क्रोधाचें ॥३८॥ ज्या पदार्थाची ज्या जना । मनीं नसेल कामना । त्याच्या प्राप्तीस विघ्न होतां मना । क्रोध चढेल हें न घडे ॥३९॥ पंढास एक कन्या देतो । त्यास एक देऊं नको ह्मणतो । क्रोध न करी पंड तो । विघ्न-
कर्त्यावरी ॥ ६४० ॥ एक स्मार्तएकादशीचा व्रती । त्यास भागवत जातां आमंत्रणाप्रति । एक नको ह्मणतां चित्तीं । क्रोध कां व्रतस्था येईल ॥ ४१ ॥ व्रतस्था नलगे भोजन । त्याच्या आमंत्रणीं जो करी विघ्न । त्यावरी कां त्या-
चें मन । होईल तम ॥ ४२ ॥ शीतज्वरें कांपतो । त्यास एक चंदन लावूं पाहतो । एक नको ह्मणतां ज्वरित तो । क्रुद्ध कां परी होईल ॥ ४३ ॥ एवं नसतां काम । क्रोध नुपजे हा नेम । एवं कामचि पावला नाम । रूप

तें क्रोध ह्मणोनी ॥४४॥ दों रूपांचीं लक्षणें दोनी । “महाशनी महापाप्या”
 ह्मणोनि । अतुप्त सर्व भक्षही होऊनि । तो महाशन काम पापी क्रोध ॥४५॥
 एवं क्रोध तोचि काम । जरी दोनी रूपें दोनी नामें । परंतु क्रोध तो तम ।
 काम रजोगुण ॥ ४६ ॥ ऐसैं असोन एयें । बोलिजेल कृष्णनाथें । कीं क्रो-
 धही रजापासुनि तेंथें । संदेह उपजेल शोधकांसी ॥ ४७ ॥ तरी काम
 ह्मणजे जल । त्यासच ह्मणावें गढूळ नितळ । थिल्लरीं उदक चंचळ । हो-
 तां गढूळ तें होतसे ॥ ४८ ॥ जलास आधार कर्दम । तैसा रजास आ-
 धार तम । रज खवळतां क्रोधभ्रम । तम करी रजासी ॥ ४९ ॥ चिखल
 विना उदका । वाळोनि होय मृत्तिका । काम नसतां क्रोधशंका । मग
 केंची ॥ ६५० ॥ एवं जोंवरी पाणी असे । तों तें नितळ गढूळही दिसे ।
 नितळ काम क्रोध गढूळ ऐसे । दोनीही भेद उदकाचे ॥ ६१ ॥ या भावें
 श्रीघनश्याम । क्रोधही ह्मणे हाचि काम । गढूळ ह्मणें जळाचेंचि नाम ।
 तमयुक्त कामही रजचि ॥ ६२ ॥ काम तोचि क्रोध । कैसा ह्मणोनि करि-
 तां शोध । कांहीं अत्यंत गूढार्थबोध । ये स्थळीं सूचवी श्रीकृष्ण ॥ ६३ ॥
 कीं तम ते विषय । रजोगुण जो तें इंद्रिय । काम इंद्रियवासनामय । वि-
 षयाधारें ॥ ६४ ॥ जैसैं भूमीवरी सलिल । सलिलयोगें भूमि चिखल ।
 गढूळ जालें चिखलाचिवरील । होय तेंचि नितळ अन्यत्र ॥ ६५ ॥ तें भ-
 रतां पात्रांतरीं । गढूळता न दिसे तया नीरीं । काम भगवद्भक्तीं यापरी ।
 न परिणाम पावे क्रोधाचा ॥ ६६ ॥ गोड चरित्र ऐकावें । तेंचि मधुर-
 कंठीं गावें । तालमृदंगप्रभावें । कीर्तन करावें बहु गोड ॥ ६७ ॥ चांगलें
 रूप स्मरावें । कीं चांगलें भगवैदर्शन करावें । ऐशा अपेक्षेंत भरावें । हाही
 काम ॥ ६८ ॥ संसारवनातें तोडी । हरिभक्तीची कुऱ्हाडी । परी त्याच
 वनाच्या काष्ठाची दांडी । घालावी तीस ॥ ६९ ॥ कीं कामावांचूनि मन ।
 भलत्या गोष्टीचें न करी साधन । मनें मोक्ष मनेंचि बंधन । हा सिद्धांत
 ॥ ६६० ॥ संसार अरण्याचेंचि । काम काष्ठ परी त्याची । करितां दांडी
 भक्तिकुऱ्हाडीची । मनचि तोडी वन संसाराचें ॥ ६१ ॥ एवं विषयवासने-
 वेगळा । तो काम मोक्षदायक मोकळा । पदक त्याचें बांधावें गळां । भ-
 क्ति नवरत्न जोडोनी ॥ ६२ ॥ मग त्यास न ह्मणावें काम । ज्यास ह-
 च्छिती आत्माराम । ज्यांत विषयवासनेचें धाम । तो वाईट ॥ ६३ ॥

१ तमोगुणासहित. २ पाणी. ३ भगवंताचें अर्चन.

काम निर्विषयं । तथै रजोगुणाच्चा लय । शुद्ध सत्त्वाच्चा उदय । भक्ति
 ह्यणावी ॥ ६४ ॥ कामविषयाश्रित । तो वाईट अत्यंत । ह्यणूनि
 वर्णितो भगवंत । चतुर्थचरणीं या श्लोकाच्या ॥ ६५ ॥ अर्जुना
 काम ऐसे परी । या ज्ञानमार्गी जाण वैरी । याच्या बळें प्रारब्ध
 करी । विरक्तांसही घडी एक विषयासक्त ॥ ६६ ॥ इच्छा नसोनिही
 अजी । कोण वाईट कर्मी योजी । हा प्रभ तुझ्या मनामाजी । समज कीं
 योजितो काम ॥ ६७ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक ।
 त्याचें निमित्त खूज लोक । परिसोत ॥ ६८ ॥ निग्रहशीलही ज्ञानी । कोणे
 भोगीं योजिलें बळेंकरुनी । हा प्रभ अर्जुनाचा ह्यणोनी । काम वर्णिला ।
 ॥ ६९ ॥ हे ऐकोनि अर्जुना । वाटलें कीं ऐसें जिज्ञासुजना । घडों शके
 आत्मज्ञाना । पावला त्यास कैचा काम ॥ ७० ॥ अनुत्तम विरक्त मन ।
 गुरूनें देखोनि दीधलें ज्ञान । असतां तो ज्ञाननयन । कामें कैसा अंध हो-
 ईल ॥ ७१ ॥ हा अर्जुनाचा भाव । जाणोनि सर्वसाक्षी देव । दृष्टांतमुखें
 देवाधिदेव । उत्तर देतो या श्लोकीं ॥ ७२ ॥

॥ श्लोक ॥ धूमेनाव्रियते ध्वनिर्द्वयथावशो मलेन च ।

यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

॥ टीका ॥ अगा अग्नि वेष्टिजे धूमें । तैसें हें ज्ञान वेष्टिलें कामें । काष्ठ
 समग्र जळतां नेमें । विज्ञे नासूनि तो धूम्र ॥ ७३ ॥ जो प्रारब्धभोग असे ।
 तो भोगीं कामही दिसे । ते प्रारब्ध सरतां जें नासे । ते त्यास मोक्ष कैवल्य
 ॥ ७४ ॥ तेव्हां समुद्राचि केवळ । नसे ज्ञानाचाही कल्लोळ । कर्पूर जाळोनि
 अनळ । विज्ञे उरे स्थळ मात्र ॥ ७५ ॥ जो काष्ठांशांचें शेष । तोवरी धू-
 म्राचा असेच दोष । तैसें ज्याचे प्रारब्धीं पूर्वकल्मष । ज्ञान त्याचें ये रीती
 ॥ ७६ ॥ कीं प्रसंग त्याचाच असे । जनकादिकांचा प्रसंग न दिसे । सकाम
 कर्मपाकीं गवसे । भोगकाळीं काम हा ॥ ७७ ॥ एवं अग्नि वेष्टिला धूमें ।
 तैसें ज्ञान वेष्टिलें कामें । परी संयमसमीरें साधकोत्तम । धूम शमवी अग्नीं
 पेटवी ॥ ७८ ॥ ज्ञाता ज्ञानाग्नि पेटवितो । जरी धूमा बाधक मानितो ।
 परी काष्ठांशशेष तोपर्यंत तो । धूम दिसेच कांहींसा ॥ ७९ ॥ अग्नीस ला-
 गलाच असे धूम । ज्ञानास प्रारब्ध वेष्टीच काम । ज्ञानियास सर्व मिथ्या

१ विषयरहित, २ सत्त्व गुणाचा, ३ पूर्वील पाप, ४ विरुद्ध अशा वाच्यानें, ५ घुरास.

सर्व ब्रह्म । परी प्रारब्धयोगें काम लागला ॥ ६८० ॥ त्यांत ओलें काष्ठ
 जाळी । धूम्र फार दिसे त्या अनळीं । शुष्क काष्ठ जाळितां ज्वाळीं ।
 कांहीं दिसोनि लय पावे ॥ ८१ ॥ सनकाचा ज्ञानानल । होऊनि उरला
 हुंगळ । जनकाचा पुण्यागर केवळ । जळें तो धूम्र वाईट न दिसे ॥ ८२ ॥
 ह्यणसी जिज्ञासु सभाग्य । जेव्हां जाला उपदेशयोग्य । कामत्यागें पूर्ण वैरा-
 ग्य । होतें त्या ॥ ८३ ॥ ज्ञान जालिया विशेष । काम जावा निःशेषे ।
 हा मागुती त्याच्या ज्ञानास दोष । देखिला काम ॥ ८४ ॥ तरी अर्जुना हे
 गोष्टी खरी । ज्ञान जालिया कामवार्ताही दूरी । परंतु प्रारब्धाची दोरी ।
 नाचवी जातया ॥ ८५ ॥ अगा ब्रह्मज्ञान । सदा निर्मळ । त्यास कोण बो-
 लेल मळ । परी ज्या सत्त्वे कळे ज्ञान केवळ । तें प्रारब्धें मलिन क्षणें होय
 ॥ ८६ ॥ अगा शुद्ध सत्त्वाचा आरसा । त्यांत पुरुष आपणास जैसा । पाहे
 सत्त्वीं निजानुभव तो तैसा । प्रांजळ दिसे ॥ ८७ ॥ जो ज्ञानाचा आरसा ।
 ह्यणावा निर्मळ आरसा जैसा । प्रारब्ध मलस्पर्शें ठसा । चढे मळाचा
 त्याहीवरी ॥ ८८ ॥ तथापि वैराग्याभ्यासबळ । करुनि धांसितां होय निर्मळ ।
 परी भोगमात्राची वेळ । तोंवरी मळ चढेच कामाचा ॥ ८९ ॥ इंद्रिय-
 विषययोग । मना सत्त्वा त्याचें नांव भोग । विषयतम इंद्रियें राजसें
 योग । याचा सत्त्वास मळ तोची ॥ ९० ॥ एवं जिज्ञासु निर्मळ । त्यास
 ज्ञान जालें केवळ । तरी प्रारब्ध प्रवळ । मलिन करी बडी एका ॥ ९१ ॥ ह्यण-
 सी जें शुद्ध सत्त्व । ज्यास कळलें ब्रह्मात्मतत्त्व । जें टाकूनि त्रिगुणत्व । ब्रह्मीं
 उपरमों लागे ॥ ९२ ॥ येतां प्रारब्धभोगाचा काळ । अवलंवावें ब्रह्म केवळ ।
 तेथें हा काम खळ । स्पर्शल कैसा ॥ ९३ ॥ ऐसें असोनि त्याला । कां ह्यणावें
 काम लागला । तरी आईक अर्जुना माझे या बोला । दृष्टांतमुखें ॥ ९४ ॥
 अगा गर्भाची खोळ । त्यास वेष्टीं जैसा गर्भनाळ । तैसा येतां भोगकाळ ।
 सत्त्वास काम वेष्टितो ॥ ९५ ॥ गर्भाचा उत्पत्तिकाळ । प्राप्त होतां स्वयें
 चि तें नाळ । वेढे उकलतां जें वाळ । वेगळें पडे त्यांतूनी ॥ ९६ ॥ सर-
 तां भोगाचा काळ । सत्त्व मोकळें होय तत्काळ । एवंच हा वैरी प्रवळ ।
 अगा काम ॥ ९७ ॥ नाहीं सरला भोगकाळ । तों गर्भास जाणों वेष्टी नाळ ।
 तेव्हां ब्रह्मीं केवलीं केवळ । सत्त्वास होणें हें कैचें ॥ ९८ ॥ परंतु सरतां भो-
 गकाळ । नाहीं साच होय तत्काळ । आगळें ज्ञानाचें बळ । काय लेखा
 कामाचा ॥ ९९ ॥ जरी हा गोड वाटता । तरी ज्ञानियाचे मनीं नित्य

हाटला । कीं हा वैरीच तत्त्वतां । वाटे हें आईक या श्लोकीं ॥ ७०० ॥

॥ श्लोक ॥ आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञामिनो निष्ठवैरिणा ।

कामरूपेण कौतये दुष्पूरणानलेन च ॥ ३९ ॥

॥ टीका ॥ अगा ज्ञानियास हा नित्य वैरी । जो ज्ञानधनास नित्य चोरी । जो नाना विषयाकारी । स्वयें रूपें दाखवी ॥ १ ॥ सर्वरूपीं ज्ञानी स्वरूप । पाहे तो हा विषयरूप । भासवी त्या रूपीं प्रकोप । करी मनीं जेव्हां हा काम ॥ २ ॥ ऐसा हा काम पापरूपी । वासना उपजवी त्या रूपीं । विसर पाडी चित्स्वरूपीं । ज्ञानियास ॥ ३ ॥ भोग भोगूनि मना । अधिकाधिक उपजवी कामना । आवरण करी ज्ञानियांच्या ज्ञाना । नित्य वैरी ॥ ४ ॥ हा न सोडी वैरी । ह्मणोनि कोणी जरी भोगें तृप्त करी । तरी घृतविंदु वैद्वानरी । तैसा वाढे ॥ ५ ॥ ऐसा हा दुर्भर । पेटे जेवीं वैद्वानर । नित्य वैरीपणाचा प्रकार । याचा ऐसा ॥ ६ ॥ अज्ञानियांचाही काम तृप्त । नव्हे तरी ते मानिती आप । परी कामामुळें दुःख प्राप्त । वैरी सकळांचाही ऐसा ॥ ७ ॥ परी ज्ञानियास नित्य वैरी । कीं आप न वाटे कोणेपरी । ज्ञानसूर्यास अस्तगिरी । भोगकाळीं जो होतो ॥ ८ ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञलोक । आइकोत ॥ ९ ॥ ज्ञानियास हा कामवैरी । जो घडी एक ज्ञानलोप करी । निग्रहशीलासही ऐशापरी । नित्य वैरी हा काम ॥ १० ॥ परंतु ज्ञानी निग्रहशील । भोगूनही भोग सकळ । भोग सरतांचि तत्काळ । आयताच योगी निष्काम तो ॥ ११ ॥ जीं जीं कामाचीं स्थळें । ज्यांच्या योगें प्रारब्धफळें । भोगणें तीं निष्काम सकळें । क्षणक्षणें तो करी ॥ १२ ॥ इतकियास आत्मस्वरूप । सर्वत्र लक्षितां कामरूप । नाहींसाच होय जैसा दीप । प्रकाशतां तमा ठाव नुरे ॥ १३ ॥ कीं ज्ञानप्रकाश आड । प्रारब्ध लावी कामाचें बांड । तेव्हां उपजे त्यास चाड । विषय-भोगाची ॥ १४ ॥ ईश्वरशक्तीकरुनी । प्रारब्ध असेतें बाड धरुनी । न निघे ज्ञानियास ह्मणोनीं । जो असे काळ भोगाचा ॥ १५ ॥ प्रारब्धभोग सरला । तरी तो आडपडदा उरला । परी त्याचा धनी तो झुरला । कर्हितां नलगती भ्रम मग ॥ १६ ॥ हें ज्ञानियाचें लक्षण । तो आत्मसुखलाभेंचि निपुण । ज्याच्या आंगीं जिज्ञासूपण । यत्न लागती त्यासी ॥ १७ ॥ ज्ञानियाच्या ज्या ज्या स्थळीं । प्रारब्धवळें काम छळी । त्या त्या स्थळीं तो

१ क्षोभ. २ मरुन पूर्ण करावास करीण तो. ३ आवरण.

स्वर्गेचि बळा । इतर जनाचवा ॥ १८ ॥ तैसाचि अद्यापि अर्जुन । त्याचें
शुद्ध करुनि मन । जाणोनि आत्मा आनंदधन । त्या कामास नासार्हे ॥ १९ ॥
मग प्रारब्ध क्षणभरी । त्या मृत कामा सजीव करी । तरी न दिसे जे अण-
सरी । प्रारब्धभोग असेना ॥ १२० ॥ यालागीं कामाचा जय । अर्जुन क-
रावा हा निश्चय । परंतु जाणोनि आत्मा अहं । काम मारावा ॥ २१ ॥ हे
सांगणें अर्जुनाप्रति । क्षणोनि आधीं श्रीपति । ज्ञानियांच्या प्रसंगें कामस्थिति ॥
सांगतो या श्लोकीं ॥ २२ ॥

॥ श्लोक ॥ इंद्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयन्त्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

॥ टीका ॥ अगा इंद्रियें आणि मन । आणि बुद्धि या कामाचें अधि-
ष्ठान । याहींकरुनि वेष्टुनि ज्ञान । देहधारियातें मोहीतो ॥ २३ ॥ ज्ञानस-
र्यास अस्ताचळ । मोहनि इंद्रियमनबुद्धिस्थळ । करुनि कामतस्केर प्रवळ ।
अनुभवधन चोरुनि नेतसे ॥ २४ ॥ एथें क्षणे हरी । कीं जो देहधारी । त्यास
हा काम मोह करी । ज्ञानानुभव आच्छादुनी ॥ २५ ॥ एथें भाव गहन ।
सूचवीतसे जगज्जीवन । कीं ज्ञानियास सर्वदा चिंतन । सर्वगताचें ॥ २६ ॥
जो ऐसा त्यासही । कां श्रीकृष्ण क्षणे एथें देही । ऐसें विचारील यास कांहीं ।
गहनत्व नुमजेल भोगाचें ॥ २७ ॥ कीं सुखदुःखभोक्तेषण जयाला । प्रति-
बिंब देहधारी क्षणाचें तयाला । या प्रारब्धाचा पूर्वकर्मकर्ता बोलिला । तो
जो बिंबैक्य आतां जयासी ॥ २८ ॥ मीच कर्ता क्षणोनि । कर्म करी देहा-
भिमानी । तो त्याचें फळ भोगितां मानी । मी भोक्ता क्षणोनि अविवेकें
॥ २९ ॥ ज्या मापें उसनें घ्यावें । त्याच मापें तें फेडावें । ज्ञानियासही ब-
डावें । भोगीं घडी एक प्रतिबिंबत्व ॥ ३० ॥ धार्मिक राजा त्याचा सुत ।
प्रजापुत्रास ताडण बहुत । करुनि निर्धै पोटापटांत । पितयाच्या ॥ ३१ ॥
तो अपराध सांगे प्रजा । तेव्हां बत्तावाहेर ढकली राजा । दंड करुनि पुन्हा
आत्मजा । आलिंगितो ॥ ३२ ॥ तैसा प्राप्त होतां भोग । बुद्धीस घडे अहं-
कारयोग । चिदंश प्रतिबिंबोनि संयोग । त्यांत घडे सुखदुःखाचा ॥ ३३ ॥
तें प्रारब्धफळ । त्यास भोगणें समूळ । देहीं देहधारी केवळ । क्षणाचें त्या-
ला ॥ ३४ ॥ तो पूर्व कर्मकर्ता क्षणोनि । प्रारब्धवळें मनबुद्धिइंद्रियें
करुनि । काम मोहितो वेष्टुनि । ज्ञान त्याचें ॥ ३५ ॥ कीं ज्ञानही त्याचें ।

१ काम हाच श्लोक. २ अनुभव हेंच धन. ३ दिवे.

ज्याणें ओळखिलें विवेक्य साचें । विवास तों कर्म कैचें । कीं फळ-
 भोगणें लागे ॥ ३६ ॥ पावोनिही विवेक्यता । प्रतिविंव केंवी होतो मागुता ।
 तरी वृष्टांतें प्रमाणें तत्त्वता । सिद्ध होतो हा अर्थ ॥ ३७ ॥ जरी अवि-
 द्यांश गेला । जळरूपें सत्त्वोपाधि असे उरला । त्यांत भोगकाळीं दिसों
 लागला । प्रतिविंवत्वे चिदंश ॥ ३८ ॥ देहनदी कर्ममूळ । सत्त्वोपाधिजळ
 निर्मळ । उदकावाहेरील तटस्थळ । प्रतिविंव जळीं नदीच्या ॥ ३९ ॥
 नदीतट एक बाहेरी । एक त्याचें विंव नीरीं । तें जळ चढतां तटावरी ।
 विंवचि असे जळीं नसे प्रतिविंव ॥ ४० ॥ नदीजळींही भूमि असे । परी
 बाह्यभूमीचें प्रतिविंव दिसे । तटावरी जळ चढतां न गवसे । वृष्टीस पाहतां
 प्रतिविंव ॥ ४१ ॥ जेव्हां ओहटोनि नदी वाहे । तेव्हां आंत तें प्रतिविंव
 आहे । एवं अहंकारीं ज्ञानी पाहे । प्रतिविंवास ॥ ४२ ॥ सात वितीच श-
 रीर । सात वितीच अहंकार । देहावाहेर तिळ अंतर । असतां न तुटे तें
 शबें ॥ ४३ ॥ पदांगुळीपुढें तिळभरी । अग्नि असला जरी । न पोळे मी
 पोळलों हा अंतरीं । न उपजे प्रत्यय ॥ ४४ ॥ मी जात होतों सोंवळा ।
 तिळाच्या अंतरे गेला ओवळा । ह्मणूनि विटाळ नाहीं जाला । ओवळि-
 याचा मज ॥ ४५ ॥ एवं देह जेवडा । अहंकारही तेवडा । सर्वत्र धांवे
 घोडा । मनाचाचि ॥ ४६ ॥ तें सर्वत्र विंव पाहे । तों आत्मा तोचि आहे ।
 परी मागुती येऊनि राहे । जेथें प्राण ॥ ४७ ॥ जैसा पक्षियास दोर । बां-
 धोनि सोडिला बहु थोर । तो सर्वत्र उडोनि गगनचर । ये मागुती जेथें
 दोर बांधला ॥ ४८ ॥ तैसें मन भलते तेथें । फिरोनि ये प्राण जेथें । एवं
 प्राण देहींच येथें । मन ये मागुती त्या स्थळा ॥ ४९ ॥ श्रुति ॥ प्राणबंधनं
 हि सोम्य मन इति ॥ छांदो ॥ ॥ भृत्यर्थ ॥ सामवेदाच्या शिरोभागीं । उद्दालक
 इवेत केतूलागीं । ह्मणे मनास बंधन जगीं । प्राणप्रकारें पक्षियाच्या ॥ ५० ॥
 एवं मन सत्त्वगुण । सर्वगत विंवात्मयाची खूण । समजोनि विश्वात्मभावें
 निपुण । मन चढे जळ जैसें नदीचें ॥ ५१ ॥ तो स्वदेहीं आणि चराचरीं ।
 एक चैतन्य जैसें भूमी नीरीं आणि बाहेरी । तेव्हां न दिसे सत्त्व जळांतरीं ।
 अहंकार आणि प्रतिविंव ॥ ५२ ॥ सत्त्वे स्फुरे अहंकार । तो अहंकार
 जितकेंचि शरीर । तितक्यांतचि प्रतिविंव रूपें ईश्वर । उळमळूं लागे ॥ ५३ ॥
 तें पसरतां सत्त्वजळ । विंवभूमिच केवळ । न स्फुरे अहंकार कीं त्याचें मूळ ।
 सत्त्व पसरे विंवावरी ॥ ५४ ॥ देखोनियां परिमित । त्यास मी ह्मणोनि

मानी चित्त । विंव चैतन्य अनंत । मी क्षणें मग कैचें ॥ ५५ ॥ भो-
 समर्पी प्रतिविंव । तेव्हां अहंकाराचा अवलंब । तेव्हां कुशळ बुद्धी स्मरे जरी
 विंव । वाबरा करी अहंकार प्रतिविंवा ॥ ५६ ॥ सुखी दुःखी प्रतिविंव ।
 तेव्हां सत्त्वगुणी अहंकारावलंब । सरतां भोग विलंब । न असे विंवी ऐक्या-
 चा ॥ ५७ ॥ इत्यादि नाना दृष्टांत । लिहितां ग्रंथ वाढेल अत्यंत । हें वि-
 शद पंधरावियांत । होईल ॥ ५८ ॥ पंचदशाध्यायश्लोक ॥ उक्तामंत स्थितं
 वापि भुंजामं वा गुणान्वितम् । विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ।
 ॥ टीका ॥ “ ममैवांशो जीव ” क्षणोनी । जो निरूपिता स्ववाचेकरुनि ।
 त्यास पाहती वरे रीतीं ज्ञानी । न पाहती मूढ ॥ ५९ ॥ कीं विंवी ऐक्य-
 पण । तेचि ज्ञानियाच्या चिदंशाचें उत्क्रमण । भोगकाळीं मिळोनि असणें ।
 गुणांमाजी ॥ ७६० ॥ तरी कैसें याचें उत्क्रमणें । कैसें याचें गुणीं मिळोनि
 असणें । कैसें याचें भोगणें । पाहती ज्ञानी ज्ञानदृष्टी ॥ ६१ ॥ विंव कळ-
 ल्याविण । न सांपडे प्रतिविंवाचें लक्षण । मुखाचें नाक धरितां आपण ।
 नाक सांपडे प्रतिविंवाचें ॥ ६२ ॥ यालागीं यातें ज्ञानी । तेचि पाहती क्ष-
 णोनी । बोले श्रीकृष्ण या वचनीं । पंधरावियांत ॥ ६३ ॥ एवंच भोगणें या-
 सी । भोगणें नसे विंवात्म्यासी । जड मनादिकां तो कैसी । वार्ता बोलेल
 भोगाची ॥ ६४ ॥ कलियुगीं कोणी अपक्व ज्ञानी । जड द्रष्टा मात्र सम-
 जोनी । प्रतिविंवचि ब्रह्म क्षणोनी । सांगती शिष्या ॥ ६५ ॥ न कळे ब्रह्म
 सर्वगत । कीं प्रतिविंवास भोक्ता क्षणावा निश्चित । भोक्ता पुसतां शिष्या-
 त संत । मन भोक्ते क्षणूनि बोलती ॥ ६६ ॥ ज्यास भोग त्यास मोक्ष ।
 तेव्हां मनासचि मोक्ष हा पक्ष । ऐसें पुसती जेव्हां दक्ष । तोंड वासिती ते
 तेव्हां ॥ ६७ ॥ मोक्ष क्षणतां मना । जडास मोक्ष हें घडेना । युक्ति उदंड
 चाळिती त्या त्यांच्या वचना । खंडिजेल पुढें अध्याय पंधरावियांत ॥ ६८ ॥
 भोक्ता हाचि प्रतिविंवांश । स्वयें बोले हृषीकेश । भुतींतही अर्थलेश । हाचि
 असे ॥ ६९ ॥ भुति ॥ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च । बुद्धिं तु
 सारथिं विद्धि मनः प्रहमेव च ॥ इंद्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।
 आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ कड० ॥ भुत्यर्थ ॥ आत्मारथी रथाचा
 धनी । शरीर जाण रथ क्षणोनि । बुद्धि सारथि असे धरुनी । वागदारे मनाचे
 ॥ ७७० ॥ वागोरे जेव्हां मन । इंद्रिये घाडे तदधीन । विषय तथा गोचर

ज्ञान । इन्द्रियाह्वां मार्ग विषय ते ॥ ७१ ॥ आत्मा इंद्रियबुद्धीकरूनी । युक्त होउनी भोक्ता होउनी । भोगितो विषय त्थणोनि । भुति त्थणे त्थणती कीं बुद्धिमंत ॥ ७२ ॥ एवं ते नव्हती बुद्धिमंत । जे मन आदि जडा भोक्ता त्थणती निश्चित । ऐसीं प्रमाणें पाहतां बहुत । भोक्ता त्थणती आत्म-यासी ॥ ७३ ॥ तें विवास भोगणें नसे । जडास भोक्तेपण तो न दिसे । तेव्हां प्रतिविवांश भोक्ता गवसे । जो "ममैवांशो जीव" ऐसा पंचदर्शी वर्णिल ॥ ७४ ॥ आतां प्रारब्धाचा क्षय । भोगेंचि त्थणुनि निश्चय । वेदीं वेदांतीं त्याचा अन्वय । ये रीतीं समजावा ॥ ७५ ॥ कीं विवैक्य पावला ज्ञानी । विवास भोग न घडे नित्य अकर्तेपणेंकरूनी । भोगकाळीं प्रतिविवांश त्थणोनी । बोलावा तो ऐशा अनुभवे ॥ ७६ ॥ "सृशं चेष्टते स्वस्या" त्थणोनी । मार्गे भगवंत या गीतावचनेंकरूनी । ज्ञानियांसही मोह बोलिला त्यापा-खुमी । हें प्रकरण चालिलें येविषयीं ॥ ७७ ॥ भोगकाळ होतां प्राप्त । ज्ञानी जरी अनुभवयुक्त । तरी अनुभव होतां गुप्त । नाचे प्रकृतीसारिखा ॥ ७८ ॥ त्यास मूळ हाचि काम । क्रोधही त्याचें दुसरें नाम । त्याचीं अधिष्ठानें सांगतो मेघश्याम । देही त्थणे ज्ञानियास या भावें ॥ ७९ ॥ कीं भोगाकार्णें । क्षण एक लागे प्रतिविंव होणें । त्यास अहंकारयोगें भोगणें । जो कर्मकर्ता देहात्मपणें जन्मांतरीं ॥ ८० ॥ एवं इंद्रिये मन बुद्धि अधिष्ठान । या कामाचें इहींकरूनि ज्ञान । वेष्टून देही प्रतिविंव यास मोही त्थणोन । श्री-कृष्ण बोलें या श्लोकीं ॥ ८१ ॥ आतां यापुढें तीन श्लोक । ते कां बोलें उ-त्तमश्लोक । त्याचें निमित्तही छल्लोक । परिसोत ॥ ८२ ॥ अर्जुन अद्यापि नसे ज्ञानी । परी सांगणेंचि असे त्थणोन । कामजयोपाय या श्लोकेंकरूनि । सांगों पाहे ॥ ८३ ॥ ज्यांस इंद्रियभोगीं वैराग्य । तेचि मुमुक्षु सभाग्य । अपरोक्षज्ञानास होवी योग्य । हा सिद्धांत वेदांतीं ॥ ८४ ॥ इंद्रियांचा सं-यम । करितां स्ववश होय काम । तेव्हां मुमुक्षु निष्काम । योग्य गुरुच्या उपदेशा ॥ ८५ ॥ गुरुमुखें आत्मा वेगळा । इंद्रिये मन बुद्धि यांहनि नि-राळा । कळतां मन बुद्धि इंद्रियांसहित जाला । आत्मरज्जूंत सर्ष काम ॥ ८६ ॥ परंतु तो आत्मा कळाया । आधीं आवरावें इंद्रियां । आत्मा कळोनि कामा तथा । नासावें समुळ ॥ ८७ ॥ मग प्रारब्धभोगकाळ । प्राप्त होतां रज्जु न कळोनि व्याळ । घडी एक जाला तरी फटकाळ । घात करूं

१. देह हाच आत्मा अद्या भावानें. २. काम जिकण्याचे उपाय.

शक्ता ॥ ८८ ॥ कीं भोगकाळ सरता । मागुती आत्मा रज्जु स्फुटीस
आला । तेचि क्षणीं पळाला । मन बुद्धि इंद्रियांसहित हा काम ॥ ८९ ॥
परंतु जरी ज्ञान उपदेशाहाने आधीं । इंद्रियजयें निष्कामता साधी । तरी
भोगक्षण सरतां नित्य समाधी । मागुती जोडे ॥ ९० ॥ जरी आधीं
इंद्रिये न जिंके । आणि निष्काम होऊं न शके । आणि ज्ञानमार्गेही शिके ।
तरी हा काम नाशी तें ज्ञानविज्ञानही ॥ ९१ ॥ क्षणुनी एका श्लोकें करुनि ।
आधीं इंद्रियजय सांगोनी । मग दों श्लोकीं स्ववचनीं । आत्मज्ञानें कामनाश
बोलेल ॥ ९२ ॥

॥ श्लोक ॥ तस्मात्स्वमिन्द्रियाण्यासौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

॥ टीका ॥ अगा इंद्रिये मन बुद्धि अधिष्ठुनी । ज्ञानियाचेंही ज्ञान वेष्टुनी ।
क्षण एक मोह करी क्षणोनी । पूर्वश्लोकीं बोलिलों तूतें ॥ ९३ ॥ त्याकारणें
तू अर्जुना । वीरा आइक भरतकुलोत्पन्ना । ज्ञानाहोनि आधीं लागें यत्ना ।
इंद्रियसंयमाच्या ॥ ९४ ॥ आधीं जिंकोनि इंद्रिये । मन निष्काम करीं नि-
श्चये । कीं तूं पराक्रमी थोर स्वये । या भरतकुळीं ॥ ९५ ॥ सर्वां क्षत्रि-
यांत थोर । या भरतवंशाचे वीर । त्यांत तूं श्रेष्ठ अत्यंत धीर । तरी जिंकीं
आधीं हीं इंद्रिये ॥ ९६ ॥ आधींच क्षणजे ज्ञानाहुनी । पहिलाच इंद्रियांचा
नियम करुनी । मग मारीं आत्मज्ञान पावोनी । या पापिया कामातें ॥ ९७ ॥
कीं हा ज्ञान आणि विज्ञान दोहींसी । ज्ञान जालियाही नासी । जरी न जिं-
किसी इंद्रियांसी । आधीं ज्ञानाहुनी ॥ ९८ ॥ ज्ञानव्यतिरेकें शुद्धात्मतत्त्व ।
विज्ञानविशिष्टज्ञानान्वये सर्वोत्तमत्व । दोहींस अनुभवी जें शुद्धसत्त्व ।
त्यास नाशील हा काम ॥ ९९ ॥ राजनीतीचा अभ्यास केला । मग जो
सिंहासनीं बैसला । त्याचाच नाही नासला । भोग राजकार्याचा ॥ १०० ॥
सिंहासनीं आधीं बैसला । मग राजनीतीचा अभ्यास मांडिला । तो सिंहास-
नाखालीं लोटला । बहुतांहीं ॥ १ ॥ आधींच इंद्रियांचा जय । न करितां
ज्ञानविज्ञाननिश्चय । कळला तरी नासुनि भय । उपजवी संसाराचें हा का-
म ॥ २ ॥ खाकेंस वेडनियां दवान । सोंवळा जाला करुनि ज्ञान । तैसा
इंद्रिय भोगासक्त ज्ञान । पावला मुखें गुरूच्या ॥ ३ ॥ यालागीं अर्जुना
आधीं । इंद्रियजयोपाय साधीं । मग प्रारब्धें काम उपजला कर्षिवधी । तरी
आत्म रज्जु स्मरतां नुरे तो सर्प ॥ ४ ॥ पूर्वश्लोकानुसंधान । पाहतां इंद्रिये

१ इंद्रियमहमाच्या. २ काखेस.

बुद्धि मन । सांगीतलें कासाचें अधिष्ठान । या श्लोकीं जय इंद्रियांचा ॥ ५ ॥
 तरी बुद्धि आणि मन । यांच्या जयाचा कां न करावा यत्न । ये स्थळीं क-
 रितील सुज्ञ जन । प्रथम ऐसा ॥ ६ ॥ तरी अस आणि उदक । कोंडितां
 गडकोटाचे लोक । वश होती ऐसा विवेक । एथें सत्तवी श्रीकृष्ण ॥ ७ ॥
 सर्वदा भोगाचे विषय । हा बुद्धीत कामाचा निश्चय । मग नाना संकल्परूप
 होय । मन बळें कामाच्या ॥ ८ ॥ तथापि जो तो भोग । चडे होतां इंद्रियवि-
 षययोग । भोगीं वैराग्य होतां लागे रोग । कामास जो असे मनबुद्धीत ॥ ९ ॥
 बुद्धीत भोगाचा निश्चय । त्यास साधन इंद्रियें आणि विषय । मनही इं-
 द्रियविषयमय । करी संकल्प विकल्प ॥ १० ॥ त्या इंद्रियांचा करितां
 नियम । न थारे मनबुद्धीत काम । पाणी कोंडितां वाळोनि भस्म । होय वि-
 बांकुराच्या शेताचें ॥ ११ ॥ यालागीं कामाधिष्ठान । पूर्वश्लोकीं बुद्धि इंद्रियें
 मन । सांगोनि कामजयसाधन । इंद्रिय नियम बोलिला या श्लोकीं ॥ १२ ॥
 एवं ज्ञानियाच्याही मनीं । क्षण एक प्रारब्धबळें वेष्टुनी । काम मोह करी
 क्षणोनी । बोलिलें प्रकरण ॥ १३ ॥ त्यास ज्ञानाह्नि आधीं । जरी निष्का-
 मता साधी । तरी प्रारब्धभोग सरतां बोधीं । न थारे ठाणें या कामाचें
 ॥ १४ ॥ तरी ज्ञानाह्नि पूर्वी मन । कामभोगेच्छेनें असेल मलिन । तरी
 तो काम ज्ञानविज्ञान । नाशील हा सिद्धांत ॥ १५ ॥ यालागीं या श्लोकीं
 हरी । क्षणे अर्जुना आधीं इंद्रियनियम करीं । मग मारीं ज्ञान जालियावरी ।
 रज्जू ओळखोनि कामसर्प ॥ १६ ॥ तें आत्मज्ञान कवणेपरी । होय हें या
 उपरी । अर्जुनास सांगे हरी । या श्लोकीं ॥ १७ ॥

॥ श्लोक ॥ इंद्रियाणि पराण्याहर्षिन्द्रियेभ्यः परं नमः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

॥ टीका ॥ अगा आत्मा क्षणजे आपण । तें प्रतीतीस जें आत्मपण । ते-
 चि आधीं धरुनि खूण । होय कीं नव्हे हा करावा विचार ॥ १८ ॥ स्थूल
 देह मी हा प्रत्यय । प्रथम आत्मत्वाचा निश्चय । त्याहोनि पलीकडे इंद्रि-
 यमय । लिंगदेह ॥ १९ ॥ देह मी ऐसें क्षणे । तें जरी देहास देह जाणे ।
 तरी शव कांरे नेणे । मी देह क्षणोनि देहांतें ॥ २० ॥ स्वप्नीं कल्पनेचा
 देह दिसे । तेव्हां तोचि मी क्षणोनि वाटतसे । यावरुनि हाही लटिका भासे ।
 आत्मत्वे मी देह क्षणोनी ॥ २१ ॥ इत्यादि भाव पोटी । तो मुखनेत्रसंकेतें

१ निग्रह, संयम. २ स्थिर होई. ३ कामाचें टिकाण.

समजे किरिटी । कीं इंद्रियें पलीकडे झणतांचि गोष्टी ॥ कळतीं कीं इंद्रियें
 पलीकडे स्थूलाहुनी ॥ २२ ॥ स्थूल देहचि आपण । तरी इंद्रियमात्रें दर्शन
 भ्रमण । तीं तरी लिंगदेहीं इंद्रियें ऐसी खूण । ठावकी अर्जुनातें ॥ २३ ॥
 स्थूलदेहीं नेत्रकर्णादिकें । हीं तों इंद्रियांचीं गोलकें । जैसीं पात्रांत उदकें ।
 इंद्रियां गोलकें ये रीती ॥ २४ ॥ मी देखतों मी आइकतों । प्रत्यय लिंग-
 देहेंकरुनि हा होतो ॥ तरी अहंकारयोगें प्रत्ययास येतो । आत्मत्वे लिंग-
 देह ॥ २५ ॥ इंद्रियें झणतां पलीकडे । स्थूलापलीकडे लिंगदेह हा भाव
 जडे । आत्मप्रत्यय लिंगदेहीं घडे । उडे आत्मता स्थूलदेहाची ॥ २६ ॥
 इंद्रियें झणतां शब्दादिविषय । आत्मा नव्हे हा सूचविला निश्चय । कीं
 विषयास जाणे इंद्रिय । इंद्रियावीण आत्मा नेणे विषयातें ॥ २७ ॥ आणि
 येथें देख । भुतिप्रमाण सूचवी स्वयमेव । कीं इंद्रियें पलीकडे हा भाव ।
 बोलती झणोनि ॥ २८ ॥ बोलती झणजे बोलणार । वेद ऐसा शब्दचम-
 स्कार । भाव कीं हा विशद प्रकार । भुतीही बोलती ॥ २९ ॥ त्या भुती-
 चा संक्षेप । बहुत अर्थाचा थोडियांत आटोप । ऐसा हा श्लोक वेदार्थरूप ।
 स्वयें बोलोनिही भुति सूचवी ॥ ३० ॥ भुति ॥ इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च
 परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्य-
 क्तात्पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ३१ ॥ भुत्यर्थ ॥
 स्थूलापलीकडे इंद्रियें । हें सूचविलें श्रीकृष्णें निश्चयें । तीं इंद्रियें विषयमयें ।
 तेव्हां विषयही आत्मा घडेना ॥ ३१ ॥ हा कृष्णाचा भावार्थ । कीं भुतींत
 इंद्रियांपलीकडे अर्थ । अर्थशब्दें पदार्थ । शब्द स्पर्श रूप रस गंध ॥ ३२ ॥
 अर्थ इंद्रियांपलीकडे । ते शब्दादि पांचही रोकडे । वर्णिले उरला भुत्यर्थ
 घडे । तरी मागें पडेल श्लोकार्थ ॥ ३३ ॥ श्लोकार्थ अवघा जाल्यावरी ।
 भुतीही वाखाणिल वरी । आतां इंद्रियांहूनि पलीकडे हरी । मन झणे
 ॥ ३४ ॥ स्थूल सूक्ष्म दोनीच देह । सर्व शास्त्रसिद्ध निःसंदेह । ते दोनी
 आत्मा हा मोह । निरसितां त्यापुढें मन आत्मा ॥ ३५ ॥ कीं मन असे
 जेथें । आत्मा स्फुरे तेथें । तेव्हां अज्ञानदेशत येथें । मन आत्मा हें वाटे ।
 ॥ ३६ ॥ कीं स्वप्नदेह मनोमय । तो मी झणोनि आत्मत्वाचा निश्चय । तेव्हां
 होय मृतप्राय । स्थूल देह हा ॥ ३७ ॥ ओळखावें त्या मना । करितां नासा
 कल्पना । ते कल्पना कांहीं दिसेना छु पुर्णीत ॥ ३८ ॥ छुपुर्णीत मन तें न उरे ।
 अथवा बुद्धीचें बोद्धव्यही न स्फुरे । परी जागा होतां छुख स्मरे । ते बुद्धि

॥ ३२ ॥ मां सुखें निजलों होतों । आणि काहीं जाणत नव्हतों । बुद्धि जागी करितां हे तों । रूप करी दोहींचें ॥ ८४० ॥ कीं सुख तें आत्मा आपण । आणि तेथें काहीं न कळणें । हें आपलें जडपण । प्रगट करी बुद्धीच ॥ ४१ ॥ जैसें घडी एक मौन धरुनी । जिभेस घडी एक आवरुनी । मागुनी बोलतां त्याच जिभेकरुनि । रूपें होती दोहींचीं ॥ ४२ ॥ जीभचि झणे राहिला होता शब्द । जिभेवीण आत्मा तो निःशब्द । परी जीभ नाहीं स्वीच जाली स्तब्ध । आत्मा होतां स्वप्रकाश ॥ ४३ ॥ मौनी नव्हतें बोलणें । तें जिभेनेंचि वर्णिलें अबोलणें । तैसें सुषुप्तींत बुद्धीचें न जाणणें । बुद्धीच बोलें ॥ ४४ ॥ एवं मन जेथें नसे । बुद्धीही तेथें सुषुप्तींत न दिसे । परी मनाची कल्पना नव्हती हें जाणतसे । बुद्धीच ते ॥ ४५ ॥ जेव्हां मनापलीकडे बुद्धि । मनास न घडे आत्मत्वसिद्धी । त्पणोनि “मनसस्तु परा बुद्धि” । ऐसें बोलें श्रीकृष्ण ॥ ४६ ॥ मनासही जाणे बुद्धि । एवं मनापलीकडे बुद्धीची सिद्धी । तेव्हां मन आत्मा या प्रत्ययाची प्रसिद्धी । उडोनि गेली ॥ ४७ ॥ आतां बुद्धिच आत्मा गमे । तरी तेही सुषुप्तींत उपरमे । बुद्धीचें बोद्धव्य उपशमे । उरें आनंद आत्मा सुषुप्तींत ॥ ४८ ॥ तेथें आत्माही नाहीं झणावा । तरी आनंद कैसा गणावा । बुद्धीनें तेथील आनंद जाणावा । जागृतींत त्याच आत्मयाचकरितां ॥ ४९ ॥ एवं आत्मयाचकरितां । बुद्धीस बोलावी सचेत-मता । आणि बुद्धीनेंचि ते आत्मसत्ता । ओळखावी ॥ ८५० ॥ जिभेच्या चालकतेवीण । अबोलणा ही ऐसी खूण । जिभेनेंचि बोलावी ऐसें निपुण । बुद्धीपलीकडे आत्मा ओळखती बुद्धीनें ॥ ५१ ॥ त्पणोनि जगद्गुरु बोलतो । कीं बुद्धीपलीकडे तों तो । हा व्यतिरेक आणि येथेंचि सिद्ध होतो । अन्वय उपदेशणें ॥ ५२ ॥ एका वेगळें एक । पाहणें याचें नांव व्यतिरेक । जैसें दूध आणि उदक । हंस करिती दो डायीं ॥ ५३ ॥ दूध उदक मिळवणें । दोन्हींस एकत्र करणें । हे तों अन्वयाची खूण । लोकरिती ॥ ५४ ॥ कीं पाणी दूध वेगळें दिसे । दूध पाण्यावेगळें कळों येतसे । आत्मानात्मव्यतिरेक अन्वय तैसे । न बोलवती ॥ ५५ ॥ कीं आत्मा स्वप्रकाश तत्त्वतां । अनात्मयास स्वीचीण नसे सत्ता । सुषुप्तींत दोहींचा आयता । हा विचार ॥ ५६ ॥ मिसळती तमोगुणी । इंद्रियें मन बुद्धि देहाची भ्रंशी । जागे होतां अनात्म-पूर्ण । नव्हता प्रत्यय कांहींच ॥ ५७ ॥ आनंद मात्र आत्मा होता । तेचि

१ स्तब्ध राहते, नाहीं स्वी होते. २ जाणण्यास योग्य. ३ पंक्ति.

अणावी आत्मसत्ता । इंद्रिये मन बुद्धि देहवार्ता । जागृतीति स्फुरे त्याकरितां
 ॥ ५८ ॥ कीं जीं सुषुप्तीचें सुख । त्यावीण कोण जाणे त्या जडातें आधिक ।
 यालागीं अर्जुना देख । आत्मसत्ता ते एकचि ॥ ५९ ॥ एवं असों शके जें
 इतराविण । त्यांत सत्ता आहे ह्मणती प्रवीण । एकाकरितां स्फुरे त्यास
 निपुण । ह्मणती सत्ताविवाजित ॥ ८६० ॥ जैसैं तरंगावीण । उदक असे
 आपण । उदकावांचूनि न कळे खूण । तरंगाची ॥ ६१ ॥ पटावांचूनि तंतु
 असे । परी तंतूवांचूनि पट न गवसे । तेव्हां सत्ता तंतूस दिसे । पट सत्ता-
 विवाजित ॥ ६२ ॥ अलंकारावीण । असों शके सुवर्ण । सुवर्णावीण खूण ।
 न कळे अलंकाराची ॥ ६३ ॥ तेव्हां सोनेचि असे । अलंकार नसोनि त्यांत
 दिसे । आत्मयावांचूनि जड कांहीं न गवसे । आत्मा जडावेगळाही स्व-
 प्रकाश ॥ ६४ ॥ एवं हे जितके दृष्टांत । त्यांत स्वयें स्फुरे तें अधिष्ठान
 निश्चित । ज्याच्या आधारें भासे तो विवर्त । रज्जूआधारें सर्प जैसा ॥ ६५ ॥
 या श्लोके इंद्रियें पलीकडे । ह्मणतां स्थूलदेह आलीकडे । स्थूल इंद्रियें मन
 बुद्धि यांचा प्रत्यय घडे । जो बुद्धीपलीकडे ह्मणूनि बोलिला ॥ ६६ ॥ एवं बु-
 द्धीपलीकडे आत्मा तो तों दोर । तो अनंत थोराह्मनि थोर । त्यावेगळा बां-
 झेचा पोर । प्रपंच सर्प सकळही ॥ ६७ ॥ त्या आत्मरज्जूवीण । नये जड-
 प्रपंचाची खूण । तो आत्मा सुवर्ण ह्मणती निपुण । प्रपंच अलंकार ॥ ६८ ॥
 तो आत्मा तंतु देखती । तदाश्रयें प्रपंच पट लेखिती । प्रपंच तरंग ओळख-
 ती । आत्मसमुद्र तयाचा ॥ ६९ ॥ एवं सकळापलीकडे । त्यावीण हें
 सकळही न सांपडे । अन्वयज्ञान ठायीं पडे । अनुभवितास या श्लोकीं
 ॥ ८७० ॥ या श्लोकीं इंद्रियें मन बुद्धि । एकापलीकडे एकाची सिद्धी ।
 सांगतां होते गणना सिद्धी । सकळ तत्त्वांची ॥ ७१ ॥ इंद्रियें ह्मणतां पली-
 कडे । स्थूल घातलें जें आलीकडे । स्थूल पंचभूतें त्यांतचि घडे । गणना
 शब्दस्पर्शरूपरसगंधांची ॥ ७२ ॥ आकाशादि पंचक । शब्दादिक गुण
 एकाचा एक । एवं पाहतां गणनाविवेक । दहा तत्त्वे गेलीं स्थूलांत ॥ ७३ ॥
 स्थूल टाकितां आलीकडे । दहा इंद्रियें बोलिलीं पलीकडे । हें वीस इंद्रि-
 यांपुढें सांपडे । मन एकविसारें तें बोलिलें ॥ ७४ ॥ मन ह्मणतां मनाचें
 कारण । तो अहंकार अहंस्फुरण । कार्यात कारण आटलें हे खूण । तत्त्वज्ञ
 समजती ॥ ७५ ॥ तरंग ह्मणतां जल । आलोंचि गणनेत केवळ । हें वाक्यस
 उरलें तत्त्वयुगुळ । बुद्धि चित्त हीं दोनी ॥ ७६ ॥ महत्स्व तें बुद्धि । अन्व-

क्ततस्व चित्त ऐसी प्रसिद्धी । काय कारणाची सिद्धी । बुद्धि कार्य तिचें का-
 रण अव्यक्त ॥७७॥ मन क्षणतां एकवीस । त्याच्या कारणासहित बाकीस ।
 बुद्धि तेवीस परी जाली चौवीस । तिच्या कारणा अव्यक्तास लेखितां
 ॥ ७८ ॥ जो बुद्धीपलीकडे आत्मा तो तो । ऐसें श्रीकृष्ण ज्यास क्ष-
 णतो । तो पंचविसावा क्षणतां लेखा होतो । सत्त्विसावियाचा त्यांतचि
 ॥ ७९ ॥ पंचविसावा ज्याचें प्रतिबिंब । तो सर्वगत सत्त्विसावा त्याचें
 बिंब । प्रतिबिंबास कैचा अवलंब । बिना बिंब करितां उपाधीवेगळें
 ॥ ८० ॥ या शोकें तत्त्वे राहिलीं । तीं कार्यकारणत्वे गणनेत दाबिलीं ।
 भुतींत स्पष्ट बोलिलीं । जे भुति सूचवी येथें श्रीकृष्ण ॥ ८१ ॥ ते भुति
 मागें याच शोकीं । लिहोनि वाखाणिली नाहीं कीं । आदीं शोकार्थ अभिज्ञ
 लोकीं । आद्यंत अवलोकावा ॥ ८२ ॥ आतां तेचि भुति । पुन्हा दावानी
 अर्थस्थिती । बोलिलेले संक्षेपें यथामती । याउपरी ॥ ८३ ॥ भुति ॥ इंद्रि-
 येभ्यः परा० ॥ महतः पर० ॥ भुत्यर्थ ॥ परमपुरुषापासुनि आदीं प्रकृती ।
 तेथुनि जडतत्त्वे जों हे क्षिती । ऐसी तत्त्वांची उत्पत्ती । उफसटा यांचा
 संहार ॥ ८४ ॥ संहार क्षणजे प्रलय । प्रलयाचें प्रकारद्वय । एक प्रलय
 दुसरा निश्चय । अद्वैतबोधाचा ॥ ८५ ॥ प्रलयीं ब्रह्म एकचि उरे । उप-
 देशीं ब्रह्मचि सर्वही स्फुरे । ज्यास प्रपंच क्षणती निजसुरे । तो होय नाहीं-
 साच ॥ ८६ ॥ प्रलयकालीं ब्रह्मचि काळ । तेथें काळाचाही नसे विटाळ ।
 गिळोनियां मायामृगजळ । ब्रह्मसूर्याचि उरे तेव्हां ॥ ८७ ॥ तें ब्रह्म प्रल-
 यशेष । ज्ञानें कळावें तें निषेधशेष । कीं त्यावेगळीं तत्त्वे निषेधितां अव-
 शेष । तेचि उरोनि गिळी तत्त्वे ॥ ८८ ॥ एवं स्थूलापुढें जें तें इंद्रिय । हेंच
 कीं भुतितात्पर्य । श्रीकृष्णें सूचवुनि केला निर्णय । कीं इंद्रियें पलीकडे स्थूला-
 हुनी ॥ ८९ ॥ भुति इंद्रियांहूनी । क्षणते विषय पलीकडे क्षणोनी । तेव्हां
 इंद्रियांआलीकडे स्थूलदेह हें सज्जनी । या गीताशोकेंही समजावें ॥ ९० ॥
 स्थूलीं निषेधलीं पंचभूतें । इंद्रियें दहा लिंगदेहीं निश्चितें । तीं इंद्रियें विषय
 घेतां चित्तें । समजावीं कल्पनेकरितां मनाच्या ॥ ९१ ॥ यालागीं इंद्रियें
 आलीकडे । विषय त्याही पलीकडे । एवं वीस तत्त्वांची गणना घडे । येथ-
 वरी जीं निषेधिलीं ॥ ९२ ॥ पंचभूतें निषेधिलीं स्थूलदेहा । निषेधितां आ-
 यि इंद्रियें तो दहा । एवं पंधरा विषयपंचक हा । एवं वीस तत्त्वे अना-
 त्मत्वे निषेधिलीं ॥ ९३ ॥ विषयापलीकडे मन । तें एकविसावें निषेधी

वेदवचन । मनापलीकडे बुद्धि क्षणतां गहन । अर्थ या बुद्धिशब्दाचा ॥ ९४ ॥ कीं महत्तत्त्व बुद्धीपलीकडे । त्या महत्तत्त्वास बुद्धिसण घडे । तेव्हां बुद्धिशब्दें ठायीं पडे । अर्थ अहंबुद्धि क्षणोनी ॥ ९५ ॥ कीं तेव्हा आध्याय । येथें करितां तत्त्वनिश्चय । तेथें महत्तत्त्व न लेखितां निर्णय । बुद्धींत दावील महत्तत्त्वाचा ॥ ९६ ॥ महत्तत्त्व क्षणतां आली बुद्धि । कीं ब्रह्मा बुद्धधमानी हे प्रसिद्धी । कीं महत्तत्त्वाचीच रूपबुद्धी । चतुर्मुख ब्रह्मा ॥ ९७ ॥ एवं मनापलीकडे बुद्धी । ते अहंबुद्धिसत्त्वास अहंकार-प्रसिद्धी । एवं तत्त्वगणनासिद्धी । वावीस संख्या येथवरी ॥ ९८ ॥ बुद्धी-पलीकडे आत्मा आणि महत्तत्त्व । आत्मा क्षणजे सूत्रात्मा त्रिगुणत्व । महत्तत्त्वास सूत्रात्मयास एकत्व । क्षणुनी त्यापलीकडे दोनी भुति क्षणे ॥ ९९ ॥ सृष्टीची प्रथम इच्छा जाली । ते त्रिगुणसूत्ररूपें प्रगटली । सूत्रात्मा क्षण-बूनि पावली । ते त्रिगुणेच्छा हें नांव ॥ १०० ॥ इच्छा कीं सृष्टीकरण । तेथें प्रबळ क्रियाशक्ति रजोगुण । त्यास सूत्रात्मा नांव हे खूण । त्रिगुण सूत्राची ॥ १ ॥ परी इच्छा सृष्टि करावयाची । हे ज्ञानशक्तीवांचूनि कै-ची । ज्ञानशक्ति सत्त्वगुणाची । तेव्हांचि नांव त्याचें महत्तत्त्व ॥ २ ॥ तें महत्तत्त्व जालें ब्रह्मा । सृष्टी करावी हा त्याचा महिमा । बुद्धि जे स्थाव-रजंगमा । ते सर्व अंश त्या महत्तत्त्वाचे ॥ ३ ॥ एवं मनापलीकडे अहं-बुद्धि । त्या अहंकारा एकवीस तत्त्वाची कारणस्त्वसिद्धी । त्याच्याही कार-णत्वाची प्रसिद्धी । महत्तत्त्वास बुद्धि ते ॥ ४ ॥ एवं मनासहित एकवीस । त्याच्या कारणा अहंकारासहित बावीस । त्याच्याही कारणा महत्तत्त्वास-हित तेवीस । संख्या जाली येथवरी ॥ ५ ॥ सृष्टि करावी इच्छा ऐशी । जाली ब्रह्मीं शुद्ध सत्त्वासी । ते ईश्वरोपाधि तयासी । जा-णावें अव्यक्त ॥ ६ ॥ त्या अव्यक्तशुद्धसत्त्वाचे अंश । तें चित्त ज्यांत प्रतिबिंबपुरुषाचा प्रवेश । मूळ अव्यक्ततत्त्वीं हृषीकेश । विंब त्या प्रतिबिंबचिदंशाचें ॥ ७ ॥ यालागीं अध्यायीं तेराविया । लेखन अ-व्यक्ता तत्त्वासि या । चित्तावेगळें धनंजया । न सांगेल कीं तेंचि तें ॥ ८ ॥ अव्यक्तोपाधीनें देव । सर्वभूतीं वसे तो वासुदेव । क्षणोनि वासुदेव स्व-यमेव । दैवत चिदंश चित्ताचा ॥ ९ ॥ एवं महत्तत्त्ववरी तत्त्वे तेवीस । त्यापलीकडे अव्यक्त नांव ज्यास । त्यासहित जालीं चोवीस । पंचविंसाचा पुरुष त्वापुढें ॥ १० ॥ ऐसा बोलोनि व्यतिरेक । त्या एकीं अन्वयेही

अनेक । पहावीं हाही भुवि कांहींएक । अर्थ सूचवी चरणीं शेवटिल्या ॥ ११ ॥ भुति ॥ पुरुषाच्च० ॥ भृत्यर्थ ॥ भुति शेवटीं झणे कांहीं । त्या पुरुषापरतें नाहीं । तोचि परमगति ही । जे समजती तत्त्वविचार हा त्याचा ॥ १२ ॥ तो सकळांपरता । त्यापरतें हें किमपि नाहीं सर्वथा । कीं रज्ज्वेगळी सत्ता । सर्पास नसे ॥ १३ ॥ श्लोकार्थी अन्वय । तदनुरूप भुतीचा निर्णय । एवं आत्मत्वाचा ऐसा निश्चय । श्रीकृष्ण झणे अर्जुना ॥ १४ ॥ या मागिलिया श्लोकीं । श्रीकृष्ण ऐसें बोलिला कीं । ज्ञानाहूनि आदि इंद्रियें जिंकीं । मग ज्ञानें मारीं या कामातें ॥ १५ ॥ तो ज्ञानप्रकार कैसा । अर्जुन झणेल तरी ऐसा । परंतु हा ज्ञानमार्ग परिसा । परोक्षरीतीचा दाखविला ॥ १६ ॥ कीं या पुढिलिया श्लोकीं । अर्जुनाप्रति झणेल कीं । ऐसा आत्मा जाणोनि काम पातकी । मारीं हा ॥ १७ ॥ एथेंचि अपरोक्ष आत्मा त्याला । जरी झणावा उपदेशिला । पुढिल्या अध्यायीं बोलेल बोला । कीं “ तद्विद्धि प्रणिपातेन ” झणोनी ॥ १८ ॥ झणूनि “ किं तद्ब्रह्म ” ऐसा प्रश्न । अष्टमाध्यायीं करील अर्जुन । तेव्हां “ अक्षरं ब्रह्म ” हें वचन । अपरोक्ष उपदेशाचें बोलेल ॥ १९ ॥ त्याउपरि ज्या त्या वचनीं । “ पश्य मे योगमैश्वरं ” झणोनी । पाहें पाहें झणूनि नवमापासूनी । अपरोक्षभावे बोलेल ॥ २० ॥ या एथें ज्ञानरीति । अनुभावियास तो अपरोक्ष वाटती । परी या शब्दाच्याच गती । न कळती श्रीकृष्णकृपा नसे त्यांसी ॥ २१ ॥ ऐसेचि अर्जुना । शब्दचि ऐकों आले काना । परी अनुभवकळा मना । समजली नाहीं ॥ २२ ॥ या पुढिलिया श्लोकीं । उत्तमश्लोक झणेल कीं । ऐसें समजोनि आत्मा मग हा पातकी । मारीं काम ॥ २३ ॥

॥ श्लोक ॥ एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जाहे शत्रु महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ टीका ॥ पूर्वश्लोकीं ज्या विचारें । आत्मा बोलिलों त्या या प्रकारें । तूं जाण आत्मतत्त्व निर्धारें । अर्जुना ॥ २४ ॥ जाणोनि मारीं हा काम । क्रोध याच पापियाचें नाम । परंतु कळोनिही आत्माराम । होसी तरी मरेल हा पापी ॥ २५ ॥ या भावे झणतो अर्जुना । बुद्धि करुनि त्या आत्मस्वरूपीं मना । निश्चल करुनि शत्रुदमना । मारीं या शत्रुकामातें ॥ २६ ॥

पूर्वज्ञोकीं तुज आदीं । बोलिलों कीं इंद्रियजयातें साधीं । झणूनि ज्ञान जालियावरी तधीं । झणीं आळस करसी ॥ २७ ॥ राजनीति पहिली शि-
कली असावी । राज्यप्राप्तीउपरि तेचि चाळावी । तरीच राज्यपदवी । ज-
तन होते ॥ २८ ॥ शास्त्र कळलें मनास । त्याउपरी सोडी अभ्यास । तरी
तें शास्त्र तयास । अंतर देणार निश्चयें ॥ २९ ॥ एवं ज्ञान जालियावरी ।
बुद्धि निर्मळ विवेकें बरी । शुद्धि करुनि त्या बुद्धीनें स्थिर करीं । आत्मस्व-
रूपीं मन ॥ २३० ॥ अगा देहरयाचे घोडे इंद्रियें । मन वागोरे बुद्धि सार-
थि स्वयें । कीं मन इंद्रियें वागवावीं निश्चयें । बुद्धीचिया ॥ ३१ ॥ तरी
बुद्धीपरता आत्मा समजोनी । त्याच निश्चयात्मक बुद्धीकरुनी । मग
त्या स्वरूपीं योजूनी । मारीं वैरी हा काम ॥ ३२ ॥ जो मन न योजिती
स्वरूपीं । तो हा काम नाना विषयरूपी । होऊनि नाश करील पावी । आ-
त्मानुभवाचा ॥ ३३ ॥ झणूनि कामरूपी झणावा । ज्ञानावांचूनि हा असाध्य
गणावा । ज्ञानें आत्मरज्जु कळतां यावा । होय जैसा मिथ्या सर्पाचा ॥ ३४ ॥
मग जरी पूर्वकर्मफळें । हा उपजला प्रारब्धाच्या बळें । तो रज्जुविस्मरणें
क्षणैक व्याळें । मुख दाखविजे तैसा दिसेल ॥ ३५ ॥ सरतां प्रारब्धभो-
ग । मागुती चित्तचैतन्ययोग । तेव्हां यथापूर्व त्याचाही योग । तत्काळ
होय ॥ ३६ ॥ जन्मांतरीं निष्काम कर्म । करुनि ईश्वरीं न अर्पिला धर्म ।
त्याच्या बळें भोगी ब्रह्म । स्फुरे भोगकाळीं ही ॥ ३७ ॥ कीं न करितां ई-
श्वरार्पित । फळबंध उपजला निश्चित । तें प्रारब्ध न करी कामासक्त । नि-
ष्काम संस्कारें ॥ ३८ ॥ या जन्मीं ईश्वरार्पण । कर्म करितां ज्ञानें जाला
निपुण । तो त्या कर्मफळीं नव्हे आपण । भोगूनि ही कामीं आसक्त ॥ ३९ ॥
तथापि भोगीं काम । जरी देखिला तरी तो आत्माराम । नव्हे भ्रष्ट हा नेम ।
अधिष्ठानीं असतां सावध ॥ ४० ॥ याकारणें अर्जुना । बुद्धीकरुनि
मना । स्वस्वरूपीं योजूनि शत्रुदमना । महाबाहो मारीं या शत्रूतें ॥ ४१ ॥
ऐसा अध्याय तिसरा । येथें कर्मकलापाचा पसारा । न बाधी निष्काम पर-
मेश्वरा । अर्पितां हा अर्थ जेथें सिद्ध जाला ॥ ४२ ॥ येथें मागुती मागुतीं ।
कृष्णीं कर्म अर्पितां परम गती । ऐसें स्वयें सर्व संतांची सद्गती । बोलिला
श्रीकृष्ण ॥ ४३ ॥ अर्थ गीतेचा पाहे । तो सद्य हे पदवी लाहे । कीं देखत
एक हरीच आहे । मोक्ष कर्म अर्पितां तयास ॥ ४४ ॥ पुढें अध्याय चतुर्थ ।

तेथे ज्ञान कर्म दोनी अर्थे । निरूपील परमसमर्थ । स्वये श्रीकृष्ण ॥ ४५ ॥
हे अध्यायार्थनिरूपण । त्याचे चरणीं समर्पण । करुनि चतुर्थ्याध्यायनिरू-
पण । करूं आतां ॥ ४६ ॥ ऐसें ह्मणतांही मन । लाजले कीं स्वये कर्ता
गरुडगमन । यालागीं उगेचि करावे नमन । वामन ह्मणे ॥ २४७ ॥

॥ वामनकृत संस्कृत श्लोक ॥

स्तनविषमपि दत्त्वा पूतनाया मृतत्वं व्रजति कथमजेऽस्मिन्त्यस्तकर्मा मृतत्वम् ।
तदितरकृतकर्मप्राणिनां क्षिप्रबंधं जनयति विदितं तत्पाप्य गीताप्रबंधम् ॥ १ ॥
इति श्रीमद्दामनपंडितविरचितायां यथार्थदीपिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥

अध्याय चवथा.

श्रीमते भगवते भगवत्तमाय श्रीयदूत्तमाय नमः ॥ जय जय जगदीश्वर ।
जय जय सकलेश्वरेश्वर । जय जय विश्वेश्वर । लक्ष्मीपते ॥ १ ॥ जय
जय जगन्निवास । जय जय निखिलजगदाभास । जय जय श्रीनिवास ।
मायापते ॥ २ ॥ जय जय सकलरूप । जय जय सकलरूपातीतारूप । जय
जय सच्चिदानंदस्वरूप । जगद्गुरो ॥ ३ ॥ जय जय शेषकणिगुण । जय जया-
नंत कल्याणगुण । जय जय सगुण निर्गुण । पार्थसारथे ॥ ४ ॥ वंदूनि तुझे
श्रीचरण । गीताचतुर्थ्याध्यायविवरण । करीन ह्मणतो शरण । सर्वभावे
॥ ५ ॥ सर्वही तूचि हा ठसा । ठसावला तुझ्या कृपारसें मानसा । तो तूं
गीताकाराचि कैसा । टीकाकार नव्हसी ह्मणों मी ॥ ६ ॥ आतां देवाधिदेवा ।
या मितें शरणागताची सेवा । अंगीकारितोसि वासुदेवा । कर्ता स्वये अ-
कर्ता तूचि ॥ ७ ॥ पूर्वाध्यायाचे अंतपर्यंत । जो उपदेश करितां जाला अ-
नंत । तो अनादि परंपरागत । ऐसें कळावे शिष्यास ॥ ८ ॥ तथापि स्वये
गुरु अनादि । ज्यापासून मोक्षमार्ग ब्रह्मादि । प्रवर्तवितेजाले जगदात्री ।
काळापासूनी ॥ ९ ॥ तांचि मी या मार्गाचा प्रवर्तक । ह्मणोनि संप्रदायकौ-
तुक । सांगतो श्रद्धाहेतुक । या दलोकें ॥ १० ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान्नमवे प्राह मनुः शिवाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

॥ टीका ॥ अगा हा योग अव्यय । कीं ज्याचा कदापि न घडे व्यय ।

१ गरुडवाहन कृष्ण. २ चालविणारा ,

अव्ययशब्दे अविनाशी तेहां निश्चय । कीं योग हा अनादि ॥ ११ ॥ कीं अनादि अविद्यालिंगदेह । याचा ज्ञाने नाश निःसंदेह । अनादीस नाश परंतु निर्वाह । कीं अविनाशीस आदि ह्मणवेना ॥ १२ ॥ नाश नाही जयास । आदि नाहीच तयास । या भावें ह्मणे योगास यास । कीं हा अव्यय ह्मणजे अविनाशी ॥ १३ ॥ एवं हा जो सूर्य । त्यास मी हा योग अव्यय । बोलता जालों स्वयें अह्य । पूर्वकाळीं ॥ १४ ॥ तो आपुल्या पुत्रा मनुला । आदुदेव ह्मणावें जयाला । तयास हा योग बोलता झाला । दिवाकर ॥ १५ ॥ त्या आदुदेवा मनुचा पुत्र । इक्ष्वाकुनामें पवित्र । त्यास हा योग विचित्र । तो बोलिला ॥ १६ ॥ तो योग भूमंडळा । येऊनि भूतळीं खंडला । अव्ययत्वे कोठें कोठें राहिला । ह्मणुनि ह्मणतो या श्लोकीं ॥ १७ ॥

॥ श्लोक ॥ एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥२॥

॥ टीका ॥ ऐसा परंपरेने प्राप्त जाला । राजर्षि जाणती जयाला । त्यास काळ बहुफार क्रमला । आलीकडे ॥ १८ ॥ प्रस्तुत हा योग या श्लोकीं । अगा अर्जुना नाशला कीं । या योगाचे जाणते वक्ते विवेकी । न दिसती कोण्ही यास्तव ॥ १९ ॥ एथें परंतपा ह्मणोनी । अर्जुनातें या नांवें करूनी । आळवी कीं यावरूनी । युद्ध करावें अर्जुने ॥ २० ॥ पर जे शत्रु त्यांस ताप । उपजविशी ऐसा तुझा प्रताप । तो तूं मानिसी संताप । झगडों कैसा ह्मणोनी ॥ २१ ॥ तरी हे सूर्यवंशीचे राजे । इक्ष्वाकुआदि ज्यांस ऐसें जे जे । त्यांचें भूमंडळीं यश विराजे । कीं ज्ञाते होऊनिही महायोदे ॥ २२ ॥ ज्ञान आणि स्वकर्म । दोन्ही रक्षार्थी हा तुझा स्वधर्म । झुणी जाणोनिया ब्रह्म । कर्म टाकिसी हें युद्ध ॥ २३ ॥ ह्मणोनि ह्मणतां परंतपा । ज्ञान देऊनि चेतवी त्याच्या प्रतापा । आतां तो योग तुज बोलिलों ऐसी कृपा । दावुनि बोलतो या श्लोकीं ॥ २४ ॥

॥ श्लोक ॥ स एवायं मया तेद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥३॥

॥ टीका ॥ जो सूर्यास मी सांगता जालों । तोचि योग आजि तुजला बोलिलों । योगामृतातें वर्षलों । कृपामेघें ॥ २५ ॥ कीं हा योग पुरातन । कल्पान्तीं मजमार्जी होता जतन । मी योगनिद्रेपासुनि उठतां वचन । हेंचि

१ या योगास. २ सूर्य. ३ आदुदेव. ४ सत्वर; तत्काल.

बोलिलों आदीं ब्रह्मयासी ॥ २६ ॥ हैं रहस्य ऐसें परम । तुज बोलिलों उ-
 क्षम । याकारणेंचि अगा निगम । प्रवर्तले सकळ ॥ २७ ॥ तो योग आ-
 जि या शोकीं । अर्जुनाकारणें बोलिलों कीं । तूं भक्त आणि सखा विवेकी
 अगा अत्यंत ॥ २८ ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो पांडुपुत्र पुण्यश्लोक । बो-
 लेल त्याचें सुज्ञलोक । निमित्त परिसोत ॥ २९ ॥ हा श्रीकृष्ण परमेश्वर ।
 हें जाणोनि अर्जुन सादर । आळविता जाला वारंवार । मधुसूदन जनार्दना
 इत्यादि ॥ ३० ॥ तों तृतीयाध्याय सरतां । कृष्ण बोलिला कीं बुद्धीपरता ।
 तो आत्मा जाणोनि चित्तैकाग्रता । करुनि मारीं हा कामशत्रु ॥ ३१ ॥
 जरी बुद्धीपरता आत्मा तो ज्ञेय । तेव्हां ज्ञेय तोचि परमेश्वर होय । इत-
 कियानें उडाला निश्चय । जो होता कृष्ण परमात्मा ह्मणोनी ॥ ३२ ॥ जरी
 तो आत्मा अर्जुनास होता अपरोक्ष । तरी विश्व जितकें प्रत्यक्ष । तें हें कृ-
 ण्णरूप दिसतें परंतु परोक्ष । हा उपदेश जाला पूर्वोक्त ॥ ३३ ॥ अर्जुनास
 एक ठावें । कीं ज्ञेय त्यास परमेश्वर ह्मणावें । गुरुमुखें वेदीं जाणावें ।
 त्याच परमेश्वरा ॥ ३४ ॥ कृष्णचि परमात्मा तो । ह्मणुनि मी मानीत हो-
 तों । आतां याच्याच मुखें आइकतों । कीं आत्मा तो जो बुद्धीपलीकडे
 ॥ ३५ ॥ कृष्ण नव्हे परमेश्वर । इतका बुद्धीचा पदर । सांपडतां प्रकटले
 डोंगर । असंभावनेचे ॥ ३६ ॥ गुरु नव्हे सर्वेश्वर । इतका उठतां बुद्धिसैमीर ।
 खवळे अविद्यासागर । मग संशयतरंगां काय वाणें ॥ ३७ ॥ तों कृष्ण
 आणि अर्जुन । दोघांचा एक जन्मदिन । त्यास आठवुनि अर्जुनाचें मन ।
 ह्मणे पुरातन गोष्टी कां याला ॥ ३८ ॥ कीं इक्ष्वाकु सूर्यपुत्राचा सुत । त्यास
 मरोनि काळ लोटला बहुत । हा कंस बंदिशाळे प्रस्तुत । जे दिनीं ते दिनींच
 उपजलों मीही ॥ ३९ ॥ त्या इक्ष्वाकूहीहनीं पूर्वी सूर्यास स्वमुखें करुनी बोलिलों
 हा योग ह्मणोनी । हा काय ह्मणतो ॥ ४० ॥ तरी याची भीड कायसी । हें न पुसों
 कां यासी । ह्मणोनि हेंचि अनादिपुरुषासी । संजय ह्मणे पुसतो अर्जुन ॥ ४१ ॥
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

कथमेतद्विजानीयां स्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

॥ टीका ॥ तुझा जन्मकाळ अलीकडे । सूर्यवंशिया रायांचें जन्म पली-
 कडे । ऐसें असोनि कैसें घडे । कीं आदिकाळीं तूं बोलिलासि हें त्यातें
 ॥ ४२ ॥ पिता आपणाचि पुत्र ह्मणोनि । स्पष्ट बोलिलें वेदवचनीं । अर्जुन

१ पलीकडे, २ बुद्धि हाच वायु, ३ कनसाई.

ह्यगतो या भावैकलुनि । कीं सूर्यास जरी तूं हें बोलिलासी ॥ ४३ ॥ तुझा जन्मदिवस अलीकडे । सूर्यवंशराजांचा जन्म पलीकडे । या भावें हें बोलणें तुझें न घडे । ह्यगे अर्जुन ॥ ४४ ॥ अन्यथा सूर्याची उत्पत्ति पलीकडे । आणि कृष्णाचा संभव अलीकडे । जाला तरी कां न घडे । उपदेश धाकट्याच्या मुखें वडिलांसी ॥ ४५ ॥ देवहूति जननी । तिचा पुत्र कपिल मुनी । तीस तो स्वमुखेंकलुनि । सांगे तत्त्वोपदेश ॥ ४६ ॥ सूर्य वडिल ह्यगोनी । उपदेश अघटित यावरुनी । अर्जुन बोलिला ह्यगतां येणेंकलुनी । बोल लागतो ग्रंथासी ॥ ४७ ॥ हें न पाहतां दीर्घदृष्टीकलुनी । सूर्यास पलीकडे जन्म तुजहुनी । याकरितां त्यास तूं बदलासि हें न घडे ह्यगोनी । ऐसें वाखाणूं नये एथें ॥ ४८ ॥ सूर्यास्तवचि सूर्याचा वंश । त्या राज्यांचा मृत्युमुखीं प्रवेश । जाला त्यांस न बोलवे तुझा उपदेश । कीं जन्म अलीकडे तुझा हा भाव ॥ ४९ ॥ एथें ऐसेंचि वाखाणावें । कीं अर्जुन बोलिला या भावें । ह्यगोनि ह्यगतो आद्वीं केवीं जाणावें । कीं आदीं बोलिलासि हें सूर्यातें ॥ ५० ॥ आतां याचें उत्तर । देतसे कृष्ण सर्वेश्वर । आपलें ईश्वरत्व अनादि चतुर । सुचवूनि बोलतसे श्रीभगवान ॥ ५१ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ बहूनि भे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद ससर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५॥

॥ टीका ॥ संजय ह्यगे धृतराष्ट्राया । पूर्ण षड्गुणाच्या उत्तरा या । आईक भवसिंधु तराया । मृगजळयाय कलुनी ॥ ५२ ॥ कृष्ण ह्यगे आईक या बोला । कीं बहुत जन्म लोटले मला । आणि बहुत जन्म लोटले तुजला । अगा अर्जुना ॥ ५३ ॥ भाव कीं कोणे एके पूर्वील जन्मीं । सूर्यास हा योग बोलिलों मी । नव्हते पडले मृत्यूच्या संथेमीं । वंशज त्याचे ते समर्थी ॥ ५४ ॥ ह्यगसी जन्म तुज जैसे । बहूत जन्म मजही तैसे । लोटले तुजचि कैसे । ठाउके तुझे ते जन्म ॥ ५५ ॥ तरी ते मी जाणतों सारे । तूं नेणसी अर्जुना अरे । आपले तुझे अवघे बरे । मी जाणें ते जन्म ॥ ५६ ॥ भाव कीं मी ईश्वर । भूत भविष्य वर्तमान माझे व्यापार । मी जाणें अनादि तुज विसर । नेणसी तूं यास्तव ॥ ५७ ॥ हाचि भाव मनीं । अर्जुनास ह्यगे परंतपा ह्यगूनी । कीं तूं जीवकर्म कलुनी । जन्मलासि शत्रुसंहाराकारणें ॥ ५८ ॥ हा भाव अर्जुन । समजला यालागीं कृपेचा घन । वर्षला ऐसें हें

१ कारण श्रीं, २ बंधनांत, ३ पूर्ववत् समज.

ह्मजीवन । कीं भाव बोलवला मागुती तत्काल ॥ ५९ ॥ यथापूर्व जाला
भावं । समजला कीं हा देवाधिदेव । बुद्धि पलीकडे जाणावा तो स्वय-
मेव । हाचि सर्वात्मा आत्मत्वे ॥ ६० ॥ ऐसा यथापूर्व सावध जाला ।
परि पुन्हां संदेह काहीं उपजला । कीं हा ईश्वर तरी कैसे याला । नाना
जन्म ॥ ६१ ॥ कीं आह्मांस जन्ममरण । लागलें कर्मानुगुण । हा अवि-
नाशी ईश्वर आपण । कर्मबंधातीत ॥ ६२ ॥ हा भाव साक्षी बुद्धीचा ।
आणोनि अवतारप्रकार साचा । बोलतो निगैमसार स्ववाचा । या श्लोकीं ॥ ६३ ॥

॥ श्लोक ॥ अजोपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्मनायया ॥ ६ ॥

॥ टीका ॥ अर्जुना वाटलें तुज । कीं हा जन्मशून्य अज । अविनाशी
ईश्वर सहज । कैसा जन्मतो नसतां कर्मबंध ह्मणोनि ॥ ६४ ॥ तरी मी
होऊनिही अज । आणि नसोनिही नाश मज । भूतांचा ईश्वरही सहज ।
असोनि मी स्वयें अनादि ॥ ६५ ॥ कर्मबंध मज नसे ह्मणोनी । अगा लेशही
लेप नसोनी । आत्ममाया शुद्ध विद्या ती करुनी । आपली मूर्ति अधिष्ठूनि
जन्मतों ॥ ६६ ॥ आत्ममायेकरुनि । आपली प्रकृति अधिष्ठूनी । मी जन्म-
तों ह्मणोनी । ह्मणतो येथें श्रीकृष्ण ॥ ६७ ॥ आत्ममाया ह्मणिजे । नित्य
आत्मानुभवरूपिणी जे । जे अनादि ब्रह्मविद्या विराजे । मज निर्गुणीं निर्गु-
णत्वे ॥ ६८ ॥ निर्गुणीं आपण निर्गुण । हेही न सांपडे खूण । ब्रह्म ह्मणें
आपण । हेही माया ॥ ६९ ॥ ते आत्ममाया ह्मणावी । तिचा मीच एक
धनी गोसावी । तीचेकरुनि मी जन्मतों टावी । मज नसे अविद्या ॥ ७० ॥
तुझां जीवांस अविद्येंकरुनी । जन्म होती ह्मणोनी । तीचेकरुनी मीही जन्मत
असेन ह्मणोनि मनीं । झणी मानिसी ॥ ७१ ॥ अविद्येचे तीन गुण । विषय
देह तम जाण । इंद्रियें रजोगुण ऐसी खूण । मन बुद्धि चित्त सत्त्व ॥ ७२ ॥
तें सत्त्व निर्मळ । जैसा आरसा उज्ज्वळ । उरला भागही लोखंड केवळ ।
परि प्रकाश दिसे निर्मळत्वांच ॥ ७३ ॥ तैसा सत्त्व गुण । ब्रह्मों त्याकरि-
तां आत्मत्वाची खूण । इंद्रियें देह रजतमलक्षण । ब्रह्मरज्जुवरी सर्प जैसा
॥ ७४ ॥ रज तम इंद्रियें विषय । हे मिथ्या सर्प ऐसा निर्णय । सत्त्वदृष्टीं
भ्रममय । रज्जुच भासे सर्प जिला ॥ ७५ ॥ परिदृष्टि स्पर्श रज्जूस । तेव्हां
सर्प भासे तीस । तैसैं भ्रमयुक्त सत्त्व आत्मयास । स्पर्शोनि देह इंद्रियें साच

१ समज, २ द्रष्टा ईश्वर, ३ वेदांचें रहस्य, ४ कलंक,

मानी ॥ ७६ ॥ ऐसा सत्त्व गुण । ज्यास्तव आत्मस्वरूपी आत्मवत् । परि
अविद्याभ्रमाचें लक्षण । कीं देह मी ह्मणे अहंकारें ॥ ७७ ॥ त्या प्रसंगें
मी कर्त्ता ह्मणोनी । त्रिगुणात्मकें कर्म करुनी । त्या कर्माचीं फळे नाका
योनी । तुझां जीवां ॥ ७८ ॥ तैसें अविवेककरुनी । मज जन्म घेणें नसे
ह्मणोनी । आत्ममायेकरुनि जन्मतों या वचनीं । भाव इतुका सूचवित्ता
॥ ७९ ॥ अतएव जे मूर्ति प्रकट करीतसें । तें रूपचि मी न मानी ऐसें ।
सोनेच दिसतां कैसें । रूप साचें मानूं अलंकाराचें ॥ ८० ॥ या भावें क-
रुनी । “प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय” ह्मणोनी । बोले श्रीकृष्ण या वचनीं । अर्थ भावा-
र्थही ऐसा ॥ ८१ ॥ कीं प्रकृति ह्मणिजे आकृती । ते स्वप्रकृति ह्मणिजे स्व-
स्वरूपमूर्ती । अलंकारीं सुवर्णस्कूर्ती । तैसी प्रतिमा अधिष्ठूनि जन्मतों ॥ ८२ ॥
अधिष्ठूनि आकार । सोनेचि प्रकटे निर्विकार । तैसा साकार मी दिसोनि
निराकार । अगा प्रकटतसें ॥ ८३ ॥ ह्मणसी सर्वदेहीं तूं ऐसा । तरी या
रूपीच हा विशेष कैसा । तरी त्या देहीं अविद्यांश जैसा । तैसा शुद्धसत्त्वी
माझ्या असेना ॥ ८४ ॥ अतएव आत्ममायेकरुनी । मी संभवतों ह्मणोनी ।
तुज बोलिलों यावरुनी । विशेष इतरांह्मनि हा समज ॥ ८५ ॥ अविद्या
आणि कर्मबंध । नसतां काहींच संबंध । मी जन्मतों ज्यास गंध । उवा
नसे पंचभूतांचा ॥ ८६ ॥ ईश्वरावतार देह । पांचभौतिक नव्हे निःसंदेह ।
हा येथेंच नवमश्लोकीं संदेह । निरसेल सकळांचा ॥ ८७ ॥ आतां याही पुढें
श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्तही साधुलोक । परिसूत
आतां ॥ ८८ ॥ पूर्वश्लोकार्थ भाव । परिसतां हा स्वयमेव । देहधारी देवा-
धिदेव । अर्जुन ऐसें समजला ॥ ८९ ॥ ऐसें समजला परी । ह्मणे मनीं कीं कां
परी । हा देह धरितो ह्मणूनि हरि यावरी । प्रयोजन सांगतो या श्लोकीं ॥ ९० ॥

॥ श्लोक ॥ यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

॥ टीका ॥ जे जे काळीं धर्महानी । होते अधर्माच्या बळेंकरुनी । ते
ते काळीं देहधारी होऊनी । प्रकटतों निर्मितों आपणातें ॥ ९१ ॥ आपणातें
आपण । निर्मूनि काय करितो निपुण । तेंही सांगतों स्वाचरण । या भावें
बोलतो हा श्लोक ॥ ९२ ॥

॥ श्लोक ॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ॥

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

१ पंचभूतांपासून झालेला.

॥ टीका ॥ अगा होतां धर्माची क्षीणता । होतसे साधूस दुःखचिंता । अधर्म वृद्धीतें पावतां । पापी लोक प्रबळ होती ॥ ९३ ॥ त्या साधूस माझे स्मरण । माझा तरी कल्पवृक्षाचा गुण । मातें स्मरे जो निपुण । मी त्यास पावतो स्वभाव हा माझा ॥ ९४ ॥ त्या साधूंचीं संरक्षणें । अगा करावया कारणें । मज लागतें देह धरणें । युगायुगाप्रती ॥ ९५ ॥ त्यामुळे जे पाप करणार । त्यांचा करावा लागतो संहार । कीं न नाशतां अंधकार । प्रकाश नेत्रांचा घडेना ॥ ९६ ॥ एवं साधुसंरक्षण । संहाराचे पापी जन । या दों गोष्टींकारण । युगयुगाप्रति संभवतो ॥ ९७ ॥ संहारितो पापी जन । साधूंचें होत दुःखशमन । धर्माचें होत संस्थापन । हें प्रयोजन तीसरे ॥ ९८ ॥ प्रतियुगीं धर्माची हानी । अगा होते क्षणोनी । मीही प्रतियुगीं अवतरोनी । धर्म धार्मिक रक्षितो ॥ ९९ ॥ कैसा जन्मतो ईश्वर । तो पूर्वश्लोकीं प्रकार । किंनिमित्त करितो अवतार । तरी तें वर्णिलें या दों श्लोकीं ॥ १०० ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त विवेकी लोक । आह्मीत बरव्या प्रकारें ॥ १ ॥ तिन्ही अवतारप्रयोजनें । आह्मीतीं बरीं अर्जुनें । परंतु शंका येथें मनें । घेतली ते उपयोगी जगासी ॥ २ ॥ कीं साधूंचें पालन । आणि दुष्टांचें निर्दलन । आणि तिसरें धर्माचें स्थापन । काय कठिण या ईश्वरा ॥ ३ ॥ कीं याच्या संकल्पमात्रें । ब्रह्माडें अनंतें विचित्रें । उपजती नाशती आणि मायासूत्रें । नाचवी बुद्धि सर्वांच्या ॥ ४ ॥ हीं तीन कामें तयास । करावया काय प्रयास । संकल्पमात्रें जयास । सुखसाध्य कार्ये हीं तिन्ही ॥ ५ ॥ काळचक्र ज्याचें आयुध । त्याणें कां दैत्यांशीं करावें युद्ध । जो संकल्पमात्रें नव्हतां क्रुद्ध । संहरी ब्रह्माडें शतकोटी ॥ ६ ॥ स्वयें अनादि अज । क्षणधी देवकीवसुदेवांचा आत्मज । नित्य विरक्त जो सहज । सहस्र सोळा स्त्रिया कां तयासी ॥ ७ ॥ चराचरीं ज्याचा वास । तो येतो हास्तिनपुरास । द्वारकेंत क्षणती तयास । कीं येथें नाहीं श्रीकृष्ण ॥ ८ ॥ पाहतां दुरदृष्टीं । अवतारप्रयोजनाच्या गोष्टी । बोलिला त्या वारा मुष्टीं । धरुनि दीधला मज मूर्खासी ॥ ९ ॥ हे तों मूर्खसमजावणी । करितो ह्य चक्रपाणी । अर्जुन ऐसा अंतःकरणीं । साशंक जाला ॥ १० ॥ सर्वसक्षी देव । सम जोनि हा शिष्याचा भावातो पुसे तो स्वयमेव । हांसोनि बोलतो हा श्लोक ॥ ११ ॥

॥ श्लोक ॥ जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ॥

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोर्जुन ॥ १ ॥

॥ टीका ॥ अगा अवतारीं मुख्य कारणें । हींचि कीं जन्मकर्ममशांतें
 तारणें । जन्ममृत्युदुःखें निवारणें । अनादि या जीवांचीं ॥ १२ ॥ सर्वांसही
 उपायांतर । मी करूं शकें सर्वेश्वर । परी जीवांचा दुःखसंसार । या रोगा-
 स औषध हेंचि एक ॥ १३ ॥ तुटावया संसारव्यथा । औषध नाहीच अ-
 न्यथा । माझ्या चरित्रामृतकथा । या व्यथेतें नाशिती ॥ १४ ॥ वाढवावया
 कथारस । या गोष्टी दिसती सुरस । ज्या पूर्वजोकीं बोलिलों मी श्रीनिवास ।
 तुजप्रती ॥ १५ ॥ मुख्य अवतारप्रयोजन । तें सांगाया पूर्वोक्तवचन । बो-
 लिलों कीं रक्षावया साधुजन । वधावया दुष्ट धर्म संस्थापावया ॥ १६ ॥
 कीं भूमीस भार जाला । ते बोलिली विधातयाला । तो मज शरण आला ।
 कीं करावें स्थापन धर्माचें ॥ १७ ॥ तेव्हां देवकीच्या उदरीं । मी जन्मलों
 श्रीहरी । ऐसें वर्णितां अलौकिक परीं । गंभीर माझी पुराणें वर्णिती ॥ १८ ॥
 कीं प्राची दिशा स्वोदरीं । जैसी पूर्णचंद्रातें धरीं । देवकी श्रीकृष्णास यापरी ।
 धरिती जाली उदरांत ॥ १९ ॥ लोकांसारिखीं माझीं जन्में । लोकांसारिखीं
 माझीं कर्में । नव्हती हीं दिव्ये ऐसीं वर्में । सांपडती वेदीं पुराणीं ॥ २० ॥
 तेथें अवताराचीं कारणें । बोलिलीं कीं साधूंतें संरक्षणें । आणि दुष्टांतें मा-
 रणें । स्थापणें धर्म ॥ २१ ॥ ह्मणोनि हीं तुजलागीं । निमित्तें बोलिलों कीं
 त्या प्रसंगीं । विवेक तुझिया अंतरंगीं । कीं अलौकिकें जन्मकर्म ईश्वराचीं
 ॥ २२ ॥ दो परी कथाश्रवण । एक समजोनि एक मूढपण । मूढपणेंही
 आपला गुण । कथांमाजी दावितीच ॥ २३ ॥ कीं नेणतांही मलिन । अग्नी-
 वरी पडे आपलें वसन । तरी त्याचें होय दहन । पाप ऐसें कथामृते ॥ २४ ॥
 नकळत अरण्यांतील पाला । शाक ह्मणोनि जरी भक्षिला । तरी तो गुण
 आपला । करीच कीं ॥ २५ ॥ घृत दुग्ध पुष्टिकारक । हें नेणे जरी वाळक ।
 तथापि पुष्ट होतें तें कौतुक । वस्तुमहिमेचें ॥ २६ ॥ माझ्या कथांचा अद्भुत
 गुण । न कळोनिही घडे श्रवण । तरी पावित्र न करिती ऐसें कवण । बो-
 लों शके ॥ २७ ॥ परंतु दिव्ये माझीं चरित्रें । लोकांसारिखीं नव्हती नि-
 श्चितें । ऐसें समजेऊ जो त्यातें । मोक्षचि होय ॥ २८ ॥ माझे जन्म दिव्य स-
 कळ । जो जाणेल त्यास हें फळ । कीं जन्म न पावे तो केवळ । मजचि पावे
 ॥ २९ ॥ अगा मज पावला । त्याचा कर्मबंध अवघा नासला । ह्मणोनि जन्मा
 नाही आला । पुनरपि ॥ ३० ॥ माझे जन्म तत्त्वतां । दिव्य ऐसें कळतां । पुन्हा जन्म

नाहीं पांडुसुता । अगा जे रीती ॥३१॥ कळतां दिव्य माझे कर्म । तुटे कर्मबंध हे
 धर्म । एवंच जाणावे जन्म कर्म । दिव्य माझे ॥३२॥ पंचभूतदेहसंबंध । त्यास
 निमित्त कर्मबंध । तरी मज ठावका नसे गंध । कर्मनिमित्ता अहंकाराचा
 ॥ ३३ ॥ जो स्वयं परिमित । त्यास ते अहंकार निमित्त । कीं मी एवढा
 ते हेतु निश्चित । परिमितपण कर्मासी ॥ ३४ ॥ मी अनंत अपरां पर । मज
 न सांपडे अहंकाराचा पदर । आणि ठाव नाही कीं जेथें मी ईश्वर । कर्म
 करूं ॥ ३५ ॥ बाहेर ना आंत । आणि आदि ना अंत । कर्म तो मी अनंत ।
 केवीं करूं ॥३६॥ न उपजतां कर्म । न घडे पंचभूतदेहजन्म । शुक्रशोणित-
 संबंधधर्म । कर्मानुबंधें ॥३७॥ म्यां कर्म करावे । तरी कोठूनि कोठें जावे ।
 काय ध्यावे काय टाकावे । मीच अवघा ॥३८॥ कोणाशीं मी बोलों । कोण्या
 मार्गे कोठें चालों । ऐसा अद्वय असतां पोटा आलों । कैसा कोणाच्या ॥३९॥
 देवकी कौसल्या अदिती । अनुसूया विकुंठा देवहूती । रेणुका पृथ्वी सत्य-
 वती । इत्यादि माता माझिया ॥ १४० ॥ यांच्या पोटीं जगन्निवास । कैसा
 सांठवलों कीं गर्भवास । मज घडला ह्मणावा नवमास । कर्मवद्दां परिमितां
 जिवांसारिखा ॥ ४१ ॥ अगा सर्वगत अवकाश । अहेंच सर्वघटीं आका-
 श । मजवांचुनि कैचा चित्प्रकाश । पोटीं देवकीकौसल्यादिकांच्या ॥ ४२॥
 अहेंच त्यांच्या उदरीं । जो मी वसतों चराचरीं । पुराणें बोलती यापरी ।
 मज गर्भवास ॥ ४३ ॥ अलिप्त सर्वत्र असोनि । आकाश तैसा मी सर्व
 गर्भी वसोनि । अलिप्त साक्षी न स्पर्शोनी । असें सर्पात रज्जु जैसा ॥ ४४॥
 तंतु नातळे पटातें । माती न शिवे घटातें । मीजगत्कारण संकटातें । न शि-
 वें गर्भी असोनि गर्भाच्या ॥ ४५ ॥ जीवांचिया मती । प्रपंच साचा मानि-
 ती । रज्जु नेणतां भीती । मिथ्या सर्पाची ॥४६॥ आणि ते माझे प्रतिबिंबां-
 श । जळीं जळापुरताच अवकाश । त्या जीवां घडों शके प्रवेश । कर्म-
 वंधें गर्भी मातेच्या ॥ ४७ ॥ पित्याच्या देहीं रिघोनी । त्याच्या वीर्यासर्वें
 तेथुनी । मातेच्या शोणितीं मिसळोनी । अवयव पावती गर्भांत ॥४८॥ देह
 बाढे जैसा । प्रतिबिंबां वृद्धि पावे तैसा । त्यास गर्भवास ऐसा । घडों शके
 ॥ ४९ ॥ जीवांस पंचभूतशरीरें । त्यांस गर्भवास या प्रकारें । मी स्वेच्छा

१ रेतारक्त. २ वृत्तात्रयाची माता. ३ देवसमन्वतरांतील विष्णूचे अवताराची
 माता. ४ कपिलाची माता. ५ सुतपा. प्रजापतीची स्त्री हांच पुढें कृष्णमाता देवकी
 झाली. ६ व्यासमाता. ७ अंतर. ८ चैतन्यप्रकाश.

कल्पित-आकारें । असतो मनीं पित्याच्या मातेच्या ॥ १५० ॥ योगी माते
 ध्यानी ॥ १५१ ॥ थ्याती जैसे कल्पूनि मनीं । तैसा स्वच्छेकरुनि । मूर्ति कल्पित
 मनीं पित्याच्या मातेच्या ॥ १५२ ॥ पंचभूतें ही माझीच कल्पना । परि त्या
 देहांस हा महिमा येना । कीं जीवाच्या कर्मबंधना । कारणें तीं त्यां क-
 ल्पितें ॥ १५३ ॥ अविद्येनें कर्म करिती । ते या पंचभूतांचे देह धरिती । अनादि
 संकल्प ये रिती । पंचभूतें कल्पितां ॥ १५४ ॥ अगा लोखंडाच्याच शृंखळा करि-
 ती । आणि लोखंडाचींच शखें घडिती । परि तीं शखें त्या शृंखळा तोडिती ।
 जेव्हां सोडिती वंधासी ॥ १५५ ॥ माझीच कल्पना पंचभूतें । ज्या पंचभूतांचीं श-
 रीरें अद्भुतें । मनुष्य देहोच्या कर्म बद्धें । जे अविद्येनें भोगिती हे जीव
 ॥ १५६ ॥ ते अविद्या आणि संचित । क्रियमाण कर्मांसहित । नाशावया
 निश्चित । संकल्प करुनि कल्पितें हे अवतार ॥ १५७ ॥ इत्यादि माझ्या
 जन्मरीती । अलौकिक दिव्य माझ्या मूर्ति । ऐसें जाणोनि माझ्या अवतार-
 कीर्ती । जे गाती ऐकती निरूपिती ॥ १५८ ॥ ते पुन्हा जन्मा न येती । देह
 टांकुनि मातेचि पावती । मुख्य अवतारप्रयोजनरीती । अर्जुना या माझ्या
 ॥ १५९ ॥ या भावें श्रीपती । बोलिला अर्जुनाप्रती । कीं माझे जन्म दिव्य
 ऐसें जे जाणती । ते जन्मा न येती पावती मजलागीं ॥ १६० ॥ ऐसेंचि दि-
 व्य कर्म । कीं हें सगुण ब्रह्म । विना अविद्या अहंकारभ्रम । कर्म घडे तें ई-
 श्वराचें ॥ १६१ ॥ कीं हा अपादर्पाणी । ह्मणोनि बोले वेदवाणी । हा स्व-
 मायेंकरुनि चक्रपाणी । कर्म दावी जगदीश्वर ॥ १६२ ॥ याणें केल्या वा-
 इला । लोकरिती वर्तवी त्या स्त्रियांला । आणि लेंक लेंकीही यांला । परि
 नसे यास कर्मबंध ॥ १६३ ॥ जीव पूर्वकर्माच्या वळें । पावती पुत्रकलत्रादि
 फळें । तो कर्मबंध समूळें । नसे याला ॥ १६४ ॥ लोकदृष्टीं कर्म दावी । परी
 अकर्ताचि गोसावी । ऐसीं दिव्यकर्म समजावीं । अगा माझीं ॥ १६५ ॥ या भावें
 ह्मणे हरी । कीं माझे दिव्य कर्म यापरी । ऐसें समजे तो गर्भकुहरीं । न रिचे
 पावे मजाचि तो ॥ १६६ ॥ मुख्य अवतारप्रयोजन । ऐकोनि निःसंदेह जाला
 अर्जुन । तथापि शंकित जालें मन । कांहींसें ॥ १६७ ॥ कीं याचें दिव्य जन्म ।
 आणि दिव्य याचें कर्म । समजे त्यास मोक्ष हा नेम । स्वयें हाचि करितो
 ॥ १६८ ॥ आणि मोक्ष तरी विना ज्ञान । नव्हे ऐसें वेदाचें वचन । तेव्हां जे
 बोलतो कमलनयन । हें केवीं घडे ॥ १६९ ॥ ऐसा मनांतील भाव । जाणोनि

बुद्धिसाक्षी देव । उत्तर देतो देवाधिदेव । संदेह आणीकही निरसूनी ॥६९॥
 कीं खरेंचि ज्ञानावांचूनि मुक्ति नाही । आणि दिव्य जन्मकर्म जाणेंचि हंही ।
 विना ज्ञान न कळे कांहीं । दिव्यपण माझ्या जन्मकर्माचें ॥ १७० ॥ या-
 कारणें हरी । उत्तर देतो या श्लोकाचभीतरीं । एका शब्दें दोन्ही सूचवी
 यापरी । कीं “एवं यो वेत्ति तत्त्वतः” ॥७१॥ अगा तत्त्व ह्याणिजे आत्मतत्त्व या-
 स्तव । जन्मकर्म दिव्य ऐसें वास्तव । जाणे त्याचें हें प्राप्तिवैभव । बोलिलों
 तुज ॥ ७२ ॥ कीं आत्मा जरी कळे । तरी लिंगदेह तेव्हां जळे । ज्ञानाभीतें
 आतळे । चित्त जेव्हां ॥ ७३ ॥ आत्मयाकरितांच चित्त । सर्वदा प्रकाशे
 निश्चित । तेंचि गुरुमुखें अधिगंत । जालें यासी ॥ ७४ ॥ परंतु जेव्हां समा-
 धी । चित्तवृत्तिनिरोधें साधी । कीं सर्वही ब्रह्म या सर्वात्मबोधीं । चित्त
 थारे ॥ ७५ ॥ या समाधि दोन्ही । एक तरी बाणे या दोहींतूनी । तरीच
 सुटे जन्मकर्मबंधापासुनी । पकजानी तेधवां ॥७६॥ आत्मा कळोनिही तो ।
 शब्दज्ञानीच बोलिजेतो । अनुभवी तेव्हां जेव्हां पावतो । समाधीतें ॥७७॥
 समाधिप्राप्तीकारणें । दोंपरी लागे यत्न करणें । एक निर्गुणअंतःकरणें ।
 प्रयत्ने ध्याती ॥ ७८ ॥ त्यास हें सगुणगुणकीर्तन । अथवा सगुणमूर्तीचें
 ध्यान । जन्मकर्म दिव्य हें चिंतन । असेना ॥७९॥ नित्य निर्गुणत्वेचि ध्या-
 ती । त्यांस अव्यक्तोपासक ह्मणती । हें द्वादशाध्यायाच्या ठायीं श्रीपती ।
 विशद बोलेल ॥ १८० ॥ आणि आत्मा कळोनी । जे तत्पर सगुणभजनीं ।
 अवतारगुणश्रवणकीर्तनीं । जे सादर ॥ ८१ ॥ तें भगवंताचें जन्म दिव्य ।
 आणि दिव्य कर्म कर्तव्य । तत्त्वविचारें जाणती कीं सेव्य । निर्गुणत्वे सगुण
 ज्याला ॥ ८२ ॥ ते ज्ञानी सगुण भक्त । भजोनि नव्हती विभक्त । सेव्य-
 सेवक आविभक्त । ज्यांतें ॥ ८३ ॥ भक्त आणि ज्ञानी । तो श्रेष्ठ सकळां-
 ह्मनी । तो अनायासें मोक्ष पावे ह्मणोनी । द्वादशीं श्रीकृष्ण बोलेल ॥ ८४ ॥
 न करितां वृत्तीचा निरोध । आयताच बाणे समाधिबोध । हरिगुणकीर्तनभ-
 वणें शोध । अनायासें होय चित्ताचा ॥ ८५ ॥ निर्गुणोपासकां भ्रम । अपार
 ध्यातां केवळ ब्रह्म । जे निर्गुण कळोनि सगुण ब्रह्म । भजती अनायासें स-
 माधि तयांसी ॥ ८६ ॥ त्यांसि हाचि उपाय थोर । जो या श्लोकीं बोले स-
 र्वेश्वर । कीं दिव्य जन्मकर्म माझे ऐसें जो नर । जाणे तो पुन्हां जन्मा न
 ये मज पावे ॥८७॥ या भावें हरी । या श्लोकाचे भीतरीं । ह्मणे धरुनि हा भाव

अंतरीं । कीं 'एवं यो वेत्ति तत्त्वतः' ॥८८॥ आतां ज्ञानेचि मोक्ष होणार । तरी जन्मकर्म दिव्य हा प्रकार । कळणें याचा काय बडिवार । कोणी क्षणतील एथें ॥ ८९ ॥ तरी आत्मा कळल्याच वरी । निर्गुणोपासकां भ्रम नानापरी । ते प्रयास न लागतां हरी । गति क्षणे यांस हाचि बडिवार ॥ १९० ॥ यानिमित्त पूर्वापार । गीतावाक्याचा विचार । करुनि केला निर्धार । ये रीती ॥ ९१ ॥ ज्ञान जालिया वरी । सगुणगुणभजन कां पारी । बोलती कोणहीं या प्रकारीं । तरी ज्ञानपरिपाकार्य हा सिद्धांत ॥ ९२ ॥ हें मुख्य अवतारप्रयोजन । हें भागवतीं प्रतिपदीं वर्णन । तें येथें आणितां मन । ग्रंथ-विस्तारें शिणेल श्रोतयांचें ॥ ९३ ॥ हें अवतारांचें मुख्य कारण । परिसतां अर्जुनाचें अंतःकरण । समाधान पावले पुढें निरूपण । या प्रसंगांच होतें या श्लोकीं ॥ ९४ ॥

॥ श्लोक ॥ वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पुता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

॥ टीका ॥ अगा आत्मा कळल्या ज्ञानियाचें । तप थोर हेंचि साचें । कीं दिव्यत्व माझ्या जन्मकर्माचें । जाणोन करी श्रवण कीर्तन ॥ ९५ ॥ यास क्षणाचें ज्ञानतप । या तपाचा अद्भुत प्रताप । कीं सकळां पापांचें मूळ पाप । अनादि वासना ते नासे ॥ ९६ ॥ आगंतुक पाप मात्र । नासे ज्याचें तोही क्षणाचा पवित्र । परंतु पापमूळ वासना अपवित्र । असतां न पावे परंपदा ॥ ९७ ॥ क्षणोनि क्षणे कमलनेत्र । कीं या ज्ञानतपें पवित्र । ते पुन्हां जो गर्भवास अपवित्र । नातळती त्यासी ॥ ९८ ॥ कीं पावले मा-
झिया भावासी । मद्रूप होऊनि वैकुंठयासी । किंवहुना जितांच त्यांसी । मुक्ति आणि भक्तिही माझी ॥ ९९ ॥ कीं ज्ञान जालियावरी । जितांच मुक्ति व्हावी परी । काम क्रोध आणि भय वैरी । हे जों तों न क्षणवे जीव-
न्मुक्त ॥ १०० ॥ जे पवित्र या ज्ञानतपें । कामक्रोधभयें त्यांचीं त्या प्रतापें । गेलीं ज्या आत्मज्ञानियास सोपें । भजन जन्मकर्माचें माझिया ॥ १०१ ॥ ज्याचा काम गेला । कीं विषयानुराग न असे ज्याला । तेव्हां भय कैचें त्याला । क्रोध किमर्थ उपजेला ॥ १०२ ॥ ऐसे ते वीतरागभयक्रोध । हा त्यांच्या जीवन्मुक्तदशेचा शोध । यास कारण विदवात्मबोध । त्यासही कारण भजन भगवज्जन्मकर्माचें ॥ १०३ ॥ हे दोन्ही सूचवूनी मन्मय आणि

१ पाड, मोडेपणा. २ रीति. ३ पावत नाहीत. ४ गत.

मदुपाश्रित झणोनी । झणे श्रीकृष्ण या वचनीं । अर्थ दोन्ही हे विशद
 ॥ ४ ॥ मन्मय झणिजे मी ईश्वर । जो माझा नित्य अनुभवाकार ।
 चित्त ज्यांचें तदाकार । ते मन्मय झणावे ॥ ५ ॥ सर्व भूतें आपणांत ।
 मृगजल जैसें किरणांत । जे या माझ्या अनुभवांत । ते मन्मय झणावे
 ॥ ६ ॥ 'मन्मय' या वचनीं । ऐसा भाव हा यावरूनी । कीं याच अध्यायीं पुढें
 कृपेंकरूनी । हेंचि बोलेल ॥ ७ ॥ कीं अर्जुना संतांच्या मुखें । ज्ञान जालिया
 मग सुखें । सर्व भूतें विश्वंतोमुखें । आपणामध्ये अशेष देखसी ॥ ८ ॥
 ऐसिया सर्वात्मकपणातें । पावसी तेव्हां आपणातें । मज माजी देखसी या
 खुणेंतें । समजणें मजशीं तेंचि ऐक्य ॥ ९ ॥ पुढें याच अध्यायांतरीं ।
 हेंचि बोलेल परी । तें स्थळ कळावया या अवसरीं । लिहिजेल संगती पुढील
 श्लोकार्थी ॥ १० ॥ पुढील श्लोकार्थ ॥ येन भूतान्यशेषेण ब्रह्मस्यात्मन्यथो
 मयि ॥ टीका ॥ हें पुढें आइकेल धनंजय । प्रस्तुतीं झणे कीं ते मन्मय । का-
 मक्रोध आणि भय । गेलीं ज्यांचीं हीं तिन्ही ॥ ११ ॥ एवं विश्वात्मकत्व ।
 ज्यास त्यास झणे मन्मयत्व । यासही कारण जाणोनि आत्मत्व । माझा
 आश्रय जरि असे ॥ १२ ॥ झणे या भावेंकरूनी । कीं ते मदाश्रित झणोनीं ।
 भाव कीं दिव्य जन्मे कर्मे जाणोनी । भ्रवण कीर्तन माझे करिती ॥ १३ ॥
 मीचि तारक ऐसा । ज्यांस सर्वथा भरंवसा । आयता आत्मप्रीतीचा ठसा ।
 उमटे चित्त शुद्ध होतां गुणीं माझ्या ॥ १४ ॥ प्रीति ज्याची धरी चित्त ।
 तेथें आत्मयास सुख व्हावें हें निमित्त । स्त्री पुत्र गृह वित्त । आवडती
 आत्मयाकारणें ॥ १५ ॥ ज्यांची ज्यांची आवडी । त्यां त्यांची कधीं तरी
 नावडी । होणार परी न दिसे ते घडी । कीं जीत अप्रिय वाटेल हा आत्मा
 ॥ १६ ॥ आत्मप्रीतीचा ऐसा । आयता अनादि चित्तावरी ठसा । परी वि-
 षयबासनेचा वळसा । ठसा झांकला तो यामुळें ॥ १७ ॥ अविद्यासंस्कारें
 मलिन चित्त । ठसा आत्मप्रीतीचा यानिमित्त । मलिन जाला तो उमटे नि-
 श्चित । हरिगुणें चित्त क्षालितां ॥ १८ ॥ आत्मत्वं जेव्हां कळलें । अवि-
 द्या आवरणें तेव्हां गेलें । परंतु विस्मृतींत शेष उरलें । संस्कारें देहात्मतेच्या
 ॥ १९ ॥ जेव्हां हा सगुणाचे गुण । दिव्य समजोनि निपुण । गाई आणि
 नाचे आइके जो तों खूण । बाणों लागे आत्मस्वरूपस्थितीची ॥ २० ॥
 विषयप्रीति तों तों दुरावे । आत्मप्रीति तों तों ओलावे । चराचरतरंगांसहित

हेलावे आत्मसमुद्र ॥ २१ ॥ आहकता सगुणजन्मकर्मगुण । दिव्यत्वे स्फुरे
 आत्मस्वरूप । देहीं विदेह तेव्हां निपुण । होय उमटतां ठसा आत्मप्रियत्वा-
 चा ॥ २२ ॥ गाई उडे नाचे हरिकीर्तनीं । अच्युतानंत वासुदेव झणोनी ।
 तों सर्वात्मतेचा ठसा मनीं । उमटों लागे ॥ २३ ॥ झणतां अच्युता अच्युता ।
 व्यवेना कधीं ते चिदात्मसत्ता । सर्वभूतीं स्फुरे तत्त्वतां । अच्युत सुवर्ण
 नश्वरा अलंकारीं ॥ २४ ॥ अनंता अनंता झणूनि गाय । तों चित्त सप्ता-
 वरणांपुढें जाय । ब्रह्मांड सावरण चित्तांत माय । त्याही पुढें स्फुरे अनंत
 ॥ २५ ॥ वासुदेवा वासुदेवा । झणोनि गातां देवाधिदेवा । सर्वभूतीं त्या
 चिदात्मदेवा । देखे सर्व भूतें त्यामधें ॥ २६ ॥ तत्त्वज्ञानें तत्त्वतां । दिव्य
 जन्मकर्म हरीचीं कळतां । ध्यातां गातां आहकतां । अनुभव ऐसा जयांचा
 ॥ २७ ॥ त्यांस झणे अच्युत । कीं ते मदाश्रित । ईश्वरमय या अनुभवें ते निश्चित ।
 झणून झणे मन्मय झणूनी ॥ २८ ॥ एवं दिव्य भगवज्जन्मकर्म । हें आत्मज्ञा-
 नावीण न कळे वर्म । यास झणावें भागवत धर्म । कीं ज्ञानें भ्रवण कीर्तन सगु-
 णांचें ॥ २९ ॥ हें ज्ञानयुक्त तप । या तपाचा ऐसा प्रताप । कीं विषयवासना
 भय कोप । हरुनि मुक्ति दे जितांचि ॥ ३० ॥ हा ज्ञानतपप्रकार ।
 अनुष्ठानि बहूत नर । मज पावले झणे सर्वेश्वर । भाव कीं अनादि हा भक्ति-
 मार्ग ॥ ३१ ॥ आतां यापुढें जो श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक ।
 त्याचें निमित्त विवेकी लोक । आहकोत आतां ॥ ३२ ॥ तपें कार्याची सिद्धी ।
 लोकीं वेदीं ऐसी प्रसिद्धी । ज्ञानपरिपाकार्थ तपसमृद्धी । ज्ञान तप पूर्वश्लोकीं
 बोलिला ॥ ३३ ॥ ज्ञानयुक्ततपें मोक्ष । पावले जे पुरुष दक्ष । त्यांस बो-
 लिला कमलपत्राक्ष । कीं ते मन्मय आणि मदुपाश्रित ॥ ३४ ॥ मन्मयशब्दें
 विश्वात्मक ज्ञान । मदुपाश्रितशब्दें दिव्यत्वे सगुणांचितन । हा तदाश्रय कीं
 सगुणगुणभजन । या दोपरी ज्ञानतप बोलिला ॥ ३५ ॥ एवं ज्ञान जालियावरी ।
 सगुणाश्रय जो न धरी । दिव्यत्वे सगुणगुणभजन न करी । तप न घडे
 त्यासी ॥ ३६ ॥ परी तो करुनि इंद्रियदमन । सर्वभूतीं समत्वे भजन ।
 निर्गुणीं वृत्तिनिरोधें मन । योजूनि भजे सर्वदा ॥ ३७ ॥ तेही ईश्वराश्रित ।
 होयचि कीं निश्चित । कीं सगुण निर्गुण यांत । भेद नसे अणुमात्र ॥ ३८ ॥
 ऐसें असोनि अच्युत । कां त्यांतचि झणे मदाश्रित । जे सगुणगुणभजनीं

१ खवळे. २ पतन पावेना. ३ पंचकोश अहंकार आणि माया हीं सात
 भावरणें. ४ ज्ञानपूर्ण होण्यासाठीं.

रत । आत्मज्ञ होऊनी ॥ ३९ ॥ ये विषयीं अर्जुन । द्वादशीं करील प्रभ ।
 कीं ज्यांस अक्षर निर्देय व्यक्तांचेचि भजन । ते बरे कीं हे बरे आत्मज्ञ
 सगुणाश्रित ॥ २४० ॥ तेथें कृष्ण देईल उत्तर । कीं क्लेश अधिकतर ।
 त्यांस ज्यांचे चित्त तत्पर । अव्यक्तींच ॥ ४१ ॥ या कारणें त्यांपरीस ।
 ज्यांस सगुणभजनीं सौरस । ते बरे कीं मृत्युसंसारसागरीं त्यांस ।
 उद्धरणार स्वयें मी ॥ ४२ ॥ एवं निर्गुणींच सादर । आणि सगुणीं अना-
 दर । तेही मजचि पावती नर । परि क्लेश अधिकतर त्यांसी ॥ ४३ ॥
 द्वादशीं ऐसें अनंत । बोलेल कीं ऐसाच तत्त्वतां सिद्धांत । परि विचारितां
 यांत । विषमता लागते निर्दोषियासी ॥ ४४ ॥ हा अर्जुन प्रभ करावा । परि
 अद्यापि हा सिद्धांत नाहीं ठावो । द्वादशीं समजेल वरवा । “क्लेशोधिकत-
 रस्तेषां” हें आयिकतां ॥ ४५ ॥ तेव्हां तेथें हा प्रश्न अर्जुन । करितो येथेंचि
 जगज्जीवन । स्ववैषम्यपरिहारवचन । बोलतो या प्रसंगीं या श्लोकीं ॥ ४६ ॥

॥ श्लोक ॥ ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

॥ टीका ॥ अगा जो मी निर्गुण । पार्था तोचि मी सगुण । सुवर्णी सुवर्ण-
 प्रतिमा निपुण । भिन्न न देखती लेशही ॥ ४७ ॥ परि कल्पवृक्षस्वभाव ।
 अगा मी देवाधिदेव । ज्या रूपीं ज्याचा जैसा भाव । त्या रूपें तैसींच
 मी फळे देतो ॥ ४८ ॥ परंतु निर्गुणीं नसे गुणधर्म । जेथें हा उपासक मी
 उपास्य ब्रह्म । हेही वृत्ति नसे तेथें भ्रम । करितो अव्यक्तोपासक ॥ ४९ ॥
 जेथें कांहीं नसे गुण । तेचि आत्मांस पाहिजे निर्गुण । ऐसा भाव ज्यांचा
 मी सगुण । केवीं उद्धरूं त्यांसी ॥ ५० ॥ करावा एकाचा उद्धार । हा
 गुणवृत्तीचा प्रकार । मी सगुणवृत्तिविचार । ज्यास तो केवीं उद्धरूं
 त्यासी ॥ ५१ ॥ जे सगुणत्व नलगे ह्मणती । निर्गुणत्वेचि मज भजती ।
 मी सगुण श्रीपती । केवीं उद्धरूं त्यांसी ॥ ५२ ॥ कीं जे जैसे जैशा मला ।
 भजती मी तैसा तैशां त्यांला । भजतो पावतो या बोला । हृदयीं धरीं
 अगा पार्था ॥ ५३ ॥ प्राप्तिस्थळचि निर्गुण । ते प्राप्ति देणार मी सगुण ।
 धनी सांडूनि धनातेंचि भजणें । ऐशी उपासना ते त्यांची ॥ ५४ ॥ अगा
 मी जैसा कल्पतरू । जे भजती कीं हा आत्मां सगुण उद्धरू । मी प्रतिक्षणीं
 त्यां जगद्गुरू । सद्बुद्धि देतो विघ्नांतें हरुनी ॥ ५५ ॥ हा भाव हृदयांत ।

तो पुंहे दशमाध्यायांत । बोलिल कीं श्लोकीं भगवंत । ते हे श्लोक॥५६॥मच्चित्ता
मद्गतप्रणा बोधयंतः परस्परम् । कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमं-
ति च ॥ १ ॥ तेषां ससतयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं
तं येन मामुपयांति ते ॥ २ ॥ तेषामेवानुक्तपार्यमहमज्ञानजं तमः । नाश-
याम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ३ ॥ ॥ टीका ॥ या तीं श्लोकांची
विशद । पुंहे टीका होईल प्रतिपद । येथें मथितार्थ मात्र सांप्रद । बोलिजे-
तो ॥ ५७ ॥ कीं माझे ठायीं प्राण चित्त । परस्पर माझे गुणामृत । बोधिती
कथिती रमती अत्यंत । संतोष पावती मद्भजनें ॥ ५८ ॥ ऐसें प्रीतिपूर्वक ।
भजती त्यांस उत्तम विवेक । ज्यांत तो बुद्धियोग मी श्रीवत्सांक । देतो
तयां ॥ ५९ ॥ त्या बुद्धियोगें मजप्रती । ते मज भजणार पावती ।
त्यांचें अविद्याआवरण आणि जडत्वभ्रांती । व्यतिरेकें अव्ययें मी नाशितों
॥ ६० ॥ एवं जे मज भजती । मी बुद्धियोग देतो त्यांप्रती । हें बोलिला प्रस्तु-
तीं । तोचि भाव या श्लोकीं चतुर्थाध्याय्या॥६१॥कीं जे जैसे भजती । मी तैसाच
भजतो त्यांप्रती । सगुणत्वे भजतां मी श्रीपती । सद्बुद्धि देतो विघ्ने हरितों
ज्ञानपरिपक्वांचीं ॥ ६२ ॥ जे निर्गुणत्वेचि भजती । मी निर्गुणचि होतो त्यांप्रती ।
कीं जैसा यत्न तैसे पावती । ज्ञानपरिपाकयोगसिद्धीतें ॥ ६३ ॥ मनाचे लय-
विक्षेप । हरावे नेणे हें निर्गुणस्वरूप । त्यांचिया योगप्रयत्नाचें प्रताप ।
सिद्धि जे देईल तितकीच ॥ ६४ ॥ प्रारब्धकर्मफळ । भोगितां चढे मनावरी
मळ । तें पुन्हा होतां निर्मळ । कष्ट लागती ॥ ६५ ॥ विघ्न करिती देव ।
इंद्रियांस दाविती विषयभाव । तेथें ते स्वयमेव । यत्न करितां कष्टती ॥ ६६ ॥
हीं सकल विघ्ने हरावीं साधनें निर्विघ्न करावीं । प्रारब्धभोग सरतांच इंद्रियें
आवरावीं । हें कृपालुत्व माझे सगुणत्वीं ॥ ६७ ॥ ते भजतां शुद्ध निर्गुण ।
मी जरी पावों त्यांस सगुण । तेव्हां मी सर्वसम आपण । विषम होतो
॥ ६८ ॥ कीं मनुष्य जितके । माझ्याच मार्गी आहेत तितके । जो जें फळ
आधिके । तो तदर्थीच भजे मजलागीं ॥ ६९ ॥ जो ज्याकारणें भजे मला ।
मी कल्पवृक्ष तेंचि देतो त्याला । तें मी निर्गुणोपासकाला । फळ केवीं देऊं
सगुणोपासनेचें ॥ ७० ॥ ह्मणोन मज कल्पवृक्षा । करणें लागते त्यांची
उपेक्षा । ह्मणुनि निर्गुणमात्रोपासकपक्षा । कष्ट अधिक ॥ ७१ ॥ हें पुंहे हा-
दशीं बोलणें आहे । तेथें विषमता प्राप्त होणार हें । तेंचि या अवतासरप्रसंगीं

पावें । झणूनि परिकरी विषमता ॥ ७२ ॥ कीं ज्ञानतपें पूत । अनायासें पा-
वले मज बहुत । ते कामक्रोधभयरहित । जितांचि मुक्ति पावले ॥ ७३ ॥
कीं त्यांचा करितों उद्धार । अनायासें मी सगुण सर्वेश्वर । हें पुढें बोलणार ।
ते हे भक्त पूर्वशोकोक्त ॥ ७४ ॥ तेव्हां विषमता प्राप्त जाली । ते या इत्थे-
कीं ऐसी हरिली । कीं जो जैसा भजेल तैसी जाली । सिद्धि त्याला मी सम
॥ ७५ ॥ कीं जरि ऐसा न हों मी सर्वजगत्पती । मनुष्य सर्व माझ्या मार्गीं
वर्तसी । जो जैसा भजे तैसेच रीती । मी भजतों तयांसी ॥ ७६ ॥ एथें
झणे श्रीघननीळ । कीं माझ्या मार्गीं मनुष्य सकळ । वर्तती झणुनि येथें
केवळ । गहनभाव ॥ ७७ ॥ कीं मनुष्यांच्या कोटी । पाहतां विरळांचि
आडळे शुद्ध राहंटी । कीं स्वहित धरुनि पोटीं । वर्तती मार्गीं या परमेश्व-
राच्या ॥ ७८ ॥ एवं आकारें मनुष्यकूळ । परंतु पशुच ते केवळ । जे
माझ्या मार्गीं तेचि सफळ । मनुष्य ऐसा भावार्थ ॥ ७९ ॥ द्विपदत्वे मनुष्य
होय । तरी पक्षियांस ही दोनच पाय । दाढीनें मनुष्य तरी काय । दाढी
नसे बोकडासी ॥ ८० ॥ हात आहेत यावरुनी । झणावें मनुष्य झणोनी ।
तरी मर्कटास ही दोनी दोनी । असती हस्त ॥ ८१ ॥ सुरतसुखें झणावे
नर । तरी तें सुख पावती वानर खर । मनुष्य निर्मिती झणावें घर । तस्ये
पक्षीही गृह निर्मिती ॥ ८२ ॥ पुढील चिंता कोणासी । नसे ती एक मनुष्या-
सी । या गुणें झणावें मनुष्यत्व यांसी । तरी पक्षियांसही ते^३ असे ॥ ८३ ॥
प्रसूत नाही तोंचि चिमणी । अंडियांकारणें गर्भिणी । कापूस आणि मृदुतृणीं
सेज करी ॥ ८४ ॥ चारा सांडुनि वेंची । कापूस धरधरुनि चोंचीं । ने ऐ-
सी चिंता संतानाची । करी जो उपजली तीं नसती ॥ ८५ ॥ ऐसा पाह-
तां विचार । पशुपक्षियां समान विहार । निद्रा मैथुन आहार । पशूस तैसे
मनुष्यांसही ॥ ८६ ॥ एवं भजन सर्वेश्वराचें । करिती त्यांचें मनुष्यत्व
साचें । झणुनि वाक्य भगवंताचें । कीं माझ्या मार्गीं वर्तती मनुष्य सर्व
॥ ८७ ॥ एवं मनुष्य सकळ । माझ्या मार्गीं त्यांस फल । मीच देतो परि
केवळ । जो जें मागे तेंचि देतो ॥ ८८ ॥ ऐसा कल्पवृक्षस्वभाव । तो मी
देवाधिदेव । सगुणत्वां नसतां भाव । निर्गुणीं भजतां सगुण मी केविं पावों
॥ ८९ ॥ एवं जाणोनि निर्गुण । निर्गुणत्वे भजती सगुण । ते ज्ञानतपें प-
वित्र निपुण । अनायासें मज पावती ॥ ९० ॥ हे अनायासें पावती म-

ला । पुढें बोलणें असे या बोला । ह्मण अधिकतर अव्यक्तोपासकोत्र । बो-
लले जेथें ॥ ९१ ॥ ते विषमता सर्वेश्वरें हरिली येथें याप्रकारें । आतां
विषमता प्रकारांतरें । प्राप्त होते ते हरितो या श्लोकीं ॥ ९२ ॥

॥ श्लोक ॥ कांक्षतः कर्मणा सिद्धिं यजंत इह देवताः ।

क्षिप्तं हि वानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

॥ टीका ॥ अगा सगुणभजतां मी सगुण । निर्गुण भजतां मी निर्गुण ।
भजनानुरूप मी निपुण । विषमफळ देऊनिही नव्हे विषम ॥ ९३ ॥ परि
या दोषांसही फळ मोक्ष । कीं ज्ञानें मातेंचि जे भजती दक्ष । मोक्ष न पावे तो
फक्ष । जे सकाम इतरदेवतां भजती ॥ ९४ ॥ तीं देवतें ही माझेच देह
फळदाता मीच निःसंदेह । परि कर्मसिद्धिचाच खेह । ज्यांस ते इतर देवतांस
भजती ॥ ९५ ॥ अपेक्षुनि कर्माच्या सिद्धी । संकल्पूनि कामनासमृद्धी ।
इतर देवतांचे पायीं मनबुद्धी । लावूनि पूजिती त्यांतें ॥ ९६ ॥ अगा सर्व
कर्माचें क्षेत्र । हा मनुष्यदेह विचित्र । जे भरिती कामनामात्र । तेचि सिद्धि
पावती शीघ्र ते ॥ ९७ ॥ त्या कर्मजनिता सिद्धी । मीच देतो कीं त्यांच्या
बुद्धी । त्याच अपेक्षिती समृद्धी । मी काय करूं ॥ ९८ ॥ ज्यांस वांछा जै-
सी । मी पुरवितों त्यांची तैसी । यांत विषमता कैसी । लागे मज ॥ ९९ ॥
ज्ञानें माझीच उपासना । करिती मोक्ष त्या जनां । इतरांस मोक्ष मी देना ।
कीं नसे मुमुक्षा आणि मद्भजन त्यांस ॥ ३०० ॥ एवंच मी सर्वसम । विषम
फळ देऊनि नव्हे विषम । वैषम्यपरिहार सर्वोत्तम । करी ऐसा आपला ॥ १ ॥
भजनफळीं विषमता । दिसे ते हरिली तत्त्वतां । आतां विषमसृष्टि रचितां ।
दिसे तेही हरितो या श्लोकीं ॥ २ ॥

॥ श्लोक ॥ चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

॥ टीका ॥ ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्र । एकापरीस एक शूद्र । जो मी
सम कृपासमुद्र । चारी वर्ण ते म्यांच निर्मिले ॥ ३ ॥ मीच त्यांचा कर्ता ।
जाण जो करूनि अकर्ता । कीं कर्तृत्त्व सम मायेचें मी सत्ता । प्रकाशक
त्या मायेचा ॥ ४ ॥ तो मी अकर्ता अव्यय । कांहींच न करीं हा निश्चय ।
परंतु जड जग मायामय । सत्ता नसे मायेला ॥ ५ ॥ जिभेवीण आत्मा न
बोले । परि त्याच्या सत्तेनें ते जीभ हाले । शब्द जे जे निघाले । ते आत्म-

सत्तेने ॥ ६ ॥ आत्मा अबोलणा स्वये । परि तोचि बोलतो झणावा निश्चये ।
 कीं त्यावांचुनि इंद्रिये । अवधी वृथा ॥ ७ ॥ इंद्रियांवीण तो असे । परि
 इंद्रियग्रामे त्यावीण न दिसे । सत्ता पाहतां उल्लसे । आत्मस्वरूपी ॥ ८ ॥
 मायेचें कार्य जग आणि ते स्वये माया । प्रलयकाळीं गिळूनियां ।
 स्वये उरे मागुती तथा । पासुनि माया उपजते ॥ ९ ॥ कीं सत्ता असे ज्याला ।
 आणि सत्ता नसे मायेला । या कारणे झणे मला । जाण कर्त्ता अकर्त्ता
 यातें ॥ १० ॥ आपणास अकर्त्ता झणतां । सुचवी कीं आपण
 सत्ता । परि ज्यासि अकर्तृत्वसत्ता तोचि कर्त्ता । झणुनि मी कर्त्ता
 झणे मागुती ॥ ११ ॥ हे रूप आपलें आणि मायेचें । करी मायेच करुनि
 साचें । आपलें अबोलणें बोलणें जिभेचें । जिभेनेचि बोले पुरुष जैसा ॥ १२ ॥
 परी पश्यती मध्यमा वैखरी यांचा । चालक हाचि पुरुष साचा । परि घेऊनि
 चाऱ्ही वाचा । दोन्ही रूपे तोचि करी ॥ १३ ॥ कीं मी अबोलणा । बोलकेपण
 वाचेस जाणा । दोन्ही वाचेनेचि सांगे खुणा । परि न चळे वाणी त्याविण
 ॥ १४ ॥ झणोनि झणे मागुती । कीं मीच बोलका वाचेचा पती । ऐसी आपली
 आणि मायेची स्थिती । मी कर्त्ता अकर्त्ता झणतां सुचवी ॥ १५ ॥ कोणी झ-
 णतील ये स्थिती । कीं जाणुनि पुरुष वाचा चाळी । तैसा इच्छा धरुनि स-
 कळी । सृष्टि करी तेव्हां कर्त्ताच ॥ १६ ॥ तेव्हां अकर्त्तेपण उडालें । क-
 र्त्तेपणाचि आलें । झणुनि या बोलें । उडविती दृष्टांत वाचेचा ॥ १७ ॥ तरी
 अबोलणा पुरुष बोले कीं वाचा । हा तों दृष्टांतचि साचा । कीं प्रकार आ-
 पला आणि मायेचा । निरूपणें हेही मायेने ॥ १८ ॥ आतां इच्छेने सृष्टि
 करणें । तेचि इच्छा माया त्रिगुणें । परि त्या गुणांस इच्छारूपें स्फुरणें ।
 न घडे सत्तेवांचुनी ॥ १९ ॥ भ्रमणें लोहाचा गुण । परि न चळे चुंबका-
 वीण । सत्ता चुंबक पाषाण । भ्रमण लोहधर्म लोहाचा ३२० ॥ कर्मास नसे
 सत्ता । सत्तेस नसे कर्तृता । दोन्ही मिळतां तत्त्वता । क्रिया घडे भलतीही
 ॥ २१ ॥ आतां इच्छा बोलायाची । तेही शक्ति बोलत्या पुरुषाची । पुरु-
 षावांचुनि इच्छा कैची । समर्थ स्वये उठाया ॥ २२ ॥ इच्छेस नसे सत्ता ।
 इच्छेवांचुनि यास नसे कर्तृता । मज इच्छा झणतां हेही अहंता । पुरुषसत्ता
 याही पलीकडे ॥ २३ ॥ प्रकाश तो काष्ठाम्रीचा । प्रकाश काष्ठास कैचा ।

१ इंद्रियसमूह. २ ह वाणाचे (बोलाचे) चार भेद आहेत. ३ उक्तीनें.
 ४ लोहचुंबक.

परि काष्ठवातीगोवरीकाशाचा । योग नसतां दिसेना प्रकाश ॥ २४ ॥
 तैसी मायेवीण । न बोलवे आत्मसत्तेची खूण । ह्यणुनि मायेचेनि कृष्ण
 निपुण । रूप करी आपलें आणि मायेचें ॥ २५ ॥ काष्ठ गोवरी अथवा
 कांहीं । प्रकाशहीनातें स्वप्रकाश ही । न घेतां आपलें रूप कांहीं । न दाख
 वी जैसा ॥ २६ ॥ प्रकाशहीना काष्ठें करूनी । त्या प्रकाशहीनातें आणि
 आपणातें अमी । प्रकाशी तैसा माया ब्रह्म ऐसें ह्यणोनी । मायेचेनि रूप
 करी श्रीकृष्ण ॥ २७ ॥ परि तो अग्नि अग्नि प्रकाशेंचि असे । काष्ठ प्रकाशहीन
 त्या प्रकाशेंचि दिसे । ब्रह्म आणि मायारूप दोहींचें गवसे । ब्रह्मसत्ताम-
 काशेंच ॥ २८ ॥ पुढें आणितां दर्पण । पुरुष आपणातें आपण । देखे तैसा
 शुद्धसत्त्व गुण । आत्मप्रत्यय त्याकरितां ॥ २९ ॥ निजरूप नव्हे दर्पणें । तैसें
 सत्त्व नव्हे आत्मा आपण । जरि सत्त्वा दर्पणावांचूनि खूण । न सांपडे आपली
 ॥ ३० ॥ दर्पणावीण पुरुष असे । दर्पणीं पुरुषावीण पुरुषाकार न दिसे । मायेत
 तैसा न गवसे । ब्रह्मसत्तेवांचूनी ॥ ३१ ॥ जें न देखती नेत्र । तें देखती उपनेत्र ।
 तैसें ब्रह्म सत्तामात्र कर्तव्य अवघें मायेचें ॥ ३२ ॥ नेत्रांविना उपनेत्र न देख-
 ती तरी ह्यणावें देखती नेत्र । तैसें ब्रह्म सत्तामात्र । न करुनि करी सर्वही
 ॥ ३३ ॥ कर्तृत्व मायेचें परी । ते मजअधीन माझे सत्तेनें करी । विषम
 नव्हे मी याहीपरी । विषम सृष्टि करुनिही ह्यणे या भावें ॥ ३४ ॥ कीं दे-
 खतां ब्राह्मण । क्षत्रियास वाटे स्वनीचपण । त्याहूनि नीच आपण । वैश्य
 वैश्याहूनिही शूद्र ॥ ३५ ॥ परि हे विषमता । मज न लागे तत्त्वता । कीं गुण-
 कर्मविभागें रचिता । मी प्रतिसृष्टि याचा होतसें ॥ ३६ ॥ कीं मी जैसा अन्न-
 दी । तैसी माझी माया प्रसिद्ध वेदीं । तिच्या तिहीं गुणांच्या कर्मभेदीं । होती
 चारी हे वर्ण ॥ ३७ ॥ सत्त्वगुणें ब्राह्मण उत्तम । सत्त्वरजमिश्र ते क्षत्रिय म-
 ध्यम । रजोगुणमात्रें वैश्य अधम । अतिनीच शूद्र तमोगुणें ॥ ३८ ॥ हे
 गुणांचे विभाग । गुणानुरूप कर्मांचे योग । कर्मानुरूप फलभोग । हा अ-
 नादिप्रवाह मायेचा ॥ ३९ ॥ परि तेही माया मजअधीन । मजमाजीं उपजे
 असे होय लीन । जैसें उष्णांत मृगजीवन । निघे असे लय पावे ॥ ४० ॥
 मज नसे उत्पत्ति लय । या भावें ह्यणे जाण अव्यय । व्यय नसोनि दिसे
 व्यय । प्रळयां मायेचा तें न दिसतां ॥ ४१ ॥ माया प्रकटतां तीन्ही गुण ।
 गुणानुरूप चांही वर्ण । होती एव्ह आपण । अकर्ता कर्ता होउनी ॥ ४२ ॥

१ काष्ठवातीकांचा. २ आरसा. ३ मृगजळ.

एवं कोणचीही विषमता । मज न लागे तत्त्वता । अकर्ता होऊनिही कर्ता ।
 जन्ही जालों ॥४३॥ आतां आपुढें शोक । तो कां बोले उत्तमशोक । त्याचें
 निमित्त उपासक । परिसोत परमेस्वराचे ॥ ४४॥ ईश्वराचें भजन । जे क-
 रिती महाजम । ते दिव्यत्वे भ्रवण कीर्तन चिंतन । करिती ईश्वराच्या
 गुणांचें ॥ ४५ ॥ सगुण गुणभजनाविणें । न घडे संसारीसंभु तरणें । या-
 निमित्त अवतार करणें । हें कृपालुत्व जगदीशाचें ॥ ४६ ॥ स्वयें समर्थ
 होउनी । जनोद्धार न धरी मनीं । तो क्षणावा महाजनीं निर्दय ॥ ४७ ॥
 वैषम्य आणि निर्दयत्व । नसे आणि समत्व सदयत्व । असे तेथें ईश्वरत्व ।
 त्या ईश्वरातें भजावें या भावें ॥ ४८ ॥ दयालुत्वे सांगितले अवतार ।
 भजनानुरूप फळ देणें हा वैषम्यपरिहार । त्या प्रसंगें सृष्टिरचनाप्रकार । सांगतां
 सृष्टिवैषम्यही परिहरिलें ॥ ४९ ॥ कीं ईश्वरभजनीं हा निश्चय । आदीं
 असावा कीं सम सदय । सर्वथा नव्हे विषम निर्दय । तोचि ईश्वर ॥३५०॥
 ईश्वरास तरी भजतो । आणि गोष्टी ऐशा समजोनि बोलतो । कीं विषम
 आणि निर्दय तो । सिद्ध होतो त्या गोष्टीनें ॥ ५१ ॥ आमचा धनी बहु
 भला । कीं पाळितो तस्करांला । या स्तुतीनें न लावितां लागला । दोष त्या
 धनियासी ॥ ५२ ॥ ईश्वर स्वयें स्वतंत्र । तो लोकांस फळ देतो विचित्र ।
 एकास देतो भाग्य कर्ण नेत्र । एकास अभाग्य बधिरत्व अंधत्व ॥ ५३ ॥
 उत्कर्ष ऐसा बोलतां । वैषम्य दोष लावी न लावितां । ऐसियास सादरही
 भजतां । कृपा नव्हे ईश्वराची ॥ ५४ ॥ दोष लावितां ईश्वरा । दोष लाग-
 ती त्या पामरा । निर्दोष समजे त्या नरा । ईश्वर करी निर्दोष ॥ ५५ ॥
 हें करणेंही त्यापाशीं । नसे याचीच भावना यासी । सदोष निर्दोष करी
 ऐसी । सत्ताच ईश्वराची ॥ ५६ ॥ हा कल्पवृक्ष अन्न देतो । क्षणतां अ-
 न्नचि देतसे तो । हा धोंडे देतो ह्यणिजे तों । धोंडमार होतो त्यावरी ॥५७॥
 ह्यणिनि भगवद्वाणी बोलते । कीं “ये यथा मां प्रपद्यते” । कीं जे जैसे भजती
 होते । सिद्धि तैसी तयांसी ॥५८॥ एवं ईश्वराचें समत्व सदयत्व । समजोनि
 भजतां तें महत्त्व । हाही पावतो हें तत्त्व । पूर्वीच सूचविलें श्रीकृष्ण ॥५९॥
 कीं माझे जन्म दिव्य । आणि दिव्य माझे कर्तव्य । जाणे त्याचें भवितव्य ।
 दिव्यचि कीं मज पावे ॥ ३६० ॥ याकारणें मी सर्वोत्तम । अवतार तों
 हें दयालुत्व परम । हें बोलोनि प्रसंगें मी सम । विषम नव्हे हें बोलिला
 ॥ ६१ ॥ भाव कीं समत्व सदयत्व । जाणावें जैसें जन्मकर्मदिव्यत्व । कीं

जैसे माझे जाणोनि मंहुस्व । भजे तैसे फळ पावे ॥ ६२ ॥ आतां बोलतो
जी श्लोक । त्यांत फळांतरीं हे उत्तमश्लोक । स्पष्ट बोलेल ते शुश्लोक । का
श्लोकीं परिसीत ॥ ६३ ॥

॥ श्लोक ॥ न मां कर्माणि लिपंति न मे कर्मफले स्मृताः ।

इति मां योभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥

॥ टीका ॥ अगा चहूं वर्णाची विषमसृष्टी । करुनि नसे मज विषमसृष्टी ।
पूर्वश्लोकीं हे बोलिलें गोष्टी । कीं करुनि मी अकर्ता ॥ ६४ ॥ अणूनि मज सर्व-
कर्म । लिप्त नव्हती अकर्तृत्ववर्मे । परि कर्तृत्वरहित ब्रह्म । असे जीवत्वींही
॥ ६५ ॥ परि जीवांचे उपाधी । अहंकर्तृत्वे कर्तृत्वाच्या व्याधी । पावले
कर्मफळसिद्धी । अपेक्षितां योगें अहंकाराच्या ॥ ६६ ॥ उपाधि ज्याच्या
अकर्ता । आत्मा लक्षूनि जाला तोचि नव्हे कर्ता । कीं कर्मफळाची वार्ता ।
नसे ज्या निरहंकारियासी ॥ ६७ ॥ अगा अहंकारही टाकिला । परि वास-
नामळें फळेच्छा त्याला । उपजवितां गेला अहंकार आला । कीं फळ मज
हो हाणोनी ॥ ६८ ॥ एवं कर्मफळाची अपेक्षा । नसे ज्यास त्याच दक्षा ।
अकर्ता हाणाचें कीं मोक्षा । तो योग्य अलिप्त सर्वत्र ॥ ६९ ॥ मज तों
नसेच बंध । कीं मी नेणें अविद्येचा गंध । अहंकारकर्मफळेच्छासंबंध । मज
कैचा ॥ ७० ॥ यालागीं सर्वदा सर्व कर्म । मज न लिपती अकर्तृत्वधर्मे ।
कीं नसे फळस्पृहा हीं वर्मे । जाण तूं अगा अर्जुना ॥ ७१ ॥ कीं येथवरी
माझे गुण । वर्णिले ते जो निपुण । जाणे तो आपण । कर्मी बांधला नव जाय
॥ ७२ ॥ इति शब्दें हतुकें । या प्रसंगीं गुण वर्णिले जितके । जो जाणे
त्यास होऊं न शके । कर्मबंध कदापि ॥ ७३ ॥ या भावें हाणे श्रीपती ।
कीं “इति मां योभिजानाति । कर्मभिर्न स बध्यते” हे फळभ्रुती । फळां वि-
दोष आपुलें गुणकर्म ॥ ७४ ॥ आणि हा एकगुणषड्गुणी । जे प्रथमाध्याय-
मंगलाचरणीं । वर्णिले कीं जो हें धरी अतःकरणीं । तोही भगवंत षड्गुण
॥ ७५ ॥ कर्म करुनि कर्मफळस्पृहा । नसणें वैराग्य गुण हा । समत्व सदयत्व
पूर्वोक्त महा । धर्मगुण समग्र भगवत्पदाचा ॥ ७६ ॥ नवमाध्यायांत ऐश्वर्य-
गुण । तैसीच ज्ञानादिगुणांची खूण । स्थळस्थळीं भगवान् षड्गुण । स्वयंचि-
वर्णील ॥ ७७ ॥ एवं भगवद्गुण । दिव्यत्वे जाणेल तो निपुण । जित्ता देही
च आपण । भगवान् षड्गुण बोलावा ॥ ७८ ॥ आतां आपुढें जो श्लोक ।
तो कां बोलें उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त उपासक । आइकोत भगवंताचें

॥ ७९ ॥ कीं त्रिकांड वेद । कर्म उपासना ज्ञान हे तिन्ही भेद । तिहीं अ-
नुष्ठानीं नासे खेद । अविद्याकर्मबंधाचा ॥ ३८० ॥ त्यांत सकामाचें कर्म ।
आणि त्याचा उपासनाधर्म । फळ देऊनि दे भ्रम । पुन्हां जन्ममरणाचा
॥ ८१ ॥ मुमुक्षुचें निष्काम कर्म । आणि निष्काम उपासनाधर्म । त्यास
ईश्वरप्रसादे ब्रह्म । कळे सुटे जन्ममरणापासूनी ॥ ८२ ॥ ज्ञानें आत्मा-
नात्मविवेक । कळोनियां मग कितीएक । होती निर्गुणमात्रीं उपासक । कोणीं
सगुणभक्तीनें समाधीतें पावती ॥ ८३ ॥ परंतु दोहींसही जों ज्ञान होय ।
तोंवरी कर्म उपासना कांडद्वय । मुमुक्षूस पाहिजे हा निश्चय । वे-
दांतवेदपुराणांचा ॥ ८४ ॥ पहिलें कर्म दुसरें कांड उपासना । तिसरें ज्ञान चौथें
कांड असेना । तीं कडियांची सांखळी जना । दिसे जैसी ॥ ८५ ॥ मधिले
कडीस दोन्हीं । दोहीं कडील कडिया असती स्पर्शोनी । मधील कडी असे
धरोनी । दोहींकडिल्या दोहीं कडियांस ॥ ८६ ॥ मध्ये उपासनाकांड पडे ।
कांडद्वय दोहींकडे । उपासनेस कर्मही सांपडे । सांपडे ज्ञानकांड ही ॥ ८७ ॥
उपासनाकांड ह्मणजे भक्ती + पाहतां सांखळीची युक्ती । कर्म ज्ञान दो-
हींची प्रसक्ती । लागली भक्तियोगास ॥ ८८ ॥ कर्मकांडाचीच कडी ।
भरुनि लोंबती ते उडी । कामसमुद्रीं टांकूनि बुडी । देतां कष्टती जन्ममरणें
॥ ८९ ॥ जे तिन्हीं कडिया लंघूनी । विद्यातीत कैवल्यसदनीं । चढले ते
झाले ज्ञानी । तिसरे कडीस ॥ ९० ॥ कर्मकांडाची कडी पहिली । ते
भक्तिकांडाचे कडीतें लागली । मुमुक्षुसेना चढली । कर्मकांडावरुनि भ-
क्तिकांडीं ॥ ९१ ॥ एवं मुमुक्षुजन । कर्मकांडें करुनि भजन । भक्तिकांडीं
पावोनि भवभंजन । तिहीं प्रसन्न केला ॥ ९२ ॥ कीं न अर्पितां ईश्वरीं ।
जो निष्काम ही कर्म करी । तें तों बंधकचि यापरी । सिद्धांत जाला अ-
ध्यायीं तिसरिया ॥ ९३ ॥ ज्यास कर्मसमर्पण । तो ईश्वर सगुण । त्याच्या
गुणांची खूण । निर्दोष ऐसी कळावी ॥ ९४ ॥ कीं जो भाविजे जैसा ।
कल्पवृक्ष फळ दे तैसा । सर्वसम सद्य ऐसा । भावितां निर्दोष करी दोषियां
॥ ९५ ॥ हें पूर्वश्लोकपर्यंत । स्वगुण स्वयें बोलिला भगवंत । समजोनि
ऐसें ह्मणतो अनंत । कर्म करीं ह्मणोनि या श्लोकीं ॥ ९६ ॥

॥ श्लोक ॥ एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

१ भव ह्य० संसार बाधा नाशक ईश्वर, २ मानिती.

॥ टीका ॥ अगा ऐसैं जाणोनि कर्म । करणें हाचि मुमुक्षुचा धर्म । ज्या कर्में शुद्धचित्त पावे ब्रह्म । तेही जाणोनि ऐसैं करावें ॥ ९७ ॥ कीं ईश्वर सम सद्य । तो कदापि नव्हे विषम निर्दय । कर्में करुनि अलिप्त अव्यय । कर्मफळीं स्पृहा नसे ज्यासी ॥ ९८ ॥ ऐसैं मज जाणोनि । पूर्वकल्पीं ही मुमुक्षुजनीं । केलें कर्म कीं ऐसिया मज समर्पनी । करुनि अलिप्त अकर्त ते जाले ॥ ९९ ॥ हें मुमुक्षुचें कर्म । हाचि होतो भागवत धर्म । कीं सम सद्य सगुण ब्रह्म । जाणोनि समर्पिती तयासी ॥ १०० ॥ प्रथम कर्मकांड धरुनी । दुसरिया भक्तिकांडास त्यावरुनी । आरुढ जाले कीं मज ऐसैं समजोनी । केलीं कर्में ॥ १ ॥ भाव कीं ईश्वरार्पण । तें एक बंधक नव्हे त्याविण । सर्व कर्म बंधक हे मी खूण । पूर्वाध्यांत बोलिलोंचि ॥ २ ॥ त्या ईश्वरास ऐसैं समजणें । आणि त्यास कर्में समर्पणें । निर्दोषी आवडी उपजणें । हाचि भक्तियोग ॥ ३ ॥ जें दिव्यत्वे जन्म कर्म । जाणणें आणि धिक्कचि सगुण ब्रह्म । ज्ञानतपें हा भक्तियोग उत्तमोत्तम । तो या भक्तियोगें ज्ञान जालिया ॥ ४ ॥ ज्ञान जालिया निर्गुणी । सगुण सोडूनि राहिले कोणी । पूर्वीं तो सगुणी । भजलेच ते ॥ ५ ॥ परि पहिली भक्तीची पायरी । होचि कीं कर्में परमेस्वरीं । अर्पणें ज्यास ऐसेपरी । जाणोनी ॥ ६ ॥ या भावें व्यणे हरी । कीं जाणोनि ऐसेपरी । मुमुक्षुजनीं चतुरीं । कर्म केलें ॥ ७ ॥ अर्जुना तस्मात्कारणें । तुवांही कर्मचि करणें । मी सम सद्य अलिप्त ऐसा स्मरणें । माझिया ॥ ८ ॥ हें कर्मही ऐसैं जाण । कीं पूर्वाल जे भले सुजाण । तिहीं ही कलें या गुणें । कीं कर्म हीं अनादि ह्योनी ॥ ९ ॥ कीं अनादि अविद्या जैसी । हे कर्मप्रवृत्तिही तैसी । या कर्में चित्त शुद्ध होतां मनासी । आत्मा कळतां अविद्या नासते ॥ १० ॥ कर्म ऐसैं समजोनी । मज पूर्वोक्त रीतीं ऐसैं जाणोनी । केलें कर्म पूर्वल्या मुमुक्षुजनीं । तस्मात्कर्मचि तूं करीं हा श्लोकार्थ ॥ ११ ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो किमर्थ बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त मुमुक्षुलोक । समजोनि परिसोत अर्थ ही ॥ १२ ॥ ईश्वरीं अर्पिलें कर्म । तें कर्मचि होतें अकर्म । कीं बचनाग विषही वैद्य उत्तम । रसायन करितां नव्हे विष तेंचि ॥ १३ ॥ हे मुख्य अकर्माची खूण । आणि कर्मचि न करणें हें ही अकर्मपण । यालागीं मोहले जे भले निपुण । तेही येथें ॥ १४ ॥ हें सांगावया कर्मतत्त्व । बोलणें द्विविध अकर्मत्व । हें न जाणोनि कर्म करितां सत्त्व । न पावे शुद्धीतें ॥ १५ ॥ इत्यादि कर्माचा

उकल । होय ऐसे बोलों वाहलो बोल । तें तुज सांगेन झणतो आधीं सखोल ।
कर्मतत्त्व झणतो या शोकीं ॥ १६ ॥

॥ श्लोक ॥ किं कर्म किमकर्मेति कथयोप्यन मोहिताः ।

तत्तु कर्म प्रवक्ष्यामि वज्रहात्मा मोक्षयेऽद्युभा ॥ १६ ॥

॥ टीका ॥ अग्न कैसें काय तें कर्म । आणि कैसें तें अकर्म । हें न कळ-
तां येथें भ्रम । विवेकीही पावले ॥ १७ ॥ तरी तें कर्म तूतें । सांगेन कीं
झणोनि त्यातें । त्याच्या अशुभा बंधातें । तूं न पावसी सुटसी त्यापासुणी
॥ १८ ॥ पूर्वाधीं अकळ कर्म अकर्म । झणूनि उत्तराधीं झणतो तें कर्म ।
तुज सांगेन याचें वर्म । प्रकट करितो या पुढलिया शोकीं ॥ १९ ॥

॥ श्लोक ॥ कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

॥ टीका ॥ अगा गति कळावी कर्माची । आणि गति कळावी विकर्माची ।
आणि गति कळावी अकर्माची । गहनकर्माची गति झणोनी ॥ १८ ॥ पूर्वोक्तोक्त
कर्म अकर्म । अकळ झणोनि तुज सांगेन कर्म । झणोनि बोलिला या शोकीं
विकर्म । तिसरें वदोनि झणतो गहनगति कर्माची ॥ १९ ॥ भाव कीं कर्म
तेही कर्म । आणि कर्मचि तेही जें अकर्म । आणि कर्म जें झणावें विकर्म ।
गहनगति या त्रिविध कर्माची ॥ २० ॥ जें ज्यास वेदविहित तें कर्म । जें
वेदीं निषेधिलें तें करणें विकर्म । वेदविहित न करणें अकर्म । कर्म झणावें
तिहींस ही ॥ २१ ॥ ज्यांत मारक दोष । त्यास झणावें विष । बंधकारक
हे तिन्ही विशेष । फलबंध कर्माचे ॥ २२ ॥ वेदोक्त कर्म करणें । त्यांत
नसती फलविवरणें । परि पितृलोक फळ त्या आचरणें । निष्कामासही
॥ २३ ॥ या गोष्टीचा सिद्धांत । पूर्वी जालाच पूर्वाध्यायांत । कीं ईश्वरीं
अनर्पित त्या कर्ममात्रांत । बंधकत्व विषांत मारकत्व जैसें ॥ २४ ॥ अरे
अरे विषा । तूं टाकीं आपल्या दोषा । मज मरणेच्छारहितपुरुषा । माहं
नको मी भक्षितो तुजलागणीं ॥ २५ ॥ टाकितां मरणेच्छाही मारी । परि
बैचि अपितां धन्यंतरीचे करीं । तो रसराज करितां मृत्युही वारी । ऐसें
कर्म ईश्वरार्पित ॥ २६ ॥ एवं निष्कामासही वेदविहित । फलबंध बाधेच
निषिद्ध । हे सुवर्णाची वेडी पायांत । तरी तोही बद्धचि निष्काम ॥ २७ ॥

१ बोध, सुलासा. २ स्वर्ग, स्वरूप. ३ वेदोक्त. ४ फलप्राप्तीचें विशेष कथन
१ सदैव. २ रसायन, औषध.

एवं बंधकचि विहित कर्म । वेदों निषेधितें तें तों विकर्म । नरकप्रद
तैसैंचि अकर्म । कीं नरक वेदोक्तविहित टाकितां ॥४३०॥ तिस्यै बंधकचि
यास्तव । तिहींस कर्म झणावें हा भाव । कीं जें बंध करी त्याचें नांव । कर्म
मारक तितकें विष जैसें ॥ ३१ ॥ झणोनि झणतो श्रीपती । कीं गहन क-
र्माची गती । गहन झणिजे खोल कीं जे बुडती । ते भूमिका न पावती
सुटकेची ॥ ३२ ॥ फळ भोगूनि सुटणें । तें सुटकेचें नव्हे लक्षण । सुटती
बहुत जन । करचरण कापून वेऊमी ॥ ३३ ॥ गहनैजळीं बुडाले । ते देह
फुगोनि तीरा लागले । ते न झणावे तरले । त्या गहन उदकातें ॥ ३४ ॥
कर्माची गहन गती । कीं फळभोग कधीं न चुकती । त्या कर्माच्या तीन
रीती । कर्म अकर्म विकर्म ही ॥ ३५ ॥ एवं वेदोक्तकर्ता ही नव्हे अभिज्ञ ।
विकर्माकर्मपर ते तों भज्ञ । कर्मतत्त्व समजे तो सर्वज्ञ । श्रीजगद्गुरु निज
मुखें प्रकटितो या श्लोकीं ॥ ३६ ॥

॥ श्लोक ॥ कर्मण्यवतर्क यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

॥ टीका ॥ अगा कर्म करुनि विहित वेदोक्त । जो ईश्वरीं समर्पितो
भक्त । तो त्या कर्मांच कर्मफळविरक्त । अकर्म देखे ॥ ३७ ॥ कीं रसा-
यन जालें विष । त्यास औषध झणिजे देखोनि निर्दोष । तैसैं नित्यकर्म
निःशेष । ईश्वरीं अर्पितां देखे अकर्म कर्मी तथा ॥ ३८ ॥ हें मुख्य अ-
कर्माचें लक्षण । ज्यास्तव चाललें हें निरूपण । दुसरें अकर्म अवलक्षण ।
कर्मत्यागरूप पूर्वश्लोकीं वर्णिलें ॥ ३९ ॥ त्या अकर्मी देखे कर्म । कीं बंध-
कास कर्म झणावें हें वर्म । कर्मत्यागीं अकर्म अधर्म । नरकप्रद तें अकर्मही
यास्तव ॥ ४० ॥ झणूनि कर्मत्यागरूप अकर्म टाकुनी । कर्म करुनि तें
निष्काम ईश्वरीं अर्पूनी । यापरी कर्मी अकर्म अकर्मी कर्म देखे झणोनी ।
झणे देव ॥ ४१ ॥ एवं कर्मी देखे अकर्म । आणि अकर्मी देखे कर्म । तो
बुद्धिमंत मनुष्यांत परम । तो योगी तो सर्वकर्म करणार ॥ ४२ ॥ झणतां तो
बुद्धिमंत । विकर्माचें तत्त्वही भगवंत । सुचवी कीं बुद्धिमंत विवेकी अत्यंत ।
निषिद्ध विकर्म आचरोचि ना ॥ ४३ ॥ कीं वेदोक्त न करणें तें अकर्म ।
टाकिलें जैसैं आचरोनि कर्म । तैसैं टाकिलें निषिद्ध विकर्म । कीं बुद्धिमंत
कर्ता सकळ वेदोक्तकर्माचा ॥ ४४ ॥ ऐसा श्लोकार्थ जाला । परि कर्मी

१ त्यागें. २ खोल. ३ वेदोक्त कर्म करणारा. ४ वाईट.

अकर्म देखे भला । ऐसैं श्रीकृष्ण बोलिला । तो बोल वाखाणिला ये रीती ॥ ४५ ॥
 कीं ईश्वरीं अर्पितां कर्म । चुके बंध ह्यणोनि अकर्म । कर्मीं देखे ऐसैं वर्म ।
 वाखाणिलें परी नसे ईश्वरार्पण ॥ ४६ ॥ ह्यणुनि कोणही ह्यणती । तरी अ-
 कर्म कर्मीं देखे कोणे रीती । हें पुसतां बोलती । कीं निष्काम निरहंकारित्वें
 ॥ ४७ ॥ तरी निष्काम निरहंकारपण । या श्लोकीं तों नसे हें बोलणें । पूर्वा-
 परविचारें ह्यणतां भगवदर्पण । बंधक नव्हे हें पूर्वाध्यायांत ॥ ४८ ॥
 एवंपूर्वापरविचाराविण । न सांपडे येथें कर्मीं अकर्मखूण । तेव्हां अकर्म-
 स्वास कारण । ईश्वरार्पणचि हा सिद्धांत ॥ ४९ ॥ “यशार्थात्कर्मणोन्यत्र ।
 लोकोयं कर्मबंधन ” ह्यणुनि पद्मनेत्र । तत्त्वचि बोलिला कीं बंधक अन्यत्र ।
 एका विष्णुसमर्पणावांचुनी ॥ ४९० ॥ एवं ईश्वरार्पण हा बोल । जेथें नसेल
 तेथें सखोल । भाव हा कीं नव्हे फोल । कर्मबंध ईश्वरार्पणावांचुनी ॥ ४९१ ॥
 आतां यापुढें श्लोक । कोण्या प्रसंगें बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त
 आधीं सुश्लोक । परिसोंत ॥ ५२ ॥ कर्म ईश्वरीं अर्पित । तें बंधक नव्हे
 निश्चित । हे श्रीकृष्णें एथपर्यंत । अर्थे भावार्थे निरूपिलें ॥ ५३ ॥ तरी हें
 क्रियमाण कर्म । ईश्वरीं अर्पितां जालें अकर्म । कीं न करी बंध ह्यणुनि
 वर्म । कळलें क्रियमाणाचें ॥ ५४ ॥ परि पूर्वसंचिताचे पर्वत । उरले
 आहेत अपरिमित । तीं फळें भोगाचीं निश्चित । साध्य काय कर्मीं । अ-
 कर्म देखोनि हा ॥ ५५ ॥ मुमुक्षु येथें ह्यणती । कीं बंधपरिहार श्रीपती ।
 क्रियमाणाचा बोलिला ये रीती । न बोलिला नाश संचित कर्माचा ॥ ५६ ॥
 तरी कर्मबंधपरिहारप्रकरण । येथें संचितकर्मनाशनिरूपण । केलें पाहिजे हें
 सर्वज्ञ निपुण । विचारिताजाला ये स्थळीं ॥ ५७ ॥ परी ईश्वरीं अर्पितां
 कर्म । श्रीगुरुरूपें तेंचि सगुण ब्रह्म । अपरोक्षानुभव देतां भस्म । ज्ञानाग्नीनें
 होय संचित कर्माचें ॥ ५८ ॥ त्या ज्ञानियांत कितीएक । सगुण सांडुनि
 झाले निर्गुणोपासक । निर्गुणानुभवे सगुणसेवक । होती कोणही ॥ ५९ ॥
 परि ज्ञान जालियावरी । उपासक जे हे दोंपरी । दोर्हीचीं कर्मे वैश्वानरीं ।
 जळती ज्ञानाचिया ॥ ४६० ॥ परी दोवांचे दोनी प्रकार । वेगळे त्यांत जो
 नर । निर्गुणमात्रीं सादर । कर्म नाश त्याचा बोलतो प्रथम या श्लोकीं ॥ ६१ ॥

१ कर्मबंधक न शोण्याचे प्रकरणीं, २ संचित कर्मनाशाचें कथन, ३ प्रत्यक्ष अनुभव, ४ अग्नीत.

॥ श्लोक ॥ अस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाभिप्रेतकर्माणं समाहः पंडितं बुधाः ॥ १९ ॥

॥ टीका ॥ अगा ज्ञानाग्नीनें कर्म । जो जाळूनि करी भस्म । त्यातें व-
शिष्टादि ज्ञानी परम । पंडित झणती ॥ ६२ ॥ कर्मी देखे अकर्म । पूर्वी
वर्णिला ज्याचें क्रियमाण कर्म । बंधक नव्हे तो कर्मयोगी परम । परि नव्हे
ज्ञानी ॥ ६३ ॥ तोचि कर्म करितां ईश्वरार्पित । ज्ञान पावोनि होतो पंडि-
त । पंडित तो जो अनुभवी अत्यंत । शास्त्रज्ञास उगाच वडिवार त्या नांवें
॥ ६४ ॥ तो ज्ञानाग्नीकरूनी । कर्म जाळितो झणोनी । झणतां सूचवी
यावरूनी । कीं कर्म संचितें बहुतां जन्मांची ॥ ६५ ॥ जाळितो ये जन्मी-
चीं कर्म । तरी तीं ज्ञानाह्नि पूर्वाही अकर्म । होताति ऐसें पुरुषोत्तम । नि-
रूपिलें पूर्वी ॥ ६६ ॥ याकारणें जाळूनि भस्म । ज्ञानाग्नीनें जें करितो कर्म ।
तें संचित जें अनेकजन्म । उरलें प्रारब्धें भोगितां ॥ ६७ ॥ अतएव हा
पंडित । कीं पूर्वोक्त तो अपंडित । हा पंडितज्ञानमंडित । जो जाळी संचितें
कर्म अवधी ॥ ६८ ॥ परि ज्यास निर्गुणमात्रीं उपासना । तो हा कृष्णें सांगी-
तला अर्जुना । यास सगुणभक्ति असेना । ज्ञान जालिया उपरी ॥ ६९ ॥
हा ज्ञान जालियावरी । कर्म न अर्पी ईश्वरीं । ज्ञानाग्नीनेंचि भस्म करी । सं-
चित क्रियमाण ही ॥ ७० ॥ ज्ञानाग्नीनें संचितें जाळी । आणि अकर्त्रा-
त्मणें क्रियमाणकाळीं । अहंकर्तृत्वाच्या विटाळीं । ओवळें न करी चित्ता-
सी ॥ ७१ ॥ कीं ज्याचे समारंभ सकळ । कामसंकल्पवर्जित निर्मळ । कीं
कामना आणि अहंकर्तृत्वाचें मूळ । दोन्हीं समूळ नसती जयासी ॥ ७२ ॥
अगत्य कर्माचे आरंभ । त्यास झणावें समारंभ । ते झणे कमलनाभ । का-
मसंकल्पवर्जित जयांचे ॥ ७३ ॥ अगत्य कर्मारंभ झणिजे । देहास अग-
त्य जें पाहिजे । अन्नोदकार्य पदार्थ जे जे । देहनिर्वाहार्थ मेळवावे
॥ ७४ ॥ अगत्य कर्मारंभ ऐसे । तेथें काम आणि संकल्प वसे । तो काम
आणि संकल्पही नसे । अगत्यकर्मारंभीही जयांच्या ॥ ७५ ॥ क्षुधेस मि-
ष्टान्न मिळावें । तृषेस गोड शीतळ जळ व्हावें । अगत्यकर्मारंभी पाहावें ।
रूप इत्यादि कर्माचें ॥ ७६ ॥ अगत्यदेहनिर्वाहार्थही असा । नसे ज्यास
कामाचा वळसा । आतां देहनिर्वाह जैसा तैसा । हो माझा संकल्पही असेना

१ ज्ञान्याच्याही ज्ञानांत भूषित करणारा.

॥ ७७ ॥ निःशेष गेलें मीपण । जो अनंत सर्वगत आपण । न स्फुरे मी
 झणायाची खूण । त्यास माझा निर्वाह हो हा संकल्प कैचा ॥ ७८ ॥ मी
 आणि माझे । वृत्तीस हें नसेच ओझे । संकल्प त्या योगिराजें । करावा
 काय ॥ ७९ ॥ मुखीं पडे घास । तो गिळतांही प्रयास । नसती आयास ज-
 यास । कामसंकल्पाचे ॥ ४८० ॥ पाजिलें कोणीं जल । तें गोड क्षार उष्ण
 कीं शीतल । मज कैसें लागतें हाही समूळ । संकल्प नसे जयासी ॥ ८१ ॥
 वैसला निजेला जेथें । मळमूत्र टांकी तेथें । हागेन मुतेन हाही येथें । न
 वाहे संकल्प ॥ ८२ ॥ मी वैसलों कीं निजलों येथें । हें न स्फुरोनि मळमूत्र
 तेथें । टांकी न सोहे संकल्प जेथें । मी हागेन मुतेन इतकाही ॥ ८३ ॥ हे
 भगत्य देहकर्माचे आरंभ । ऐसेही जयाचे समारंभ । तेही झणे कमलनाभ ।
 ऐसे कामसंकल्पवर्जित ॥ ८४ ॥ काम जेथें नसे । संकल्प जेथें न दिसे ।
 ब्रह्मीं चित्त समरसें । असे जयाचें ॥ ८५ ॥ त्यासही मी एक कर्ता । स्फुरेल
 कोठूनि हे वार्ता । एवं जो ऐसा अकर्ता । क्रियमाणलेप कैचा तथा ॥ ८६ ॥
 एवं समाधीत चित्त । ज्ञानाग्नीनें भर्जितां संचित । जळे आणि क्रियमाण तों
 निश्चित । न शिवे जया अकर्तया ॥ ८७ ॥ ऐशाचेंही शरीर । जितें हा
 प्रारब्धाचा बडिवार । तें भोगें सरे हा त्रिप्रकार । लय ज्ञानियांच्या कर्माचा
 ॥ ८८ ॥ निर्गुणोपासनाच अत्यंत । तो हा वर्णिला ज्ञानवंत । कीं ऐसा
 त्यास झणती संत । पंडित झणोन ॥ ८९ ॥ येथें भाव दावी हरी । कीं
 हा ज्ञान जालियावरी । निर्गुणमात्रीं उपासक परी । भक्त नव्हे भागवत
 ॥ ४९० ॥ झणूनि झणे कीं पंडित । इतकेंचि यासि झणती संत । तेथूनि
 चौथ्या श्लोकीं अनंत । ज्ञानी भक्त या प्रसंगींच वर्णील ॥ ९१ ॥ आतां
 यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त आधीं सुज्ञ लोक ।
 परिसोत अर्थ त्यावरी ॥ ९२ ॥ पूर्वश्लोकीं हरी । अकर्त्रात्मपणाची परी ।
 बोलिला तों ते खरी । अजगरवृत्ति पाहतां ॥ ९३ ॥ कीं अकस्मात येऊनी ।
 जें पडे अजगराचे आननीं । असे तें तितकेंच गिळूनी । वृत्ति ऐसी ज्ञानि-
 याची ॥ ९४ ॥ तरी अजगरवृत्तीचांचूनी । क्रियमाण लेप न चुके झणोनी ।
 सिद्धांत जाला ऐसें मनीं । अर्जुनादिकांच्या वाटेल ॥ ९५ ॥ प्रारब्धाच्या
 तरी गती । नाना प्रकारींच्या दिसती । न धरितां अजगरवृत्ति । राज्यें ही
 जनकादिकीं चालविली ॥ ९६ ॥ ज्याचें प्रारब्ध ही ऐसें । कीं शरीर जैसें
 तैसें । आयुष्य सरिजे तें अनायासें । वांचावें ॥ ९७ ॥ ज्ञान आणि ऐसें

प्रारब्ध । पुणोक्षरन्याये जालें लब्ध । तो नित्य समाधिस्थ संग्ध । अकर्त्रा-
स्मत्वे ऐसा वर्णिला ॥९८॥ कीं नसोनि हो ज्ञान । अंध मूक बधिर जन ।
त्यांची देहयात्रा उदक अस । ऐसेंचि चालतें ॥ ९९ ॥ प्रारब्ध ऐसें क-
सोनी । अमित निष्काम पुण्यें जाला ज्ञानी । तो अकर्ता सहज ऐसा क-
णोनी । उत्तमकोटींत पडला ॥ १०० ॥ आतां अकर्त्रात्मयोग । बाणला असोनि
विचित्र भोग । ज्यास घडती त्याचा प्रसंग । श्रीरंग बोलतो या श्लोकीं ॥१॥

॥ श्लोक ॥ त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥

॥ टीका ॥ अगा कर्मफल आणि संग । कीं मी कर्ता ऐसा प्रसंग । टा-
कूनि तृप्त अंतरंग । ज्ञानें सर्वदा जयाचें ॥ २ ॥ स्वयें अनंत सर्वगत । सर्वही
मृगजल निजाश्रित । आपणास आपण आश्रय निश्चित । निराश्रय ऐसा
॥ ३ ॥ तो प्रारब्धें कर्म अशेष । करी सर्वकर्मीं वर्ते पुरुष । तरी अकर्ता
निर्दोष । काहींच नाहीं करीत तो ॥ ४ ॥ हा जें टाकितो कर्मफल । तें नव्हे
वेदोक्त केवळ । कीं वेदोक्तकर्मीं अकर्म समूळ । जिज्ञासुदर्शतही वर्णिलें
॥ ५ ॥ ज्ञान जालियावरी । कर्मफलत्याग यापरी । कीं प्रारब्धें कर्मीं प्रवर्तें
परी । विषयसुखेच्छा न धरी कदापि ॥ ६ ॥ जो जें कर्म करितो । त्या
कर्मे सुख हो झणतो । कोणही सुखेच्छेवांचूनि तो । न करी कर्मीं प्रवृत्ती ॥ ७ ॥
तैसा नव्हे हा ज्ञानी । कर्मीं प्रवर्ततां मज सुख हो झणोनी । न झणे ऐसें
कर्मफल टाकूनी । निःसंग कर्मीं प्रवर्ततो ॥ ८ ॥ संग हा कीं हा मी कर्ता ।
हे त्याच्या चित्तीं नसे बार्ता । कीं त्या निराश्रय अनंता । कर्तृत्व कैचें
॥ ९ ॥ योगक्षेमार्थ आश्रय । नसे ज्यास तो हा निराश्रय । निराश्रयश-
ब्दार्थनिर्णय । ऐसें न घडे ये स्थळीं ॥ १० ॥ कीं जनकासारिखा ज्ञानी ।
अकर्ता सर्व कर्मे करूनी । तो योगक्षेमार्थ आश्रय न धरी झणोनी । निरा-
श्रय केवीं न झणावें ॥ ११ ॥ टाकिलें कर्माचें फळ । संग टाकिला समूळ ।
हें वर्णूनि उदरार्थ केवळ । आश्रय न करी झणे हें व्यर्थ ॥ १२ ॥ योग-
क्षेम दोंपरी । एक स्वदेहमात्र निर्वाह करी । कुटुंब एकाचे घरीं । हे दोघे
हो श्लोकीं थापुहें वर्णील ॥ १३ ॥ त्यक्तैः सर्वपरिग्रह । आणि शरीरमात्राचा

१ पुण हाणून जो किडा असतो तो स्वेच्छेनें काष्ठ कोरीत असतां सहज १।
त्या क, ख, इ० अक्षरें कोरलेलीं दृष्ट होतात; पण तीं त्याचीं बुद्धिकृत नव्हेत सवें.
२ योग=संपादन करणें व क्षेम=लब्धाचें पालन. ३ स्वक्तोपाधि.

निर्वाह । करी जो तोही अलिप्त निस्पृह । हें या पुढील श्लोकीं वर्णील ॥ १४॥
 यदृच्छालाभसंतुष्ट ज्ञानी । तो कुटुंबी या भावें करूनी । वर्णूनि तोही लिपे
 नव्हे ह्मणोनी । त्या पुढिल्या श्लोकीं श्रीकृष्ण वर्णील ॥ १५ ॥ ऐशा भिन्न-
 भिन्न उक्ती । प्रतिश्लोकीं तरीच चुकती पुनरुक्ती । अन्यथा याह्नि पूर्व-
 श्लोकींच अभिव्यक्ती । कर्मनाशाची वर्णिली ॥ १६ ॥ एवं निराश्रय ह्मणजे
 अनंत । ज्यास आद्यंत ते पराश्रित । स्वयें सर्वाश्रय निश्चित । हा स्वरूपानु-
 भव जयाचा ॥ १७ ॥ आणि जो जाला ज्ञानी । तो टाकितो कर्मफळ ह्म-
 णोनी । येथें ह्मणों नये कीं कर्मी अकर्मदेखे ह्मणोनी । ज्ञान पावला निष्काम
 ॥ १८ ॥ कर्मी अकर्म पाहे । कीं त्या कर्मी बंधकत्व न साहे । फळ टांकणें
 हें तों घडत आहे । जिज्ञासुदर्शेत ही ॥ १९ ॥ ज्ञान जालियावरी । कर्म-
 फलत्याग अन्यत्रही हरी । बोलेल परि भाव अंतरीं । कीं विषयसुख तें
 कर्मफळ ॥ २० ॥ ज्यास जें कर्म करणें । तें विषयसुखाचकारणें । तें
 आत्मसुख अनुभवाविणें । टांकणें घडेना ॥ २१ ॥ येथें विषयसुखाचि
 कर्मफल । आणि संग अहंकर्तृत्वादिमळ । टाकूनि सर्वकर्मी प्रवर्तला निर्मळ ।
 तरी नित्यतृप्त कांहींच नाहीं करीत तो ॥ २२ ॥ तृप्त नित्यसुखेंकरूनी ।
 अनित्य विषयसुखेच्छा टांकी ह्मणोनी । प्रारब्धें सर्वकर्मी प्रवर्तला ज्ञानी ।
 तरी कांहींच नाहीं करीत तो ॥ २३ ॥ नित्यतृप्त कर्म करितो । तरी क्षुधित
 अन्नादितृप्ति इच्छितो । एवं ऐसा जरी तरी तो । त्या कर्मी न लिपे ह्मणतो
 या श्लोकीं ॥ २४ ॥

॥ श्लोक ॥ निराशीर्यतचित्तात्मा द्यक्तसर्वपरिमहः ।

शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति क्लिबिषम् ॥ २१ ॥

॥ टीका ॥ ज्या कर्म रक्षावें शरीर । तें ह्मणावें शरीर । तें ही केवळ कीं
 मध्ये सादर । रसनादिकीं रसग्रहणाद्यपेक्षेत ॥ २५ ॥ भलत्या आहारें प्राण ।
 स्थिर होतो हा मुख्य गुण । या प्राणवृत्तीनें अन्नादि मेळवणें । शरीर कर्म ऐसें
 केवळ ॥ २६ ॥ इंद्रियांस पाहिजे रस विचित्र । प्राणांस आहार मात्र । टाकूनि
 इंद्रियवृत्ति अपवित्र । प्राणवृत्तिपवित्रपणें हा वर्ते ॥ २७ ॥ कीं कामना टाकूनि
 विरक्त । नियत ज्याची बुद्धि आणि चित्त । तो शरीरनिर्वाह करूनि निश्चित ।
 पावत नाहीं कर्मबंधातें ॥ २८ ॥ ज्याणें टाकिला सर्व परिग्रह । ह्मणजे न स्त्री
 पुत्र अथवा गृह । तो केवळ शरीरनिर्वाह करी तन्ही न पावे कर्मबंधातें ॥ २९ ॥

१ ईश्वरेच्छेनें मिळतें त्यांत संतोषी, २ भासक्त, ३ स्पष्टीकरण.

मातीच्या भिंती । मातीनेच लिपिती । कर्म जाले देह ते वर्तती । कर्मांचे करूनी ॥६३०॥ क्षुधेस पाहिजे अन्न । तृषेस पाहिजे जीवन । बरे बाई टाळावे दन । शीतनिवृत्तीकारणे ॥६३१॥ क्षुधादिबाधेने विकळ । होतां चित्तां होय डळमळ । तेव्हां चित्त शुद्ध जरी केवळ । स्थिर नव्हे स्वस्वरूपी ॥ ६३२ ॥ याकारणे ज्ञानी । विषयवासना टांकूनी । शरीरनिर्वाह करितां त्या कर्मेकरूनी । पावत नसे किल्बिषातें ॥ ६३३ ॥ पापास किल्बिष ह्मणावें । तें पाप एक किल्बिषाच्या नांवें । या प्रकरणीं या भावें व्यावें । कीं पाप पुण्य दोन्ही पापचि ॥६३४॥ सोनियाची बेडी । आपणाकारणे घडी । तऱ्ही बंधाचि जोडी । बेडी तेही ॥ ६३५ ॥ पाप पुण्य मिळोनि । कर्म संचित क्रियमाण दोनी - दोहींतें पापेंचि ह्मणोनि । वेदांतीं ब्रह्मसूत्रां प्रसिद्धि ऐसी ॥ ६३६ ॥ ब्रह्मसूत्र ॥ तदधिगमे उत्तरपूर्वाघयोरशेषविनाशौ ॥ सूत्रार्थ ॥ जाला असतां ब्रह्मानुभव । पुढें जो पापाचा संभव । त्याचा नव्हे लेप लेश लव । आणि नाश पूर्विल्या पापांचा ॥ ६३७ ॥ पुढिलिया क्रियमाणाचा नव्हे लेप । आणि नासे मागील संचित पाप । द्विविध कर्मां द्विविध प्रताप । सूचविला ज्ञानाचा ॥ ६३८ ॥ लेप नव्हे क्रियमाणाचा । या भावें बोलते व्यासाची वाचा । कीं अकर्त्रात्मानुभव साचा । जाला त्याच्या बुद्धीस ॥ ६३९ ॥ यालागीं पापपुण्यरूप । त्यास न स्पर्श क्रियमाण पाप । संचित पाप जळे तो प्रताप । ज्ञानाग्रीचा ॥६४०॥ “ज्ञानाग्निदग्धकर्माणि” ह्मणोनि । याचि भावें स्वमुखें करूनी । श्रीकृष्ण बोलिला हें जेथूनी । प्रकरण संचितक्रियमाणनाशाचें ॥ ६४१ ॥ एवं ज्ञानाग्रीनें जळे संचित । न करितां विस्तार त्याचा बहुत । क्रियमाणलेप नव्हे हें अद्भुत । त्याचे प्रकार नाना सांगितले ॥ ६४२ ॥ पहिली बोलिली अजंगरवृत्ती । कीं ऐसियास कर्मे न स्पर्शती ॥ तदुपरि जरी सर्वकर्मां प्रवृत्ती । अकर्त्रात्मत्वे करी तरी अलिप्त ॥ ६४३ ॥ प्रवृत्ति कर्मां कां परी । नित्यतृप्तास हे शंका त्याउपरी । तरी कर्मे शरीररक्षणार्थ करी । हें बोलिलें या श्लोकां ॥ ६४४ ॥ कीं टाकिला सकळपरिग्रह । ज्यास न कुटुंब न गृह । तो करी शरीरमात्रनिर्वाह । तरी न पावे किल्बिषातें ॥ ६४५ ॥ किल्बिष ह्मणिजे पापमात्र । परि पापपुण्या संचितक्रियमाण विचित्र । पाप ह्मणावें बेपियीं ब्रह्मसूत्र । प्रमाण ह्मणोनि वाखाणिलें ॥ ६४६ ॥ आतां यापुढें श्लोक ।

१ उदक. २ वस्त्र. ३ उद्योग न करतां देवानें जें मिळेल तें खाऊन असणारें
अजगराप्रमाणें वर्तन. (आरनामक सर्पप्रमाणें.)

ती किमर्थ बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त आदीं सुश्लोक । परिशोत
अर्थ तदुपरि ॥ ४७ ॥ पूर्वश्लोकीं क्रियमाण । न लिपे ज्यास त्याचें लक्षण ।
वर्णितां बोलिला कृष्ण । कीं टांकिला ज्याणें परिग्रह सर्व ही ॥ ४८ ॥ ज्याणें
टांकिला सर्व परिग्रह । ज्यास कुटुंब ना गृह । तो शरीरमात्रनिर्वाह । करि-
तां कर्म लिप्त नव्हे ॥ ४९ ॥ हें पडतां कानीं । शंका उपजली अर्जुनाचे
मनीं । कीं कुटुंबी गृहस्थ ज्ञानी । लिप्त होतो कीं काय ॥ ५० ॥ ज्ञानी आणि
कुटुंबाचा धर्मी । ज्यावांचूनि त्यास पाळक नसे कोणी । त्याणें प्रव-
र्ततां त्याच्या रक्षणीं । काय लेप होय क्रियमाणा ॥ ५१ ॥ हें अर्जुनाचे
मनीं । तोच अंतर्धामी समजोनी । तोही अलिप्त ऐसा क्षणीनी । बोलत असे
या श्लोकीं ॥ ५२ ॥

॥ श्लोक ॥ यदृच्छालाभसंतुष्टो ब्रह्मासीतो विमत्सरः ।

समःसिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबद्धते ॥ २२ ॥

॥ टीका ॥ अगा कुटुंबी असोनी । जो संतुष्ट यथालाभें करूनी । ब्रह्मत्स-
ररहित ज्ञानी । बद्ध तो ही कां होईल ॥ ५३ ॥ यदृच्छालाभाचा ऐसा अर्थ ।
न मागतां न इच्छितां पदार्थ । जैसे मिळाले होय सिद्धार्थ । तितकियाणें ॥ ५४ ॥
हा यदृच्छालाभसंतोष । न मानी तोचि पुरुष । कीं ज्याचे मनीं असेल दोष ।
ब्रह्मत्सराचा ॥ ५५ ॥ ब्रह्म क्षणिके जोडें । ज्या जोडियांत एक सुख एक
दुःख घडे । लाभ अलाभ मान अपमान रोकडे । हे जोडे नसती सुखदुःख-
हेतु जयासी ॥ ५६ ॥ ब्रह्म इत्यादि क्षणावीं । त्यांत जो कुटुंबी गोसावी ।
त्याणें पुत्रकलत्रादि पोसावीं । मुख्य अयाचितवृत्तीनें ॥ ५७ ॥ कुटुंबास
उदंड पाहिजे । त्यांत मिळती पदार्थ जे जे । तिहीं सुखी न होइजे । न मि-
ळती तिहीं न होइजे दुःखी ही ॥ ५८ ॥ लाभालाभब्रह्मरहित । तो लाभें
संतुष्ट अलाभें संतोषवर्जित । नव्हे ऐसें असोनि भगवंत । यदृच्छालाभसंतुष्ट
तो क्षणे ॥ ५९ ॥ ऐसा परस्पर वाक्यविरोध । याचा करितां बरा शोध । होतो
बयास्थित बोध । यदृच्छालाभासंतोषाचा ॥ ६० ॥ यत्नाविणें लाभ जाला । त्याणें
ही संतोष त्याला । न क्षणवा कीं जयाला । संतोष एक आत्मानुभवाचा ॥ ६१ ॥
परंतु कुटुंबासहित स्वदेह । त्याचा क्षुधादिपरिहारनिर्वाह । नव्हेतां जन्ही सर्व
निस्पृह । अन्नादि अपेक्षा उपजेच ॥ ६२ ॥ कीं तृषा अथवा क्षुधा । जेव्हां
अंतरीं करिती बाधा । चित्त तेव्हां सर्वात्मबोधा । न झोंबे उत्साहें करूनी
॥ ६३ ॥ त्या क्षुधादिकांचा वळसा । निवारे जैसा तैसा । यदृच्छालाभ होतां

तैसा संतुष्ट होतो ॥६४॥ कीं भलती तृषा क्षुधा । याणें शमतां चित्ताची बाधा ।
दूरी होतां त्या नित्यात्मबोधा । स्पर्शोनि असेल उत्साहें ॥ ६५ ॥ यदृच्छा-
लाभें संतोष । या भावें मानी ज्ञानी पुरुष । जो पदार्थें संतुष्टतो अत्यंत दोष ।
कीं जडों सत्यत्व सुखहेतुत्व उपजलें ॥ ६६ ॥ यालागीं लाभालाभसम ।
इंद्रातीत उत्तम । ह्यणोनि बोलिला पुरुषोत्तम । यदृच्छालाभसंतुष्ट ऐसा अ-
सोनि ही ॥६७॥ ऐसाच सम मानापमानां । आणि असे निर्मत्सर होऊनी ।
कीं कोणाचा उत्कर्ष देखोनी । हें मज कां नाही ह्यणेना ॥ ६८ ॥ ऐसा अ-
याचितवृत्तीं करूनी । बद्ध नव्हे कुटुंबी ही ज्ञानी । कीं यदृच्छालाभसंतुष्ट
ह्यणोनी । आणि इंद्रातीत निर्मत्सर ॥ ६९ ॥ आतां ज्ञाताही होऊनी । कु-
टुंबनिर्वाह यत्नावांचूनी । नव्हे तरी काय तो ज्ञानी । लिप्त होतो क्रियमाणें
॥ ७० ॥ ऐशा संशयाचें स्थळ । देखोनि येथें मेवनीळ । ह्यणतो त्यासही
बंधमूळ । नव्हे असेल जरी ऐसा ॥ ७१ ॥ आणि सिद्धयसिद्धींत सम ।
चित्तवृत्ति नव्हे विषम । तो करूनि कांहीं उद्यम । बद्ध नव्हे ॥७२॥ करितां
यत्नाचा आरंभ । ह्यणे होणार तोचि होईल लाभ । कार्य सिद्ध होतां हृदय-
कुंभ । न भरी हेंचें मृगजळाच्या ॥ ७३ ॥ कार्यसिद्धि नव्हे जरी । खेद न
मानी कोणहेपरी । आत्मलाभें सुख अंतरीं । अखंड त्याच्या ॥ ७४ ॥ एवं
जो ज्ञानी अनुभवी ब्रह्म । त्याचें ऐसें नासे त्रिविध कर्म । ह्यणूनि वर्णिलें
कीं ज्ञान निष्कर्म । होतां न उरे कर्मबंध ॥ ७५ ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो
कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञलोक । परिसीत आधीं मग अर्थ
॥ ७६ ॥ क्रियमाणें नव्हे लिप्त । ज्ञानाग्नीनें जळें संचित । ज्याचें तो येथ-
पर्यंत । वर्णिला ज्ञानी ॥ ७७ ॥ त्याणें स्वस्वरूपीं असावें । कीं ज्ञानाकारणें
शरीर रक्षावें । अथवा प्रारब्धें कुटुंब पोसावें । यथालाभें करूनी ॥ ७८ ॥
अथवा प्रारब्धें करूनी । राज्यादिसर्वकर्माही ज्ञानी । प्रवर्ते तथापि अकर्त्री-
त्वत्वे करूनी । तो लिप्त नव्हे ॥ ७९ ॥ एवं प्रारब्धानुरूप कर्म करी । कीं
निर्गुणीं ध्यान धरी । ह्यणूनि वर्णिला परी । सगुणभजन नाही वर्णिलें
॥ ८० ॥ तरी ज्यास अपरोक्षज्ञान जालें । ज्ञानाग्नीनें संचित जळालें ।
लिप्त न होतांचि गळालें । क्रियमाण ज्याचें ॥ ८१ ॥ जो ऐसा ज्ञानी निपुण ।
त्याणें काय न भजावा सगुण । किंवा सगुणभजन होतें कारण । बंधासी
॥ ८२ ॥ हें येथें संशयाचें स्थळ । परि सगुणभक्त ज्ञानी तोही केवळ । नि-
र्गुणानुभवेचि सकळ । कर्म नाशितो ॥ ८३ ॥ त्यांत नियत कर्म । आणि

भ्रवणकीर्तनादि भजनधर्म । आणि प्रारब्धे लौकिक उद्यम । सर्व भागवतध-
र्मीं योजितो ॥ ८४ ॥ ह्यणून याउपरी । या भावे श्रीहरी । ज्ञानीं स्वभक्त
त्याचिपरी । सांगतो आतां या श्लोकीं ॥ ८५ ॥

॥ श्लोक ॥ गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

॥ टीका ॥ अगा ज्ञानी आणि भक्तनिपुण । ज्ञान-तंत्र त्याचेंही तेंचि नि-
र्गुण । विशेष हाचि कीं सर्वकर्मार्पण । सगुणीं करीतसे ॥ ८६ ॥ कीं यज्ञ
तो विष्णु सगुण । त्याकारणेंचि तो निपुण । आचरतो कर्म आणि तदर्पण ।
तें सर्वही करीतसे ॥ ८७ ॥ कीं समग्रही करणें । त्याचें विष्णूचकारणें ।
कीं जें करणें तें अशेष समर्पणें । विष्णूतेंचि ॥ ८८ ॥ विष्णूकारणें समग्र
कर्म । करणें हाचि वैष्णवधर्म । तें कर्म तों होतें अकर्म । जिज्ञासुदर्शेत ही
॥ ८९ ॥ तें ज्ञान जालियावरी । बंधक होईल काय परी । पूर्वोक्त ज्ञानि-
यांत कोणही न करी । सगुणभजन ॥ ९० ॥ ह्यणूनि त्याची ज्ञानीं स्थिती ।
कीं प्रारब्धे लोकीं प्रवृत्ती । दोहीत सांगीतल्या रीती । संचित क्रियमाणना-
शाच्या ॥ ९१ ॥ कीं त्यांस कळलें निर्गुण । तेव्हां तिहीं सोडिलें सगुण ।
त्यांची सगुणभजनाची खूण । काय वर्णाची ॥ ९२ ॥ कळोनिही निर्गुण ।
ज्ञानानुभवी न सोडी सगुण । त्याच्या कर्माचें नाशलक्षण । वर्णिलें
नाहीं यास्तव येथें ॥ ९३ ॥ परि येथें संदेहनिर्माण । होणार कीं त्याचें
क्रियमाण । नाशतें कीं नाहीं हें निरूपण । जालें नाहीं यास्तव ॥ ९४ ॥
ह्यणूनि लागलें बोलणें । कीं त्याचें समग्र कर्म करणें । तें यज्ञा सगुणा
विष्णूकारणें । तें तों प्रकर्षे विशेषें होतसे लीन ॥ ९५ ॥ प्रविलीयते ह्यणोनी ।
कृष्ण ह्यणे या भावे करूनी । लीयते इतकेंचि ह्यणतां तऱ्ही त्यावरूनी । हो-
तोच अर्थ कर्मनाशाचा ॥ ९६ ॥ प्रविलीयते ह्यणणें । तें इतकियाकारणें ।
कीं विष्णूकारणें कर्म करणें । तें बंध जिज्ञासुदर्शेतही करीना ॥ ९७ ॥ हें
तों ज्ञानियाचें प्रकरण । ज्ञानी होऊनि जो सेवी सगुण । भजनरूप त्याचें
क्रियमाण । प्रकर्षे विशेषें लय पावतें ॥ ९८ ॥ आतां कर्मनाशीं प्रकर्ष ।
कर्मनाशीं कोण विशेष । कर्मनाश तों निःशेष । निर्गुणोपासकांचाही होतसे
॥ ९९ ॥ तरी अध्याय जो द्वादश । तेथें निर्गुणोपासकां अधिक क्लेश ।
सगुणोपासकांपरीस ह्मीकेश । बोलेल पुढें ॥ ६०० ॥ कीं समान ज्ञान
आणि मोक्षफळ । अधिक तो क्लेशाचि केवळ । कीं ज्या ज्ञानसिद्धीनें कर्म

समूळ । जळे तेथे कष्टती बहुयस्ने ॥ १ ॥ कीं त्यांस ईश्वर सहाय । नसतां
 क्लेश अत्यंत होय । यांसि इंद्रियादिजय । अनायासें कृपेनें सगुणाच्या ॥ २ ॥
 त्यांस कष्टार्चेच मोल । परि त्यांत बहुत यत्न होती फोल । ह्मणूनि त्यांस
 मी तारक ऐसा बोल । न निघे मुखांतूनि जगदीश्वराच्या ॥ ३ ॥ “ ते
 प्राप्नुवंति मामेव ” । इतकेंचि ह्मणे देवाधिदेव । अर्थी दाखवी ऐसा भाव ।
 कीं त्याच्या यत्नेंचि ते मज पावती ॥ ४ ॥ “तेषामहं समुद्धर्ता ” । ह्मणूनि
 ह्मणे भक्तांचा मी सिद्धिकर्ता । हा विचार करितां पूरता । ‘ प्रविलीयते ’
 या शब्दाचा अर्थ सांपडे ॥ ५ ॥ शत्रु जाळिला एकीं नरीं । कष्टूनि पे-
 टवूनि वैश्वानरीं । एकीं अनायासें तदंतरीं । जाळिला सुगंध तेलें खेहें भ-
 क्तीच्या ॥ ६ ॥ त्यांस सहाय त्यांचें साधनपरिकर । यांस सहाय सर्वेश्वर ।
 कर्मशत्रु जाळोनि सुखकर । भक्तियोग मुक्तीपरीस ही ॥ ७ ॥ काष्ठ आणि
 चंद्रज्योती । दोन्ही ही जळोनि विस्मृती । परि प्रकर्षे विशेष्टे जळती । चं-
 द्रज्योति प्रकाशे चांगल्या ॥ ८ ॥ किमर्थ दृष्टांत फार । ग्रंथ होतो अपार ।
 एवं प्रकर्षे विशेष्टे कर्मसंहार । होतो भक्तां ज्ञानियांचा ॥ ९ ॥ आत्मानुभ-
 वी नित्य नव । विद्व आपण हा अनुभव । भगवत्पद षड्गुणवैभव । प्राप्त
 जया ॥ १० ॥ अनुभव ऐसा अंतरीं । श्रवणकीर्तनादिभक्ति करी ।
 आपण तरोनि जग तारी । भक्त अनुभवी ऐसा ॥ ११ ॥ करी जनसंगहार्थ
 कर्म । सर्वकर्मी देखे ब्रह्म । प्रारब्धे शरीरधर्म । हे सर्व करणें भगवदर्थ ॥ १२ ॥
 यज्ञ विष्णु तदर्पण । करायच कारणें कर्मकरण । हे तृतीयाध्यायांत विव-
 रण । आलुढावस्थेंत संस्कार तोचि ॥ १३ ॥ एवं भक्ति आणि शरीर-
 यात्रा । परोपदेशादिकर्ममात्रा । अर्पावया यज्ञनामका कमलनेत्रा । आचरे
 जो ॥ १४ ॥ शुद्ध निर्गुणोपासक तथा । सर्वभूतीं भगवद्भावे दया । नसे जो
 मौनी होऊनियां । असे अजगरवृत्तीनें ॥ १५ ॥ स्वयें तरले भगवद्भक्त ।
 शुकादिक जीवन्मुक्त । तथापि उपदेश युक्तायुक्त । करुनि तारिती ज-
 नांसी ॥ १६ ॥ भक्त नारदादि । लोकांची अविद्या अनादी । हरिती जें
 गुह्ये वेदीं । ते उपदेशिती जनांसी ॥ १७ ॥ श्रवणकीर्तनें करिती । प्रकट
 करिती भक्तीच्या रीती । शुकाच्या उक्ति श्रीभागवतीं । कीं गोड भक्ति
 निर्गुणापरिस ॥ १८ ॥ शुक ह्मणे आपण । परिपक्व निर्गुणीं निपुण । परि
 उत्तमश्लोकलीला गुण । चित्त हरिलें तिहीं माझे ॥ १९ ॥ मग मी हें श्रीभा-

१ साधनसाधनी, २ गौण, ३ पूर्व.

गवत । पिता व्यास त्यापासीं निश्चित । पढता जालों जो अत्यंत । परि-
 निश्चित निर्गुणीं ॥६२०॥ शुकोक्त श्लोक ॥ परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्ये उत्तमश्लो-
 कलीलया । गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान् ॥ २ ॥ टीका ॥ ऐसे
 निर्गुणनिष्ठ जीवन्मुक्त । तेही सगुणब्रह्मभक्त । पूर्णसिद्ध होऊनि अनुरक्त ।
 सगुणाचरणीं ॥ २१ ॥ श्रीमद्भागवतश्लोक ॥ आत्मारामाश्च मनुयो निर्मथा
 अप्युरुक्रमे । कुर्वन्त्यहेतुकीं भक्तिमित्यंभृतगुणो हरिः ॥ १ ॥ टीका ॥ भ-
 वणमननादिसिद्ध मुनी । आत्माराम पक्कजानीही होऊनी । निर्नामत्तभक्ति
 मधुसूदनीं । तेही करिती ॥ २२ ॥ ऐसा हरीचा गुण । कीं ऐसेही सिद्ध
 निपुण । भक्ति करिती कीं या गोडीची खूण । ते ज्ञानी भक्तचि जाणती
 ॥ २३ ॥ एवं भक्त ये रीती । तेच जनोद्धार ही करिती । कीं संतुष्ट होतो
 श्रीपती । सर्व कमें तयांच्या ॥ २४ ॥ ते जनांमध्ये वर्तती । अधिकारियां
 ब्रह्म बोधिती । अनधिकारियां साधिती । अधिकार भवणकीर्तनें हरीच्या
 ॥ २५ ॥ सर्वभूतीं भगवद्भाव । मुखीं देवाधिदेव । ज्यां शरीरधर्म ही
 अभिनंव । होतो भक्तियोगें परमेश्वराच्या ॥ २६ ॥ तेही नवमाध्यायांत ।
 अर्जुनास श्रीभगवंत । “ यत्करोषि यदश्रासि ” या श्लोकांत । स्वयें आपण
 वर्णील ॥ २७ ॥ कीं अन्नादि भक्षणें । तेही ज्यांस परमेश्वरीं समर्पणें । एवं
 सर्व कर्म करणें । त्यांचि समर्पावया ॥ २८ ॥ एवं कर्म समग्र त्यांचें ।
 विष्णूकारणें अन्यथा कैचें । “ यज्ञायाचरतः कर्म समग्र ” हें साचें । वचन
 श्रीकृष्णाचें ये रीती ॥ २९ ॥ कर्म समग्र विष्णूकारणें । करुनि समग्र वि-
 ष्णूस अर्पणें । हें तों स्फुरण संकल्पाचें मीपणें । येथें पूर्वपक्षाचें हें स्थळ
 ॥ ६३० ॥ याकारणें श्रीहरी । पूर्वार्धी आधींच हें परिहरी । कीं गतसंग
 मुक्ताचें यापरी । कर्म लयातें पावतसे ॥ ३१ ॥ गतसंग ह्यणिजे गेला संग ।
 कीं मी करितों अर्पितों हा प्रसंग । न स्पर्श कीं ज्याचें अंतरंग । जालें अ-
 कर्त्रात्मतदाकार ॥ ३२ ॥ हा अर्थ कशावरुनी । ऐसें ह्यणती कोणही मनीं ।
 तरी ज्ञानी ज्याची थारली बुद्धि ह्यणोनी । दुसरिया चरणीं बोलतो ॥ ३३ ॥
 तरी शास्त्रज्ञानी बुद्धि थारली । कोणही ऐसी वाखाणिती हे बोली । ह्यणुनि
 मुक्त तो ऐसी वाणी आपली । प्रकट केली येथें ॥ ३४ ॥ गतसंग मुक्त
 कीं ज्याची ज्ञानी । बुद्धि थारली ऐसा तो ह्यणोनी । वर्णितां सूचवी कीं
 त्यापासूनी । निःशेष गळालें अहंपण ॥ ३५ ॥ तरी यज्ञाकारणें कर्म करी ।

हैं बडे कैसेपरी । कोणहीं क्षणती तरी जो नित्यमुक्त हरी । तोही मी कर्ता
मी करितों क्षणतसे ॥ ३६ ॥ तैसा तोही विष्णुभिमित्त । कर्म करी क्षणे
अच्युत । परितो तों जैसा भगवंत । वैष्णवधर्मी देह चौळी ॥ ३७ ॥
ईश्वर जग करितो पाळितो । तैसा अकर्ता हाही देह चाळितो । संस्कार-
शेषातें ही पाहतो । साक्षित्वें अकर्ता ॥ ३८ ॥ निर्गुणोपासक जन्ही जाला ।
प्रारब्धे कर्म लागलेंचि त्याला । तैसा भक्तिसंस्कारें याला । भक्तियोगीं
वर्तणें ॥ ३९ ॥ सकळ विष्णूकारणें । कर्म करणें आणि समर्पणें । इतकें
करुनि साक्षिपणें । पाहों नये काय इतकियांसही ॥ ४० ॥ एवं गतसंग
मुक्त ज्ञानस्वरूपी । बुद्धि थारली ऐसें कृष्ण निरूपी । भाव कीं ऐसा तथापि ।
सगुणभक्त ॥ ४१ ॥ एवं निर्गुणोपासकाचें । निर्गुण ज्ञान तैसेंचि याचें ।
अधिकपण तें हेंचि साचें । कीं सगुणभक्त कृपाळु जनोद्धारक ॥ ४२ ॥
याकारणें द्वादशाध्यायांत । क्षणेल हा स्वर्थे श्रीकांत । कीं निर्गुणोपासकां-
परिस अत्यंत । मज संमत युक्ततम भक्त हे ॥ ४३ ॥ निर्गुण कळल्यावरी ।
सगुणभक्ति कां परी । ऐसें क्षणणार त्यांची वैखरी । ज्ञानहीन क्षणे त्या
भक्तांस ॥ ४४ ॥ जरी भक्त ज्ञानी नसे । तरी त्याह्नि कां संमत क्षण-
तसे । ज्ञानी सर्वाह्नि थोर ऐसे । किती श्लोक उत्तमश्लोकाचे ॥ ४५ ॥ ऐसें
हें बोलणें । द्वादशीं असे होणें । एवं ज्ञानानंतर सगुण टाकणें । त्यांस कष्ट
वाणतां स्थिति ज्ञानाची ॥ ४६ ॥ एवं संचित ज्ञानें जळे । क्रियमाण अक-
र्त्रास्मत्त्वे नातळे । ऐसे ज्ञानी द्विविध वेगळे । निरूपिले या प्रकरणीं ॥ ४७ ॥
आतां यापुढें श्लोक । कीं विषय किमर्थ उत्तमश्लोक । बोले तें निमित्त सुज्ञ
लोक । आदीं परिसोत ॥ ४८ ॥ गतसंग मुक्त ज्ञानी । विष्णूस अर्थ कर्म
करुनी । त्याचें प्रकर्षे कर्म नासे क्षणोनी । पूर्वश्लोकीं भक्त ज्ञानी वर्णिला
॥ ४९ ॥ येथें ज्ञानवंत दक्ष । ऐसा करिती पूर्वपक्ष । कीं भजनें साध्य मो-
क्ष । तो ज्ञानेचि होणार ॥ ५० ॥ तें ज्ञान ही जालें । आणि पाकासही
पावलें । आतां विष्णूकारणें कां लागलें । कर्म करणें त्यांसही ॥ ५१ ॥
कीं गतसंगमुक्त ज्याची बुद्धी । ज्ञानी थारली हे प्रसिद्धी । त्याणें कां कर्मसम-
द्धी । करावी विष्णूकारणें ॥ ५२ ॥ आतां शुकादिक निपुण । पक्र योगी
भजती सगुण । निर्निमित्त कीं ऐसाच गुण । हरीचा ऐसें भागवतीं ॥ ५३ ॥
तरी प्रयोजनावांचूनी । मूर्खही न प्रवर्त्ते क्षणोनी । शास्त्र बोले हें तों ज्ञा-

नी । सगुणभजनीं प्रवर्तती किमर्थ ॥ ५४ ॥ आतां हरीचा ऐसा अतर्क्य गुण । कीं भजती ऐसे ही निपुण । तरी काय गोड नव्हे निर्गुण । जें आत्म-
 त्वें आयतें प्रिय सर्वास ॥ ५५ ॥ जरी कांहीं प्रयोजन नसे । तरी हे गोष्टी
 आहाच दिसे । द्वाणूनि द्वाणतील येथें ऐसें । हें समजला सर्वज्ञ ॥ ५६ ॥
 या गोष्टीचें प्रयोजन । तोचि जाणे भवभंजन । कीं जाणती विरळ तन्मय-
 जन । शुकादिक ॥ ५७ ॥ कीं मोक्ष चतुर्विध । चाऱ्ही न होती निर्गु-
 णात्मबोध । त्यांत कैवल्य मोक्ष तेथें शुद्ध । निर्गुणत्वांचि उरणें ॥ ५८ ॥
 तरी असेच आतांही निर्गुण । परी ज्ञानियांस असे निर्गुणात्मखूण । नाहींसा
 होईल तो सत्त्वगुण । कैवल्यांत ॥ ५९ ॥ निर्गुण आहे आतां जैसें । पुढें याचें
 कैवल्यही तेंचि तैसें । अनुभवसुख सत्त्वसमरसें । कैवल्यांत तें नाहीं ॥ ६० ॥
 जन्ममरणादिदुःखध्वंस । परी सुख अनुभवी जेव्हां परमहंस । तो स्वसु-
 खलाभाचा अवतंस । कैवल्यांत याचा असेना ॥ ६१ ॥ ब्रह्मीं ब्रह्मानुभव ।
 हेंही ईश्वराचें वैभव । अमृतास स्वगोडीअनुभव । ठावा नसे तैसें कैवल्य ।
 ॥ ६२ ॥ एवं अनिष्टाचीच निवृत्ती । परि तेथें नसे इष्टप्राप्ती । सगुणमोक्षां-
 त सत्त्ववृत्ती । कैवल्यमोक्षानुभवाची ॥ ६३ ॥ जीवन्मुक्तांचा जितां अ-
 नुभव । कैवल्यांत तें नसे वैभव । मोक्ष आणि अनुभव अभिनव । सगुण-
 मोक्षीं ज्ञानियां भक्तांसी ॥ ६४ ॥ जीवन्मुक्तांचा देह । तो कर्माचा नि-
 संदेह । भोग सरतां सोडिती निस्पृह । जे ब्रह्म होऊनि राहिले ॥ ६५ ॥
 मग निर्गुण ब्रह्मचि उरे । आनंदानुभव न स्फुरे । सत्त्वलहरी तेही मुरे ।
 आनंदसागरीं ॥ ६६ ॥ आत्मानंदानुभव । तेथें नसे हें वैभव । चुकला
 पुनर्भव । परि गेला अनुभव स्वसुखाचा ॥ ६७ ॥ चुकोनि जन्ममरण । अ-
 खंड आनंदस्फुरण । ज्ञानियां भक्तांस मोक्ष सगुण । याप्रकारें ॥ ६८ ॥ तें
 सृष्टि होतां न होती । ते प्रलयव्यथा प्रलयकालीं न पावती । काळास अति-
 क्रमूनि असती । शुद्धसत्त्वे भगवदाकारेंकरूनी ॥ ६९ ॥ काळातें अतिक्रमू-
 नि असती । हें चतुर्दशाध्यायारंभीं श्रीपती । प्रथम श्लोकीं निर्गुणमुक्ती ।
 बोलोनि हें द्वितीयश्लोकीं बोलिल ॥ ७० ॥ ॥ चतुर्दशाध्याय श्लोक ॥ इदं
 ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च
 ॥ १ ॥ ॥ टीका ॥ या ज्ञानाच्या आश्रये । माझे समानधर्मत्व निश्चये । ते
 पावले कीं जैसा मी स्वये । तैसे तेही स्वानुभवे साकार ॥ ७१ ॥ सृष्टि होतां ते न

होती । प्रलयकाळीं व्यथा ते न पावती । कालातीत होऊनि असती । आका-
 रेही साकार मी जैसा ॥७२॥ पद्मनाभादि माझ्या मूर्ती । सृष्टिकाळीं पवि-
 त्रकीर्ति । जैसा प्रकटती तैसा स्फूर्ति । त्यांस तेव्हां मद्रूपदेहाच्या ॥ ७३ ॥
 प्रलयकाळीं सर्व गिळूनी । जेव्हां मी मिजतो योगनिद्रेंकरूनी । तेव्हां वैलेच
 तेही निजती झणोनी । प्रलयकाळीं न पावतो ते व्यथा ॥ ७४ ॥ प्रळयीं
 मसे ईश्वरोपाधि जैसा । सगुणमुक्तवृंदही नसे तैसा । कालपाशाचा फांसी ।
 जरि मज झणवेल तरी त्यांसही ॥७५॥ सेवक चरण चुरिती । त्या गुणें नि-
 जेला नृपती । तो ते क्षणीं मेला झणती । ते मूर्ख ॥ ७६ ॥ तैसा काळेंक-
 रूनी । मी योगनिद्रें निजेलों झणोनी । काळें अभाव पावलों झणती ते स-
 ज्जनीं । तैसे मूर्ख समजावे ॥ ७७ ॥ मोक्ष झणावा तरी । कीं कालचक्र
 न स्पर्शे जरी । या भावें झणे हरी । कीं समानधर्मता माझी पावले ॥७८॥
 याचीं साधकवाधकें । चतुर्दशाध्यायटीकेंत कौतुकें । बोलिजे तेथील येथें ह-
 तुकें । बोलणेंही अगत्यार्थ ॥ ७९ ॥ ऐशा सगुण मुक्ती । अपेक्षिल्या जि-
 हीं जीवन्मुक्तीं । तिहीं नित्यनिजानुभवयुक्ती । केल्या भक्ति सगुणाच्या
 ॥८०॥ होऊनि पक्क ज्ञानी । परिनिष्ठित सगुणध्यानें कीर्तनीं । निर्गुणत्वे सगु-
 णध्यानी । सगुणमोक्षीं ते सगुणातें पावले ॥ ८१ ॥ हा भुतिसिद्ध अर्थ ।
 पुरुषार्थांत परम पुरुषार्थ । झणोनि जे निर्गुणानुभवे कृतार्थ । तेही यज्ञविष्णु
 तदर्थ कर्म आचरती ॥ ८२ ॥ हा पूर्वश्लोकीं हृषीकेश । सूत्रप्रदाय सगुणभज-
 नलेश । पक्क ज्ञानियांस बोलिला उद्देश । सगुणमोक्षाचा जयासी ॥ ८३ ॥
 आतां यज्ञनामकाकारणें । कोणे रीती कर्म करणें । आणि फळ कोणतें ति-
 हीं पावणें । हें बोलतो या श्लोकीं ॥ ८४ ॥

॥ श्लोक ॥ ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

॥ टीका ॥ कर्म करायाचें मुख्य कारण । कीं करावें सगुणयज्ञनामकातें
 अर्पण । या जडसंकल्पलहरींत पूर्ण । चित्समुद्र ब्रह्मचि ॥ ८५ ॥ तरंग
 निमाला सागरीं । अर्पण जालें यापरी । अर्पणही ब्रह्म या प्रकारीं । तयाचें
 ॥ ८६ ॥ ज्याचें अर्पण ब्रह्म । ब्रह्मचि तेही तयाचें कर्म । तें यज्ञरूपें सगुण
 ब्रह्म । ब्रह्मत्वे श्रीकृष्ण वर्णितो ॥ ८७ ॥ हविर्ब्रह्म ज्याणें होम । तें जो दे-
 खे ब्रह्म । अलंकारीं विना हेम । काय दितो ॥ ८८ ॥ अग्निही ब्रह्मचि दिते । की

१ दुःख. २ समुदाय. ३ सुताप्रमाणें सूक्ष्म. ४ सुवर्णावांचून.

घटाकारीं मातीच दिसे । कीं पटाआधीं तंतु गवसे । मग पटाकारा ॥८९॥ कार्यं
 तें कारणाचि अत्यंत । हे असोत इतर वृष्टांत । अग्निब्रह्म हें तों अग्नींत । ज्वाला-
 च सांगती अग्नीच्या ॥९०॥ ज्वाला अग्नीमधूनि निघती । मागुतीं त्याच अग्नी-
 त रिघती । अग्निरूपा अग्नीनेचि दिसती । जो असती अग्नींत ॥९१॥ दृष्टि न स्पर्श
 अनळ । तों न देखे ज्वाळ । दृष्टिस न दिसे माळ । तों सर्प कैसा भासतो ॥९२॥
 सर्प दिसोनी असे माळ । ज्वाळा दिसोनि आहे अनळ । अग्नि दिसोनि आहे
 केवळ । ब्रह्मप्रकाशक प्रकाशाचें ही ॥९३॥ स्वयें दिसे सर्प साचा । अस-
 त्यास दोरावीण प्रकाश कैचा । आकारमाळेंत सर्प साचा । जैसा ज्वालाकार
 अग्नींत ॥९४॥ ज्वाला अग्नींत अग्निरूप जैसा । अग्नि ब्रह्मीं ब्रह्मरूप तैसा ।
 हा मननाचा मनीं ठसा । सिद्धांच्या ॥९५॥ एवं अग्निही ब्रह्म । त्यांत ब्रह्म-
 चि हविहस्तम । ब्रह्मेचि होमिलें कीं इतकें कर्म । ज्याकरितां घडलें
 ब्रह्मचि तें सकळ ॥ ९६ ॥ “ अधिष्ठानं तथा कर्ता ” ह्मणोनी । अष्टदशा-
 ध्यायीं या श्लोकेकरुनी । पांच कर्मनिमित्तें ज्यांवांचूनी । न वडे भलती
 क्रिया ॥ ९७ ॥ त्यांत अधिष्ठानशब्दें शरीर । कर्ता अहंकार । करण
 नाना इंद्रियविकार । विविधचेष्टा चेष्टवी प्राणक्रियाशक्ती ॥९८॥ इंद्रियां-
 चीं चाळकें दैवतें । हें पांचवें निमित्त येथें । कर्ममूळें जेथें तेथें । हींचि पांच
 ॥ ९९ ॥ पांचांमुखांची पंचारती । एकाच पितळेची आकृती । पितळ
 न पावतां ते विकृती । न दिसे न असे त्यावांचूनी ॥१००॥ दिसे असे त्या
 धातूचकरुनी । पंचारती धातुच ह्मणावी त्यावरुनी । तेव्हां धातूनेचि ओं-
 वाळिलें ह्मणूनी । कां न ह्मणावें ॥ १ ॥ पांचां कनकसूत्रांकरुनी । वि-
 णिला कडदोरा ह्मणोनी । कनक झांकेल काय नयनीं । ब्रह्म तैसें याही पां-
 चांत ॥ २ ॥ एवं कर्म निमित्तें पांच । असत्यें त्यांत ब्रह्मचि साच । ब्रह्मीं
 होमिलें त्याचा ऐसाच । अर्थ भगवद्वाक्याचा ॥ ३ ॥ गतसंगममुक्तयज्ञना-
 मकाकारणें । कर्म करी हें पूर्वश्लोकविवरण । तेथेही निवारिलें अहंकर्तृत्व-
 पण । गतसंगमुक्त ह्मणोनी ॥ ४ ॥ व्यतिरेक निखळ आत्मबोध । त्या
 अनुभवेही त्याचा अहंकर्तृत्वविरोध । परिहरितां गेला शोध । कर्तृत्वसाक्षि-
 त्वापर्यंत ॥ ५ ॥ या श्लोकीं अन्वयेकरुनी । घटपटादि मृत्तिका तंतूचि
 ह्मणोनी । पांचही कर्मनिमित्तें सुचवूनी । ब्रह्मेचि होमिलें ह्मणतसे ॥ ६ ॥
 एवं अर्पणादि चारी । अर्पण हविष्य अग्नि पांच होम करणारीं । कार्य तें का-

रणचि यापरी । अवधे ब्रह्म ॥ ७ ॥ ऐसैं कर्मी ब्रह्म । देखे जो ब्रह्मनामका-
 कारणे कर्म । करी क्षणोनि पुरुषोत्तम । पूर्वश्लोकीं वर्णी जयास ॥ ८ ॥
 तरि सादर कर्मी जो दिसेल । तो अपक्व क्षणावा असेल । पक्वयोगीं कां
 ऐसा वसेल । ब्रह्मलक्षित कर्मांत ॥ ९ ॥ ऐसैं येथें कोण्ही क्षणती ।
 तरी याची कृष्णास अतिप्रीती । सप्रमाध्यायांत “ वासुदेवः सर्वमिति ।
 स महात्मा सुदुर्लभः ” क्षणेल ॥ ७१० ॥ अपक्वास कैचा हा अनुभव ।
 हेचि ज्ञानियांचें परम वैभव । तथापि अन्वय समजोनि मानव ।
 ध्यानावांचूनि अपक्वही असती ॥ ११ ॥ कळलें अन्वयज्ञान । परि त्याहू-
 नि अन्वये विदवात्मत्वध्यान । थोर क्षणोनि मधुसूदन । द्वादशाध्यायांत
 बोलेल ॥ १२ ॥ “ ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ” क्षणोनी । “ भ्रयो हि ज्ञान-
 मभ्यासात् ” या श्लोकेंकरुनी । द्वादशीं श्रीकृष्ण या वचनीं । क्षणेल कीं
 ध्यानें स्थिति वाणते ज्ञानाची ॥ १३ ॥ विद्व ब्रह्म या बोधीं । ज्यासि बाणे
 समाधी । तो पक्वज्ञानी मोक्ष साधी । जितांच देहप्रारब्धे ॥ १४ ॥ प्रस्तुत
 ज्ञानी या श्लोकीं । जो आतां वर्णिला कीं । अर्पण हविष्यादि अवलोकी । सर्व-
 ही ब्रह्म ॥ १५ ॥ तो अपक्व नव्हे कधीं । कीं ब्रह्मचि कर्म ऐशा बोधीं ।
 लाभला योगी समाधी । कर्म क्षणजे प्रपंचही अवघा ॥ १६ ॥ कीं विद्व
 ईद्वराचें कर्म । तें कर्म कळलें कीं ब्रह्म । अलंकारसृष्टि अवधी हेम । कर्म
 हेमकारांचें ॥ १७ ॥ हें आधीं जालें ज्ञान । आणि विदवात्मत्वाचें बहुध्यान ।
 घडलें त्यास तेव्हां समाधान । चित्त पावतां समाधि त्याला वाणला ॥ १८ ॥
 तरीच यज्ञरूप कर्म । अर्पण हविष्यादिही ब्रह्म । कार्य तितकें कारण परम ।
 चित्त पावलें कारणीं स्थिरत्व ॥ १९ ॥ विद्व ब्रह्म हें नव्हे ज्ञान ।
 आणि त्याचें बहुत न घडे ध्यान । तों कर्म ब्रह्मचि ऐसैं समाधान । न पावे
 चित्त ॥ ७२० ॥ यालागीं कर्म ब्रह्म या बोधीं । वाणला क्षणतां समाधी ।
 हा शब्द भावार्थे साधी । अर्थ पूर्वोक्त अभ्यासाचा ॥ २१ ॥ एवं ब्रह्मकर्म
 समाधि जयालागीं । तो हा क्षणावा लागला योगीं । देह जितांच तों भो-
 गी । कैवल्यसुख ॥ २२ ॥ तरी जीवन्मुक्त या नांवें । याणेंही आतां काय
 पावावें । क्षणोनी हा श्लोक चालिला ज्या भावें । तें बोलतो ॥ २३ ॥ “ ब्रह्मैव
 तेन गंतव्यं ” क्षणोनी । सगुणब्रह्म सुचवूनी । ऐसैं निर्गुणप्राप्ती करुनी ।
 भजतां पावावें क्षणे ब्रह्म सगुण ॥ २४ ॥ ब्रह्मैव या वचनीं । ब्रह्म आणि एव हे

१ उसते; प्रकट होते, २ पावला, ३ सोनाराचें.

ऐसे शब्द दोनी । सगुणत्व एव शब्देंकरूनी । सूचवितो मेथें ॥ २५ ॥ एव शब्दें निश्चय । कीं सगुण जन्ही मायामय । किरण जळरूप तन्ही निःसंश-
य । किरणचि तें ॥ २६ ॥ जलाभास किरणींच निघे । असे दिसे त्यांतचि निघे ।
मायाजलविलास अवघे । स्वयें किरणचि निश्चित ॥ २७ ॥ मध्यान्हीं कि-
रणीं प्रकटे । लय पावोनि सायान्हीं न आटे । प्रतिदिनीं निघे रिघे न दाटे ।
द्वितीयत्वे रविकिरणीं ॥ २८ ॥ ऐसी नित्यमुक्ताची नित्यमुक्ती । चित्स्व-
रूपीं शुद्ध चिच्छक्ती । ब्रह्मीं ब्रह्मानुभव अभिव्यक्ती । ते माया ब्रह्मीं ब्रह्मचि
॥ २९ ॥ सुवर्णाचे विकार । वडती मोडती नदवर । तैसैं ब्रह्मचि अक्षर ।
चराचर क्षररूपही ॥ ७३० ॥ ऐसैं चराचर क्षर । त्यांत चिदंश जीव प्रति-
बिंब अक्षर । मुख्य अक्षर तो उपाधिसहित ईश्वर । तो उत्तमपुरुष पंचद-
शीं वर्णजेल ॥ ३१ ॥ प्रस्तुतीं चराचर । जैसे हेमीं अलंकार नदवर ।
तैसैं अक्षरब्रह्म जग क्षर । क्षराक्षरैक्य हेमालंकारदृष्टांतें ॥ ३२ ॥ तैसा
नव्हे ईश्वरोपाधी । ज्याणें ब्रह्मी ब्रह्मात्मसमाधी । भिन्नत्व दिसोनि नव्हे
कधीं । तो उपाधि अभिष्ठानावेगळा ॥ ३३ ॥ अलंकाररूप मोडे । तें न
घडितां पुन्हा न घडे । परि पुन्हा न भासे ऐसा न बुडे । जलाभास किरणीं
॥ ३४ ॥ मध्यान्हीं किरणीं जळ । उडतां स्वयेंचि प्रकटती कसोळ । तैसैं
स्वेच्छेनें केवळ । पद्मनाभादिदेह ईश्वराचे ॥ ३५ ॥ भ्रमयुक्त दृष्टीविना ।
दोरीं सर्प भासेना । न लगे किरणींच्या जीवना । द्रष्टा देखायास तैसा ॥ ३६ ॥
कीं किरणांस द्रष्टा जरि पाहे । तन्ही दिवसपूर्वभागीं जळ न वाहे । याला-
गीं द्रष्टा न पाहे तन्ही आहे । मध्यान्हीं जलाभास उष्णांत ॥ ३७ ॥ ये
रीतीं अविद्याकल्पित । नव्हे ईश्वरोपाधी निश्चित । तो ब्रह्मी ब्रह्मत्वेचि
अस्यंत । अनादिमायोपाधि सगुणाचा ॥ ३८ ॥ एवं उपाधियुक्ती ब्रह्म ।
तन्ही तें ब्रह्मचि परम । यालागीं ह्मणे पुरुषोत्तम । ' ब्रह्मैव गंतव्यं ' ह्मणोनी
॥ ३९ ॥ गंतव्यं ह्मणजे पावावें । ज्यास तें ब्रह्मैव ह्मणे या भावें । कीं सगुण
ह्मणावें नावें । परि सगुणत्व ही ब्रह्मैव ॥ ७४० ॥ पोटीं श्रुति आणि मुखीं
श्लोक । प्रतिश्लोक ऐसा उत्तमश्लोक । बोले त्याचा अर्थविलोक । श्रुतिच अव-
धिया सूचवी ॥ ४१ ॥ असोनि निर्गुण ज्ञान । निर्गुणत्वे सगुणध्यान । करितां नि-
त्यसुखानुभवनिधान । सगुणमुक्ती ऐसैं श्रुति बोले ॥ ४२ ॥ श्रुत्यनुरूपेंचि श्लो-
क । वाखाणावा ऐसैं उत्तमश्लोक । कोड बोलिला एक । कीं न साधे अबाधितार्थ

१ सुवर्णालंकाराच्या उपनेनें नाशिवंत, २ अवलोकन.

त्याविणें ॥४३॥ कीं ज्ञानें ब्रह्म पावावें । तें जरी निर्गुण झणावें । तरी त्रिगुणात्मत्व आधीं वाणावें । तेव्हां ब्रह्मकर्म समाधिवाणेल ॥ ४४॥ ब्रह्मकर्मसमाधिनिष्ठ परम । ज्याणें आतां पावावें झणतो ब्रह्म । त्यास तों नसे अभिवादन । कीं ब्रह्म आपण नव्हे झणोनी ॥४५॥ जड भाग अवघा निरसका । तेव्हां आत्मा ब्रह्मत्वे समजावा । प्रथम अनुभव हा झणावा । व्यतिरेकबोध ॥ ४६॥ मग अनात्मत्वे जो जडभाग । निरस्तुनि कळे आत्मानात्मविभाम । त्या जडास आत्मयाचा योग । पटीं तंतु ऐसा पहावा ॥४७॥ या नांवें अन्वय । कीं आपण ब्रह्म चराचरमय । ध्यानें वाणतां हा निश्चय । जडही ब्रह्म ऐसा वाणे समाधी ॥ ४८॥ तो हा ब्रह्मकर्मसमाधिनिष्ठ । जो आदी ब्रह्मत्व पावोनि स्पष्ट । ब्रह्म आपणचि हा उत्कृष्ट । अनुभव पावोनि यज्ञ करी ॥ ४९॥ जो पावलाच ब्रह्म निर्गुण । त्याणें आतां ब्रह्म पावावें कोण । ऐसा विचार करितां ब्रह्म सगुण । न झणतां अर्थच न घडावा ॥ ५०॥ आतां ब्रह्मचि त्याणें पावावें । झणिजे फलांतरास न वजावें । तरी ब्रह्म पावला नाहीं झणावें । पावावें ब्रह्मचि या उपरी ॥५१॥ येथें क्लिष्टकल्पना । केल्या जरी नाना । तन्ही तो पांडित्याचा वृथा तनाना । शब्दशक्ति ऐसी ये स्थळीं ॥ ५२॥ आतां जैसा तैसा करावा वाक्यार्थ । तरी सांपडतां प्रमाणसिद्ध मुख्यार्थ । कोण अंगिकारील बाधितार्थ । आणि क्लिष्टकल्पना ॥ ५३॥ ब्रह्मरूप यज्ञ प्रांजळ । बोलोनि बोलिलें त्याचें फळ । तो त्या यज्ञाह्नि पूर्वीच केवळ । फळचि होऊनि तो आहे ॥ ५४॥ बाधितार्थ ऐसा ! सर्वज्ञ बोलेल कैसा । अर्थ वाखाणितो जैसा तैसा । वाक्यार्थ घडो झणोनी ॥५५॥ एवं पावला आहे तें निर्गुण । त्या प्राप्तीनेंचि ऐसा निपुण । यज्ञ करुनि फळ त्याचें ब्रह्म सगुण । तो पावेल ॥ ५६॥ असोनि ही निर्गुण । तें आत्मत्व अनुभवी सत्त्वे निपुण । त्या सत्त्वे पावावें सगुण । सगुणसमानधर्मत्व ॥५७॥ निराकारी निराकार । जें सत्त्व त्यास गुणसंस्कार । सगुण भजनें वारंवार । होतां भृंगकीटकन्याये सगुणसत्त्व ॥ ५८॥ आतां नसे पुनरावर्तते । झणोनि वेदभूति बोलते । हा निर्गुणी पावोनि कैसा परते । सगुणाकडे झणावा ॥५९॥ तरी निर्गुणात्मत्वास काहीं । पुनरावृत्ति दिसत नाहीं । अनुभवी ज्या सत्त्वे तेही । न परते जीवोपाधिकत्वा ॥६०॥ एवं पाहतां काहीं । विरुद्ध अनुमात्र दिसत नाहीं । दूरदृष्टी पाहतां ही । सुखानुभव सगुणमोक्षीच ॥६१॥

१ भृंगाच्या सीत्र ध्यानानें कीटक भृंगरूप होतो, तसे. २ पुनर्जन्म.

अर्थ अबाधित ज्ञाला सिद्ध । परी नव्हे भुतिप्रसिद्ध । तरी भुत्यर्थचि शुद्ध ।
 या श्लोकीं प्रकटतो ॥ ६२ ॥ ॥ भुति ॥ यदा पश्यन्पश्यते रुक्मवर्णं क-
 तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं
 साम्यमुपैति दिव्यम् ॥ १ ॥ ॥ भुत्यर्थ ॥ विद्वान् ह्यणिजे ज्ञानवंत ।
 पश्यत् ह्यणिजे पाहणार अत्यंत । व्यतिरेक अन्वय दोन्ही या दो
 शब्दांत । ब्रह्मज्ञानानुभव भुति बोले ॥ ६३ ॥ आदीं आपणास ज्ञाणे ।
 त्यास भलतें ज्ञान वाणे । तो मूढ जो आपणास नेणे । हें सर्व शाहणे जा-
 णती ॥ ६४ ॥ ज्याणें जडावेगळें आपणा । ओळखिलें तो विद्वान् व्यति-
 रेकीं शाहणा । पश्यन् पाहणार देखणा । जो तंतु घेऊनि पट पाहे ॥ ६५ ॥
 काय दिसतें ह्यणोनी । पुसतां पट एकास दाखवूनी । पटचि दिसतो ह्यणेल
 नयनीं । तां डोळे असोनिही आंधळा ॥ ६६ ॥ तंतुच दिसतो पट । दि-
 सोनि नाही पट निपट । ऐसें जो बोलेल प्रकट । तोचि डोळस देखणा ह्यणावा
 ॥ ६७ ॥ जडीं ब्रह्मात्मबोधीं । बुद्धिदृष्टि स्पर्शानि आधीं । जडविषय इं-
 द्रियें पाहे समाधी । विद्वत्त्वात्मत्वीं बाणला त्यासी ॥ ६८ ॥ पश्यन्शब्दें
 देखणा । विद्वत् ब्रह्म पाहे जो शाहणा । ऐसा पुरुष पाहे सगुणा । रुक्मव-
 र्णास ऐसें भुति बोले ॥ ६९ ॥ रुक्म ह्यणिजे सुवर्ण । अर्थ कीं सुवर्णासा-
 रिखा ज्याचा वर्ण । कर्ता ईश पुरुष सगुण । त्यास तो ज्ञानी पाहे जो दे-
 खणा तत्त्वता ॥ ७० ॥ जेव्हां ऐसा ध्यानीं । सगुण परमात्मा देखे ज्ञानीं ।
 तेव्हां परम साम्य त्याचेंच पावे ह्यणोनी । भुति बोले ॥ ७१ ॥ साम्य दिव्य
 आणि परम । ह्यणिजे जैसें साकार सगुण ब्रह्म । होय हाही त्यासम । परम
 आणि दिव्य ॥ ७२ ॥ त्यासम ह्यणिजे त्यासारखें शरीर । चतुर्भुज शंख-
 चक्रपीतांबर । परम ह्यणिजे जैसा ईश्वराचा आकार । अखंडानंदानुभव
 सत्त्वाचा ॥ ७३ ॥ दिव्य ह्यणजे अलौकिक । जो देह नव्हे पांचभौतिक ।
 ऐसें दिव्य परम साम्य तो उपासक । पावे समीप परमेश्वराच्या ॥ ७४ ॥
 उप ह्यणजे समीप सामीप्य । साम्य समत्वे नुसतें सारूप्य । एवंच सालोक्य
 ही प्राप्य । ज्ञानियांस ध्यानें सगुणाच्या ॥ ७५ ॥ कोणीं ह्यणती कीं हें क-
 र्मफळ । तरी कर्म सारुनि सकळ । पापपुण्य पुनरावृत्तिमूळ । त्यावेगळा
 होऊनि हे गति पावतो ॥ ७६ ॥ ज्ञानें जाळूनि संचित । क्रियमाणें न होऊ-
 नि लिप्त । प्रारब्धभोगें समाप्त । करुनियां ॥ ७७ ॥ त्रिविधही पुण्यपाप ।
 नाशी हा ज्ञानप्रताप । सगुणध्यानें पावे रूप । जगदीश्वरासारखें ॥ ७८ ॥

पुनरावृत्ति चुकली ज्ञाने । आनंदानुभव राहिला सगुणध्यानं । सगुणभजन
या अनुसंधाने । श्रुति वर्णनी ज्ञानियांचें ॥ ७९ ॥ निर्गुण सगुण दोन्ही मु-
क्ती । दोन्ही गीतेत भगवदुक्ती । परी मुख्यत्वे अभिव्यक्ती । सगुणमुक्ती-
ची ॥ ७८० ॥ अज्ञानाचा परिहार । आणि सगुणभक्तांचा बडिवार । ज्ञान-
युक्त भक्तिच वारंवार । थोर करुनि वर्णिली या गीतेत ॥ ८१ ॥ गीता
संपतां श्रीपती । हेचि ह्मणेल अर्जुनापती । कीं धर्म्यसंवाद हा ये रीती ।
तुझा माझा ॥ ८२ ॥ धर्म्य शब्दें सधर्म । जें सधर्म सगुणब्रह्म । तत्संबंधी
हा परम । संवाद ॥ ८३ ॥ मुख्यत्वे निर्गुणसंवाद जाला असता । तरी
नैर्धर्म्यसंवाद याचें नांव ठेविता । आणि निर्गुणोपासकचि थोर ह्मणता ।
सगुणोपासकांपरिस ॥ ८४ ॥ द्वादशीं ज्ञानिया सगुणोपासकास । थोर ह्म-
णेल निर्गुणोपासकांपरिस । अधिक क्लेश आणि मुक्तींत ज्यास । नसे अ-
नुभवानंदाचा ॥ ८५ ॥ आणि या श्लोकीं श्रीकृष्ण । भजन बोलिला तेही
सगुण । अन्वयज्ञानीं दावी खूण । सगुणत्वाची ॥ ८६ ॥ राजविद्या रा-
जगुह्यातें । सांगतां ही धर्म्य ह्मणेल त्यांतें । कीं विश्वब्रह्म या मायाशबलि-
तातें । ज्ञानातेही धर्म्य ह्मणे ॥ ८७ ॥ मायामय जग । ब्रह्मीं जैसा हेमीं नग ।
या ज्ञानासही ह्मणे श्रीरंग । धर्म्य ह्मणिजे हाचि अनुभव सगुणाचा ॥ ८८ ॥
धर्म्यकर्मरूप । ज्ञान नैष्कर्म्यस्वरूप । ज्ञानास धर्म्य ह्मणतां विरूप । केतें
जाणों यथासी ॥ ८९ ॥ धर्म्य कर्मचि परि त्याचें कारण । माया आणि नि-
र्गुण । मिळोनि जैसें ब्रह्म सगुण । तैसें धर्म्य ब्रह्मज्ञान विश्वरूप ॥ ७९० ॥ येथें
अर्पण हविष्यादि सकळ । ब्रह्मचि दिसे केवळ । हविष्याद्याकार श्वल । सगुण
ब्रह्मत्व धर्म्य हें ॥ ९१ ॥ द्वादशींही याचवरुनी । ये तु “धर्म्यामृतमिदं” ह्मणो-
नी । धर्म्यपदेचकरुनी । अध्यायांतीं भजन वर्णिल ॥ ९२ ॥ “येथें ब्रह्मैव तेन
गंतव्यं” ह्मणोनी । अनन्यगतिकत्वे करुनी । श्रुत्युक्तसगुणप्राप्ति स्थापनी ।
सूचविला निर्णय ॥ ९३ ॥ निर्गुणत्वे सगुणा । उपासिती आणि ध्यान धा-
रणा । सगुणत्वे मङ्गल धरिती त्या खूणा । या श्रुत्युक्तक्रमें द्वादशींही
बोलिल ॥ ९४ ॥ द्वादशाध्याय श्लोक ॥ ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि
संन्यस्य मत्पराः । अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥ ॥ टीका ॥
येथें “यज्ञायाचरतः” कर्म । ह्मणिजे सगुणीं समर्पाया करी कर्म । ‘मयि
सर्वाणि कर्माणि’ ऐसें द्वादशीं पुरुषोत्तम । हेचि बोलिल ॥ ९५ ॥ “अनन्येनैव
योगेन” । ह्मणिजे अद्वैतयोगेंचि करुन । उपासिती आणि ध्यान । श्रुत्युक्त-

रीतीं माझे करिती ॥ ९६ ॥ अनन्ययोगें उपासिती । तें अर्पण हविष्यहवि
ब्रह्मचि ये रीती । इत्यादि सर्वत्र श्रीपती । ज्ञानियांस सगुणोपासनाच बोलि-
ल ॥ ९७ ॥ बोलोनि निर्गुणमात्रोपासक । ह्मणेल त्यांस क्लेश अधिक । हें
पुढें उदंड कौतुक । स्थळोस्थळीं तो वर्णिल ॥ ९८ ॥ निर्गुणोपासक व्य-
र्थ । येथें अन्यथा करिती अर्थ । बोलती अर्पणशब्दार्थ । सुकलुवादिपात्रें
ह्मणोनी ॥ ९९ ॥ अर्पण ह्मणिजे जिहीं अर्पिजे तें । अर्पिजेतें ह्मणजे हो-
मिजेतें । त्या होमपात्रांस ह्मणे ह्मणिजेतें । अर्पण ह्मणोनी ॥ १०० ॥ पात्रें
होमाचीं ब्रह्म । तेव्हां ब्रह्म नव्हे काय अर्पणधर्म । क्लिष्टकल्पना वृथा भ्रम ।
स्पष्ट दिसतो ॥ १ ॥ ब्रह्मत्वे वर्णिलें पात्र । तरी कां न वर्णिले मंत्र । आणि
ब्रह्मत्वे देव विचित्र । तेंही कां नाहीं सांगितलें ॥ २ ॥ जैसीं हीं अनुक्तें
प्याचीं । तैसींच पात्रेंही ह्मणावीं । अर्पणशब्दें कां पात्रें वाखाणावीं ।
क्लिष्ट कल्पितें ॥ ३ ॥ ज्ञान जालियावरी । कर्म ब्रह्मीं अर्पिलें जरी । तें
बाधक होईल काय परी । ज्ञानियांस सगुणभजन सिद्ध होतें हा धाक ॥ ४ ॥
ह्मणूनि मोडिती अर्थ । ग्रंथार्थ नाशिती व्यर्थ । त्यांसही भिऊनि किमर्थ ।
वाखाणावें अन्यथा ॥ ५ ॥ द्वादशीं भक्त थोर ह्मणोनी । वर्णिला तो ह्मणे
अज्ञानी । तरी श्रेष्ठ अज्ञानी ज्ञानियांहनी । विरुद्ध बोलिला काय भगवंत
॥ ६ ॥ तें भगवंताचें बोलणें । अनधिकारियाच्या उत्साहाकारणें । ऐसें
विरुद्धार्थ वृद्धीकरण । श्रीकृष्णेंचि निषेधिलें शेवटीं ॥ ७ ॥ “ ये तु धर्म्या-
मृतमिदं ” या श्लोकीं । हें अध्यायांतीं बोलिल कीं । हें यथोक्तरीति
लोकीं । जे उपासिती ॥ ८ ॥ ते प्रिय मातें अत्यंत भक्त । कीं अध्यायांत
जें पूर्वोक्त । तें उपासिती यथोक्त । जें जैसें बोलिलें तैसेंची ॥ ९ ॥ हीं
पुढें विवरणें । उदंड आहेत कारणें । ज्ञाननिष्ठींही याकारणें । सगुणीं भ-
जावें हा सिद्धांत ॥ १० ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तम-
श्लोक । त्याचें निमित्त आधीं सुज्ञश्लोक । परिसोत अनुसंधानाकारणें
॥ ११ ॥ पूर्वश्लोकीं यज्ञरीती । वर्णिली सगुणब्रह्मस्थिती । आतां निर्गुण-
लय ह्मणिजे सर्ववृत्ती । निर्गुणीं होमणें ॥ १२ ॥ या वेगळेही यज्ञ । क-
रिती कर्ममार्गाभिज्ञ । तेही प्रसंगें सर्वज्ञ । बोलों पाहतो या श्लोकीं ॥ १३ ॥

॥ श्लोक ॥ देवमेवावरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्मासावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहोति ॥ २५ ॥

॥ टीका ॥ अगा कोण्ही कर्मयोगी । देवयज्ञचि देवांलागीं । करिती हो-

मिती यथाविभागी । इंद्रादिदेवां हविष्य ॥ १४ ॥ पूर्वोक्त सगुणब्रह्मय-
ज्ञ । जो यजी ब्रह्मत्वे ब्रह्मज्ञ । तोही इंद्रादिदेवांच्या नांवें अभिज्ञ । होमी-
च तें हविर्द्रव्य ॥ १५ ॥ परि इंद्रादि जें जें दैवत । तें तें ब्रह्माचि निश्चित ।
ह्यणोनि मुख्य यज्ञ सर्वात्मा अच्युत । यज्ञनामक श्रीविष्णु हें जाणे ॥ १६ ॥
अतएव 'अधियज्ञोहमेवात्र' । ऐसे अष्टमीं कमलनेत्र । बोलेल कीं नाना जीव
देह विचित्र । परि अधियज्ञ मीचि या देहीं ज्या त्यांचिया ॥ १७ ॥ अ-
धिष्ठुनि सर्वही यज्ञ । देहीं साक्षी फलप्रद अधियज्ञ । तो सर्वात्मा सर्वज्ञ ।
तोचि सर्व देवताही यज्ञांच्या ॥ १८ ॥ त्या याजकां पूर्वोक्तांहनी । वेगळे
कर्मयज्ञानिष्ठ ह्यणोनी । सांगतो कीं देवांच्या उद्देशेचि करुनी । आणखी
कर्मयोगी यजिती ॥ १९ ॥ पूर्वोक्त नव्हे देवताकिंकर । जो ज्ञानी सगुणीं
सादर । हें या अर्धश्लोकें दामोदर । स्पष्ट बोलिला ॥ ८२० ॥ आतां निर्गु-
णाचेच उपासक । त्यांचेही विलक्षण यज्ञकौतुक । सांगोनि पूर्वोक्तांस श्री-
वत्सांक । वेगळे निवडितो ॥ २१ ॥ कीं पूर्वी ज्यांस बोलिलों मी । तो ब्र-
ह्मत्वे अभि देखोनि होमी । यावेगळे निर्गुणीं केवळ ब्रह्मी । यज्ञरीतीच
करुनी होमिती ॥ २२ ॥ तें ब्रह्माचि केवळ । अभि भाविती कीं वृत्ति सक-
ळ । हविष्यरूपें जळती ह्यणोनि अनळ । ब्रह्माचि भाविती ॥ २३ ॥ परि
यमनियमादिसंपन्न । त्यांसचि तो यज्ञ होय निष्पन्न । ह्यणुनि सांगावी
परिच्छिन्न । यमनियमसंपत्ति आधीं ॥ २४ ॥ ते यज्ञरूप समाधी । साधे
तो साधकचि तें आधीं । साधकांचें साधकत्व यास्तव बोधी । श्रीकृष्ण
पहिलें या श्लोकीं ॥ २५ ॥

॥ श्लोक ॥ श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहुति ।

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहुति ॥ २६ ॥

॥ टीका ॥ श्रोत्रादि जें जें इंद्रिय । तें तें ह्छी आपलाला विषय । तो
विषय मेळवावा हा निश्चय । विषयनिष्ठ बुद्धीचा ॥ २६ ॥ संकल्पविकल्प-
रूपें करुनी । मनचि नानारूपें धरुनी । कल्पना करी आश्रय धरुनी ।
विषयनिष्ठ बुद्धीचा ॥ २७ ॥ ते बुद्धि विवेकारूढ । होऊनि भरी वैराग्य
वृद्ध । तेव्हां स्वहिततत्पर प्रौढ । आवरी मनातें ॥ २८ ॥ तें आटोपितां
मन । राहे विषयचिंतन । तेव्हां इंद्रियवृत्तीचें गमन । विषयांकडे धडेना
॥ २९ ॥ सरली इंद्रियांची तळमळ । राहिली मनाची डळमळ । मुख्य-

संयमाचा अनळ । पेटतां ऐसा ॥ ८३० ॥ विषयांचें करी स्मरण । तरी
 इंद्रियांसि इंद्रियपण । तें राहतां त्याची खूण । इंद्रियत्वे स्फुरेना ॥ ३१ ॥
 तरी काय इंद्रियें पळालीं । तैसें नव्हे संयमाभीत जळालीं । स्मरणें जेधवां
 गळालीं । विषयाचीं ॥ ३२ ॥ तरी काय आपणा आपणें । जाळूनि घेतलें इंद्रिय-
 गणें । तैसें नव्हे याणें । संयमाभीत होमिलीं ॥ ३३ ॥ हा इंद्रियांचा संयम ।
 यालाचि क्षणावें यम । येथेंचि सुचवी नियम । श्रीकृष्ण त्यांचा ॥ ३४ ॥
 सर्वथा विषयांचा त्याग । तरीच हा साधे योग । प्रारब्धे घडे विषयभोग ।
 तो त्यास दंड बळवंताचा ॥ ३५ ॥ अपेक्षेवांचूनि भोग । प्रारब्धे विषयेंद्रि-
 ययोग । तेथें नसे आयहाचा रोग । तो ज्ञय उत्तरार्धी अन्याचा ॥ ३६ ॥
 ते रीति इतरांकडे गेली । तेव्हां यांकडे हेचि लागली । कीं सर्वथा इंद्रियें
 होमिलीं । संयमाभीत ॥ ३७ ॥ इंद्रियें आवरुनीच असावें । तेव्हां निर्ज-
 नस्थळीं वसावें । कडेकपाटीं वनीं वसावें । गलितपर्णादि भक्षुनी ॥ ३८ ॥
 सर्वथा इंद्रियांचा संयम । न घडे जो ऐसा नव्हे नियम । अन्यथा न घडे
 होम । इंद्रियांचा ॥ ३९ ॥ गलितपर्णादि भक्षण । तें नव्हे इंद्रियवृत्तीचें
 लक्षण । वासनेपासून जन रक्षण । हाचि होम इंद्रियांचा ॥ ८४० ॥ ऐसे
 यमनियम । ये जन्मीं अथवा अनेकजन्म । घडतां ब्रह्मीं वृत्तिनियम ।
 घडे तें पुढिल्या श्लोकीं सांगणें असे ॥ ४१ ॥ सर्वसंगपरित्यागी । ते हे
 सांगितले योगी । जे विषयेंद्रियसंयोगीं । होम भाविती ते एक अन्य ॥ ४२ ॥
 ब्रह्मसमाधीची अपेक्षा । जेथें वृत्ति न येती लक्षा । त्या विरक्तांस उपेक्षा ।
 सर्वथा विषयांची ॥ ४३ ॥ कुटुंबी स्वजनीं शरीर । वर्तवूनिही अत्यंत धीर ।
 लागों नेदिती वासनासमीर । वैराग्याच्या दीपासी ॥ ४४ ॥ कीं इतरांचें
 श्रोत्रादि जें जें इंद्रिय । त्यांचा शब्दादि जो जो विषय । त्या विषयेंद्रिययोगीं
 निश्चय । बुद्धि धरी रागद्वेषांची ॥ ४५ ॥ गोड लागतां भोग । उपजे राग
 क्षणजे अनुराग । वाडटा विषयांचा होतां योग । द्वेषकांटाळा अनाव-
 डी ॥ ४६ ॥ विषय जेव्हां गोड वाटे । तेव्हां वासनेस फुटती फाटे । वाईट
 लागतां हर्ष खुंटे । आणि उपजे विषाद ॥ ४७ ॥ विषाद आणि हर्ष ।
 विषयभोगीं हे दोन्ही दोष । न उपजे ऐसा युक्तिविशेष । तो एक यज्ञ
 करिती कितीएक ॥ ४८ ॥ कीं अमिरूप इंद्रियांतें । भावूनि त्यांत विषयां-
 तें । होमिती यजितां या यज्ञातें । हर्षविषादातें नातळती ॥ ४९ ॥ यांचाही
 इंद्रियांवरी । संयम असे याच परी । त्यावेगळे हे अन्य ऐसें हरी । अन्यश-

बंदे बोलतो ॥ ८५० ॥ भोग घडला मला । ऐसें स्फुरे मीपणाला । तेव्हां
वरी पडे घाला । रागद्वेषांचा ॥ ८५१ ॥ इंद्रियविषयांतें जाणे । तों तो
होमचिं वाणे । मज भोग जाला ऐसें न झणे । हर्षविषाद भोगीं मग कैच्या
॥ ८५२ ॥ एक भोगूनिही भोग । साधिती ऐसा योग । तुटावया भवरीग ।
उपाय ऐसे ॥ ८५३ ॥ ऐसे उपाय आधीं । तेव्हां साधे ब्रह्मसमाधी । तो
ब्रह्मसमाधि यज्ञरूपें बोधी । श्रीकृष्ण आतां या श्लोकीं ॥ ८५४ ॥

॥ श्लोक ॥ सर्वाणिन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरं ।

आत्मसंयमयोगामौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

॥ टीका ॥ पूर्वश्लोकीं जो साधक । त्यावेगळे सिद्ध निर्गुणोपासक ।
त्यांचा समाधियज्ञ आतां आइक । अगा अर्जुना ॥ ८५५ ॥ कीं चित्त जें
शुद्धसत्त्ववृत्ती । ज्या वृत्तीनें सर्ववृत्ति स्फुरती । जीच्या जीवनें आत्मचै-
तन्यें जितीं । शरीर इंद्रियें प्राण ॥ ८५६ ॥ नेत्रां आणि शरीरीं । दीपा एकाचेंचि
तेज परी । नये नेत्रांची सरी । शरीरास ॥ ८५७ ॥ देह आणि दीपाची ज्योतिःनेत्र
दोहींस पाहती । ते नेत्र दीपीं स्थिर राहती । न दिसे तेव्हां आणिक ॥ ८५८ ॥
आत्मप्रकाशें ये रीती । सर्वावृत्तींस जाणे चित्तवृत्ती । तीस बाणतां स्वरूप-
स्थिती । रजतम स्फूर्ति मग कैच्या ॥ ८५९ ॥ सत्त्ववृत्तीचें चपलपण । होतां
चळती प्राण । तेधवां इंद्रियांचे गण । विषय घेती ॥ ८६० ॥ चित्त स्वरू-
पीं मुरे । चंचलत्व प्राणांचें सरे । इंद्रियवृत्तीस न स्फुरे । विषय तेव्हां
॥ ८६१ ॥ तें इंद्रियांचें कर्म । आणि प्राणांचे चंचलत्वधर्म । न उरती जे-
व्हां निखळब्रह्म । चित्त लक्षी एकाग्र ॥ ८६२ ॥ एवं इंद्रियें आणि प्राण ।
दोन्ही रजोगुण । तर्माविषयाचें कारण । रजतम तेव्हां न स्फुरे सत्त्वासी
॥ ८६३ ॥ कीं सत्त्वाचें सत्त्वपण । निर्गुणीं जालें निर्गुण । विना चिदात्मत्व
खूण । न स्फुरे जेथें आणखी ॥ ८६४ ॥ चित्त आत्मस्वरूपावीण । ना-
ठवी अवलंबी तेचि स्वात्मखूण । यास झणती निपुण । चित्तसंयम झ-
णोनि ॥ ८६५ ॥ याच संयमालागीं । भोग झणती पातंजलादि योगी ।
कीं रजतमवृत्ति वियोगी । योग चित्तचैतन्याचा ॥ ८६६ ॥ स्पर्शोनि निरु-
चैतन्य । रजतमवृत्ती स्मरे अन्य । झणवूनि योगी परम धन्य । योग न झ-
णती तो चित्ताचा ॥ ८६७ ॥ कीं स्पर्शोनि रज्जूस दृष्टी । तदाश्रये मिथ्या
सर्पसृष्टी । देखे वृथा होय कठी । नव्हे तो योग रज्जु दृष्टीचा ॥ ८६८ ॥
एवं चित्तचैतन्ययोग । तोचि कीं रजतमवृत्तिवियोग । रज्जुत्वे रज्जुदृष्टि-

संयोग । चित्तचैतन्ययोग तो ऐसा ॥ ६९ ॥ ऐसेंचि योगशास्त्र । जेथें यो-
गलक्षणें विचित्र । या निर्विकल्प योगाविषयीं सूत्र । ऐसेंची ॥ ८७० ॥
पातंजलसूत्र ॥ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ ॥ टीका ॥ रजतमाकारवृ-
त्ती । चित्तामाजो ज्या स्फुरती । त्या वृत्तींच्या निरोधिजे स्थिती । ते स्थि-
तीच योग ॥ ७१ ॥ दोंचा जो संयोग । त्यास द्वगावें योग । तरी निरोधी
इतर वृत्तींचा वियोग । तेव्हां चित्तचैतन्ययोग आयता ॥ ७२ ॥ एवंच सं-
यमचि चित्ताचा । तो योग ऐशा शास्त्रकारांच्या वाचा । तो आत्मसंयोग-
चि साचा । आम्ही द्वगें श्रीकृष्ण ॥ ७३ ॥ ऐसा आत्मसंयम जेधवां । न स्फु-
रती प्राण इंद्रियें तेधवां । तें त्या आत्मसंयमयोगांमिंत तेव्हां । होमिलीं द्व-
गावीं ॥ ७४ ॥ कीं रजतमवृत्ती । ज्या निमित्तें स्फुरती । चिदमिंत जाली
आहुती । तयांची ही ॥ ७५ ॥ आहुति अमिंत होमिली । ते अमिंत अग्नि-
रूपचि देखिली । अनुभवस्थितींत लेखिली । ब्रह्मीं तथापि ॥ ७६ ॥ हेचि
अवस्था उन्मनी । मन ब्रह्मचि जालें द्वगोनी । हेचि शुद्ध तुर्या सज्जनीं ।
लेखिली अवस्था ॥ ७७ ॥ विश्व दिसे नयनीं । ते जागृतीं विश्व अभि-
मानी । अंध बधिर यासही रसनादिकीं करूनी । रसस्पर्श कळे जागृतींत हें विश्व
॥ ७८ ॥ नव्हे विश्व जें स्वप्नकृत । तें जीवोपाधिनिर्मित । ईश्वरकृत जें जागें
जागृत । निर्विकल्पसमाधींत हें स्फुरेना ॥ ७९ ॥ इंद्रियकर्में राहती । कैची-
तेव्हां जागृती । नव्हे स्वप्नही कीं वृत्ती । न करिती कांहीं कल्पना ॥ ८० ॥
जरी द्वगावी सुषुप्ती । तरी निरोधिली चित्तवृत्ती । स्वस्वरूपाची स्फुरे स्फु-
र्नी । सुषुप्तींत कैची ॥ ८१ ॥ हा निर्विकल्पसमाध्यनुभव । यज्ञरूपें
बोले माधव । निर्धर्मी निर्गुणीं अभिनव । प्रत्ययसत्त्वेचि आत्मत्वाचा
॥ ८२ ॥ अग्नि जरी स्वप्रकाश । काष्ठ पेटतां दिसे प्रकाश । तैसा निर्धर्मी
हृषीकेश । चित्प्रकाश प्रत्यय सत्त्वे सूचवी ॥ ८३ ॥ कीं तो आत्मसंयम-
योगाग्नी । ज्ञानदीपित द्वगोनी । ज्ञान द्वगिजे ज्ञानशक्तिसत्त्वे करूनी ।
दीपित द्वगजे प्रकाशित ॥ ८४ ॥ निर्विकल्प समाधिस्थिती । यज्ञरूपें वर्णी
श्रीपती । निर्गुणब्रह्मयज्ञाची रीती । हे ऐसी ॥ ८५ ॥ ब्रह्माग्नीतचि कोणी
होमिती । हें मागें अर्जुनाप्रती । बोलिला त्याची रीती । वर्णिली ऐसी द्वगो-
नी ॥ ८६ ॥ एवं प्रत्यक्ष अग्नीतचि जो ब्रह्मत्वे होमी । तो सगुण भक्ती
पार्वें सगुण ब्रह्मी । हा निर्गुणो पासक तो स्वामी । जो ब्रह्मीच होमी वृत्तींत
॥ ८७ ॥ हें यज्ञप्रकरण । या प्रसंगी यज्ञार्चेंच विवरण । आणिकही तें
यज्ञनाराण । यज्ञनामक अधियज्ञ बोलतो या सोकीं ॥ ८८ ॥

॥ श्लोक ॥ द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतवः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

॥ टीका ॥ सुर्वणादि धातुजाती । तांदुळादिधान्ये वल्ले क्षिती । गज-
रथादि दाने योग्य जीं असती । तीं द्रव्ये क्षणावीं सकळही ॥ ८९ ॥ ऐसीं
द्रव्ये समस्त । आहुति आणि सत्पात्राचे हस्त । ते अभि यजमान गृहस्थ ।
त्यांत तीं द्रव्ये होमिती ॥ ८९० ॥ आज्यादि हविर्द्रव्य । त्यासही क्षणावे
द्रव्य । परि तो ब्रह्मरूपाशीं यज्ञ दिव्य । आणि द्रव्ययज्ञ पूर्वी वर्णिला
॥ ९१ ॥ येथें द्रव्ययज्ञ शब्दे कळनी । सूचवी द्रव्यदान यज्ञ क्षणोनी ।
अर्थ येथें त्यावरुनी । ऐसाच युक्त ॥ ९२ ॥ द्रव्यदानयज्ञकर्ते ऐसे । आतां
तपोयज्ञ यजमान कैसे । तपाचे प्रकार जे जैसे । ते तैसे तपस्वी क्षणावे तपो-
यज्ञ ॥ ९३ ॥ एक तप शीतोष्णादिसहन । आणि तप अनशन । न करणें
अशन क्षणजे अभोजन । भोजन क्षणजे विषयभोग ॥ ९४ ॥ ज्यां इंद्रियांचा
जो विषय । तेचि त्यांचें भोजन निश्चय । हा एक विषयत्यागमय । तपो-
यज्ञ ॥ ९५ ॥ तपालोचन क्षणजे विचार । त्यांत लौकिकविचार ते
वेडेचार । ब्रह्मात्मविचार तो विचार साचार । मुख्य तप तें हेंचि
॥ ९६ ॥ तपें कळनि ब्रह्म जाण । वरुण क्षणे भृगूतें तपी सुजाण । तो
भृगु विचारें जाला जाण । अनुभवी स्वानंदाचा ॥ ९७ ॥ जों बाणे
ब्रह्मसमाधी । तों मननादिविचाररूप तपआधी । तो तपोयज्ञ क्षणाचा
जो साधी । ब्रह्मानुभव ॥ ९८ ॥ ब्रह्मविचारें क्रमे घडी । ते किल्ली
अविद्या कवाडें उघडी । जन्मजन्मीं तपांच्या कोडी जोडी । तयीं सुचे
विचार ब्रह्मात्मत्वाचा ॥ ९९ ॥ स्वहित करावें निश्चित । हा विवेकाभि होतां
दीप्त । तो आहुतीनें करिती तृप्त । ब्रह्मैतविचाराचिया ॥ १०० ॥ आतां
कोणही योगरूपयज्ञ । करिती ते क्षणावे योगयज्ञ । जे षट्चक्रें भेदूं
जाणती अभिज्ञ । प्राण नेती ब्रह्मरंध्रासी ॥ १ ॥ त्यांत ज्यास आत्मा मात्र
कळे । आणि अविद्यासंस्कार न जळे । त्यास ब्रह्मलोकीं मोक्षफळे । जाती
सत्यलोका ब्रह्मरंध्र भेदुनी ॥ २ ॥ हटयोगी आणि आत्मज्ञानी । राहिले
ज्ञानसमाधि पावोनी । ते सुटोनी मृत्युमुखापासुनी । जीवन्मुक्त होऊनी
राहिले ॥ ३ ॥ जों आत्मज्ञान नसे । तों अविद्यावरण असे । ते हटयो-
गी ही कैसे । मुक्त होती ॥ ४ ॥ जे हटयोग नेणती । आणि ब्रह्मात्मता बरी

१ खरा. २ योगशास्त्रांत सांगितलेली देहांतीक सहा स्थाने

जाणती । ते मुक्ति जितांही पावती । परी न चुकवूं शकती मृत्यु देहाचा ॥ ५ ॥ अविद्येचे इतर कर्मयोग । तैसेचि अविद्या कर्म हटयोग । न चुकती जन्ममरणभोग । ब्रह्मविद्येवांचूनी ॥ ६ ॥ परि न लगतां हटयोगाच्या वाटे । देह मृत्यूपासूनि सुटे । आणि ब्रह्मविद्येवांचूनि तुटे । पुनरावृत्ति-शृंगळा ॥ ७ ॥ ज्यांस दोन्ही असती । ते हटयोगें देह रक्षिती । ज्ञानयोगेचि मोक्ष पावती । हा अर्थ भृतिसिद्ध ॥८॥ ॥भ्रुति॥ अन्य आहुविद्यया अन्य आहुरविद्यया ॥ इति शुभ्रम धीराणां येनस्तद्विचक्षिरे [?] ॥१॥ विद्या चाविद्या च यस्तद्वेदोभयं हि सः॥अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतम-दनुते ॥२॥ भृत्यर्थ ॥ भ्रुति ह्मणे विद्येकरूनी । मोक्ष आहे ह्मणोनी । कोणी ह्मणती आणि कोणही । ह्मणती मोक्ष अविद्येनें ॥९॥ तें आत्मा वेदांचपासूनी । दोन्ही गोष्टी जाणोनी । बोलती कीं वेदवचनें दोन्ही । सारखींच दिसती ॥ १० ॥ कीं हटयोगें अमृतत्व पावती । ऐसें ज्या भ्रुति बोलती । त्याव-रूनी अविद्येमें मोक्ष ह्मणती । अविद्या ह्मणजे हटयोग ॥ ११ ॥ मृतत्व नव्हे तें अमृतत्व ह्मणावें । हें कालवंचनालक्षण गणावें । कीं मरण चुके स्वभावे । हटयोगेच ॥ १२ ॥ आणि अमृतत्व मोक्षाचेही नांव । परी हट-योगासी तो नसे प्रभाव । कालवंचनाफलस्वभाव । यालागीं अमृतत्व भ्रुति ह्मणे ॥ १३ ॥ ॥ भ्रुति ॥ शतं चैकं च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभि-निसृतेका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति त्रिविधगत्या क्रमेण भवन्ति ॥ भृत्यर्थ ॥ शरीराच्या नाडी अत्यंत । त्यांत हृदयाच्या एकोत्तरशत । त्यांत एक सु-षुम्ना नाडी निश्चित । प्राण पाववी मस्तकीं ब्रह्मरंध्रासी ॥ १४ ॥ जो ऐसा ऊर्ध्व जाय । त्यास फळ काय । ती ह्मणे अमृतत्व पावे हा निश्चय । अमृतत्व ह्मणिजे नव्हे जें मृतत्व ॥१५॥ प्राणांत मन असे । मनीं जीवात्मा प्रतिबिंबां-श वसे । तो मना प्राणांसर्वे जातसे । ऊर्ध्व मस्तकीं ब्रह्मरंध्रासी ॥ १६ ॥ मृतत्व ह्मणिजे मरण । कीं जो ब्रह्मरंध्रीं असे प्राण । तो मृतत्व नाहीं त्यास ऐसा गुण । त्या स्थळाचा ॥ १७ ॥ हा हटयोगसमाधी । त्या समार्धीतकाळ त्यांतें न बाधी । तथापि सर्वथा अमरत्व न साधी । हटयोगें देहासी ॥ १८ ॥ एक समधिस्थ बैसला । तो मेला ह्मणनि जाळिला । तुटे शरीरें तोडिला । समार्धीतही ॥१९॥ पुण्य प्रारब्ध अत्यंत । तोचि हटयोगें वर्षशतें बहुत । वांछे शेवटीं निश्चिन । मरे निमित्तें एका भलतिर्य ॥२०॥ ब्रह्मादिकांचे देह । न राहती निःसंदेह । त्या नद्वराचा काय स्नेह । विरक्तां ज्ञानियांसी ॥ २१॥

होतां ब्रह्मदिनप्रलय । त्रैलोक्याचा दाह होय । तेव्हां हटयोगी वापडे काय ।
तृण शुष्क ॥ २२ ॥ एवं देवांसं ह्यणावे अमर । यद्यपि बहुकाळें मरती
सुर । तैसें बहुकाळ पूर्वपुण्ये शरीर । वांचे हटयोगियांचेही ॥ २३ ॥ या
आयुष्याचें प्रमाण । बोलिले युगयुगानुगुण । ते गणना होतां होतो निर्माण ।
अकस्मात् मृत्यु ॥ २४ ॥ कलियुगीं वर्षशत । जरी वांचला अत्यंत । तें
सरतां पावे निश्चित । मृत्यु प्राणांतें हरावया ॥ २५ ॥ जरी शालें शतप्र-
माण । आणि ब्रह्मरंध्रीं असला प्राण । न करवे त्याचें प्रयाण । नियतकाल
मृत्युस ॥ २६ ॥ मृतत्व नाही ये रीती । यास अमृतत्व ह्याने भुती । अमृ-
तत्व । मोक्षासही ह्यणती । वेद शालें पुराणें ॥ २७ ॥ यावरुनी पूर्व-
भुती । ह्याने अविद्येनें कोणी मोक्षा वाखाणितो । कोण्ही विद्येनेंच ह्यणती ।
वेदांतनिष्ठ ॥ २८ ॥ ज्ञानावांचूनि मोक्ष नसे । सर्व वेद ह्यणती ऐसें । अ-
विद्या आवरण असोनि कैसे । हटयोगी मोक्ष पावती ॥ २९ ॥ हटयोगि-
यांचें अमृतत्व । तो मोक्ष नव्हे जाणावें अमरत्व । वेदांतियांचें बोलणें तत्त्व ।
मुक्ति अमृतत्व शब्दे ॥ ३० ॥ आतां हटयोगी मृत्युपासुनि सुटती । ज्ञा-
नयोगी मुक्ति पावती । ऐसें बोलतां न तुटती । विवाद अन्योन्य ॥ ३१ ॥
सुटले मृत्युपासोनी । ते मुक्त जालेच ह्यणोनी । ऐसा भुतीचा आश्रय क-
रुनी । स्वमत स्थापितो पुन्हा हटयोगी ॥ ३२ ॥ याकारणें भुती । विद्या
अविद्या दोहींच्या गती । एकाच पुरुषाच्या वर्णितां तोडितो । वाद दोहीं
मतांचा ॥ ३३ ॥ कीं विद्या एक अविद्या एक । दोन्ही जाणे जो साध-
क । तो अविद्येनें तरोनि मृत्युचा पंक । विद्येनें अमृतत्व अनुभवी ॥ ३४ ॥
एवं मृत्यु तरला तरी कांहीं । मोक्ष तोपर्यंत नाही । कीं ब्रह्मविद्येनें नरदेहीं ।
जों स्वरूप नाही ओळखिलें ॥ ३५ ॥ अविद्याशब्दे हटयोग । येथें अन्या-
र्थी अविद्याशब्दप्रयोग । सर्वथा न घडे कीं इतर कर्मप्रयोग । करितां मृ-
त्यु तरणें घडेना ॥ ३६ ॥ यावेगळा अर्थ । सर्व बाधित व्यर्थ । मृत्यु तर-
णें तेव्हां यथार्थ । अविद्याशब्दे हटयोग ॥ ३७ ॥ कीं अमृतत्व भुती ।
हटयोगें ह्यणती । अविद्या असतां साधितो । हटयोगातें साधक ॥ ३८ ॥ कीं
अविद्या सर्व कर्म । विद्या कर्मातीत दावी ब्रह्म । हटयोगही मायासंभ्रम ।
अविद्यारूप ॥ ३९ ॥ परी सोडवी यथाकाळें मृत्युपासुनी । अविद्याशब्दे
ह्यणोनी । हटयोग येथें वेदवचनां । वाखाणावा अबाधित ॥ ४० ॥ एवं
हटयोगें मरण । तरोनिही मोक्षाचें कारण । ब्रह्मविद्याच तीवीण । मोक्ष

नव्हे ॥ ४१ ॥ एवं अविद्येन मृत्युही तरोनी । तोचि पुरुष विद्येकरूनी ।
 मोक्ष अनुभवी ह्मणूनी । ह्मणतां नुरे वादास अवकाश ॥ ४२ ॥ एवं हट-
 योगेंचि मोक्ष । हा अपयोजक पक्ष । न तुटे संसार विषवृक्ष । ज्ञानश-
 खावांचूनी ॥ ४३ ॥ प्रस्तुतीं वर्णितां यज्ञ । इतर द्रव्यादि यज्ञही अज्ञ ।
 जैसे करिती ह्मणे कृष्ण सर्वज्ञ । तैसे योगयज्ञही हटयोगी ॥ ४४ ॥ ब्रह्मीं
 चित्तवृत्ति । निरोधणें हेही योगस्थिती । ते पूर्वशोकींच रीती । “आत्मसंयम-
 योगाम्नि” ह्मणतां वर्णिली ॥ ४५ ॥ हे यज्ञ प्रत्येक प्रत्येक । न मेळवावे ए-
 कांत एक । वाखाणावा निःशंक । या योगयज्ञीं हटयोग ॥ ४६ ॥ आतां
 स्वाध्यायज्ञानयज्ञ । ह्मणिजे वेदार्थजाणते शास्त्रज्ञ । स्वाध्याय वेद त्यांचा
 अर्थ अभिज्ञ । वेदभाष्यें पाहती ॥ ४७ ॥ जरी नसे अर्थानुभव । तरी वे-
 दार्थानुभवाचें वैभव । राजा न दिसे त्यासही अभिनव । राजवैभव दिसे
 गजरथादि ॥ ४८ ॥ परि वेदार्थ जाणावया । अधिकार पाहिजे धनंजया ।
 कीं संन्यास असे जया । तोचि अधिकारी ॥ ४९ ॥ मुख्य वेदाचा अर्थ ।
 तां वेदांतचि यथार्थ । कर्मपरांचें पांडित्य व्यर्थ । एकदेशी ॥ ५० ॥ कर्म-
 कांडें चित्तशुद्धी । ते तोचि मानिती मुख्य सिद्धी । न रिघे ज्यांची बुद्धी ।
 ज्ञानकांडीं ॥ ५१ ॥ कांडत्रयसंमत । तेंचि शास्त्र वेदांत । स्वाध्यायज्ञान
 निश्चित । तोंचि ह्मणावें ॥ ५२ ॥ त्या श्रवणासी अधिकारी । कीं संन्यासी
 होय जरी । संन्यासतत्त्व श्रीहरी । अष्टादशारंभीं बोलिल ॥ ५३ ॥
 कीं काम्य तितकें कर्म । टाकणें हाचि संन्यासधर्म । विशेषें
 चतुर्थाश्रम । असे तरी बराचि ॥ ५४ ॥ असोनिही संन्यासाश्रम ।
 जो आचरे काम्यकर्म । तो संन्यास वृथा श्रम । बरा काम्यत्यागी गृहस्थ
 ॥ ५५ ॥ एवं काम्यकर्मे टांकिती । तेचि ह्मणावे यती । यत्नशीलास यति
 ह्मणती । यत्न तो मोक्षयत्नचि ॥ ५६ ॥ गुंखला असे पायीं । ते दृढचि
 होय ज्या उपायीं । ते उपाय घालिती अपायीं । तैसे काम्ययत्न काम्याचे
 ॥ ५७ ॥ जो काम्यावेगळा । तोचि यत्नशील यति आगळा । काम्यफळ
 मत्स्याचा बगळा । दांभिक ही यति नव्हे ॥ ५८ ॥ एवं स्वाध्यायज्ञान
 ज्यांचा यज्ञ । ते यति ऐसें बोले अभिज्ञ । जरी नव्हती आत्मज्ञ । श्रवण
 करिती तदर्थ ॥ ५९ ॥ ते यति शंसितव्रत । कीं बरे तीक्ष्ण ज्यांचें ह्मणिजे
 सुव्रत । न चळती व्रतापासूनी ॥ ६० ॥ आतां कोणही प्राणायामयज्ञ । मन

वश करावया अभिश । ते रीति वर्णितो सर्वज्ञ । या श्लोकीं ॥ ६१ ॥

॥ श्लोक ॥ अपाने जुहुति प्राणं प्राणोऽपानं तथा परे ।

प्राणापानगतीं रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

॥ टीका ॥ देहीं प्राणांची अधोवृत्ति । तीस अपान ऐसे क्षणती । जे प्राणाची ऊर्ध्वगती । प्राण क्षणती तेधनां ॥ ६२ ॥ दडपूनि वामपुटें प्राण । वरि जों निघों पाहे प्राण । त्यास तळीं रेंडिती सत्राण । सव्यनासापुटें ॥ ६३ ॥ प्राणांची ऊर्ध्वगती । ते बळें अपानगति करिती । या नांव अपानीं प्राण होमिती । पुरक क्षणावें यालागीं ॥ ६४ ॥ नासापुटें दोनी धरूनी । ते प्राण मूळाधारीं आवरूनी । हळुहळू अपसव्य नासापुटें करूनी । सोडिती दडपूनि सव्यपुट ॥ ६५ ॥ तळीं कोंडितां प्राण । पावला होता अपानत्व क्षण । त्यास पुन्हां प्राणनपण । आलें वरता नेऊनि सोडितां ॥ ६६ ॥ तो अपान होमिला प्राणी । कीं हळुहळू बाहेर निघों लागला प्राणी । या नांव रेचक परंतु कोणहीं । क्षणती कुंभकावीण नव्हे रेचक ॥ ६७ ॥ कीं वायु पीडणें पुरक । तदनंतर तो निरोधणें कुंभक । निरोधिला सोडणें तो रेचक । पुरकापुढें रेचक घडेना ॥ ६८ ॥ अपानीं होमिती प्राण । प्राणी होमिती अपान । हें पुरक रेचकाचें विवरण । त्रीं कुंभकाविणें रेचक घडेना ॥ ६९ ॥ क्षणूनि उत्तरार्धे हरी । क्षणतो कीं प्राणापान दोनी उदरीं । निरोधूनि मग वरी । अपान होमिती प्राणी तो रेचक ॥ ७० ॥ हें प्रणायामलक्षण । हाही एक यज्ञ ह्याने नारायण । तो प्राणायामपरायण । जे प्राणायामचि करिती बहु ऐसे ॥ ७१ ॥ प्राणायामचि परम आश्रय । त्यांस कीं येणेंचि मनोजय । होईल ऐसा निश्चय । प्राणायामपरायणीं ॥ ७२ ॥ हें यज्ञप्रकरण । आणिक एका यज्ञाचें विवरण । करितो श्रीयज्ञनामक नारायण । या श्लोकीं ॥ ७३ ॥

॥ श्लोक ॥ अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुहुति ।

सर्वेप्येते यज्ञविशे यज्ञक्षपितकल्पयाः ॥ ३० ॥

॥ टीका ॥ आणखी कितीएक नर । नियत करुनि आहार । क्षुधा सर्व निरसे ऐसे उदर । न भरिती अन्न ॥ ७४ ॥ ते प्राणी प्राण होमिती । प्राणसंस्कृते इंद्रियांसही क्षणती । दुसरिया प्राणशब्दे श्रीपती । वायुरूप प्राणचि सूचवी ॥ ७५ ॥ एवं इंद्रिये क्षीणत्वा जाती । प्राणांमार्जीं ते होमिती । जे नियत करिती । अल्प आहार ॥ ७६ ॥ कीं आहार पडतां

१ नाकपुड्या. २ या नांवाचें एक चक्रस्थान. ३ निमिषमात्र. ४ सज्जीवत्व. ५ परिमित.

उणा । अशक्तत्व ये प्राणां । तेष्वां इंद्रियगणा । विषयीं कैची प्रवृत्ती ॥ ७७ ॥ इंद्रियांचा जय । करावा हा निश्चय । परि इंद्रियवृत्ति करिती उदय । शरीरपुष्टिबळें करूनी ॥ ७८ ॥ विवेक पुरुषाच्या आंगीं । औषधार्थ जरी खाय भांगी । घडी एक तिच्या रंगीं । होतोच विकळ ॥ ७९ ॥ शरीरीं वीर्याची पुष्टी । ते स्त्रीसंगहीनास कांहीं कष्टी । करी जरी दूरदृष्टी । आटोपिती मनासी ॥ ८० ॥ तें कदाचित् अनावर । होईल ह्मणोनि निग्रहपर । पुष्ट होऊं नेदी शरीर । अल्प आहारादिकीं ॥ ८१ ॥ शरीर होतां क्षीण । अशक्त होती प्राण । स्ववश राहती इंद्रियगण । निग्रहपरांचे ॥ ८२ ॥ प्राणशक्तीचांचूनी । इंद्रियें निश्चळ राहती यावरूनी । प्राणांत इंद्रियें होमिलीं ह्मणोनी । मानावें ॥ ८३ ॥ प्राणांत इंद्रियें होमिती । या भावें ह्मणे श्रीपती । येथवरी सांगोनि यज्ञरीती । स्तुति करितो त्या यज्ञ करणारांची ॥ ८४ ॥ कीं हे सर्वयज्ञजाणते पुरुष । यज्ञें जिहीं नाशिलें कल्मष । ह्मणजे हे निष्पाप निर्दोष । यज्ञकर्ते सकळही ॥ ८५ ॥ आतां यज्ञकर्ते उत्तम । कांहीं यज्ञ न करिती ते अधम । ह्मणुनि देवदेवोत्तम । बोलतो या श्लोकीं ॥ ८६ ॥

॥ ओंकार ॥ यज्ञशिष्टाश्रुतभुजो यांति ब्रह्म सनातनम् ।

नाथं लोकोस्त्ययज्ञस्य कुतोन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

॥ टीका ॥ अगा यज्ञ करितां अवशिष्ट । अन्नादिक तें अमृत ह्मणती शिष्ट । जे भक्षिती त्यांस फळ उत्कृष्ट । कीं ब्रह्मसनातन ते पावती ॥ ८७ ॥ कीं निष्काम यज्ञ । ईश्वरीं अर्पी अभिज्ञ । तो चित्तशुद्धीनें पावे ब्रह्म ब्रह्मज्ञ । भाव ऐसा ॥ ८८ ॥ आतां सकाभही उत्तम परी । वाईट तो जो यज्ञ न करी । ह्मणुनि उत्तरार्धे हरी । निंदितो त्यासी ॥ ८९ ॥ कीं यज्ञ न करी कांहीं । त्यास हा लोक तोही नाही । कीं पडला जनमुखप्रवाहीं । निंदेचिया ॥ ९० ॥ दुसरे जन्मांतरीं । सुख न स्पर्श त्याच्या शरीरीं । कां पुण्यावीण कोणेपरी । सुखप्राप्ति न घडे ॥ ९१ ॥ एवं सुलभ इहलोक नाहीं ज्याला । परलोक कोट्टुनि होय त्याला । एवं सकाम भला । कांहीं न करी त्याहुनी ॥ ९२ ॥ दरिद्री आणि कांहीं । सदाचार जपतपही करित नाहीं । तो श्रीकृष्ण या प्रसंगप्रवाहीं । निंदिला थेंथें ॥ ९३ ॥ कीं धनवंत न करी यज्ञ जरी । तो द्रव्यदानयज्ञ तन्ही करी । तितकियांनींच तो पावे गति बरी ।

१ वेगांत, अमलांत. २ पाप. ३ शेष राहिलेलें.

द्रव्ययज्ञकर्ता लेखिला बांभाजी तो ॥ ९४ ॥ तो अग्निहोत्रादियज्ञ ही जरी ।
 न आरंभी तरी द्रव्यादि दानें करी । एवं दरिद्री आणि दुराचारी । निदि-
 ला येथें ॥ ९५ ॥ अथवा धनवंत धन । न दे याचकां न करी दान । तो
 द्रव्यलुब्ध सत्कर्मानुष्ठान । करी तन्ही व्यर्थ ॥ ९६ ॥ कीं पदरीं धन असो-
 नी । सांग अन्न दक्षिणेवांचोनी । शठत्व लागे यज्ञ वांया जाय क्षणोनी ।
 अयज्ञ तोही ॥ ९७ ॥ एवं जप तप न करी निर्धन । आणि दातृत्व न
 करी सधन । दोघे अयज्ञ यांतें मधुसूदन । निंदितो ऐसें निर्णिता सांपडे त-
 च्च ॥ ९८ ॥ येविषयीं व्यासाचीही भारती । बोले याचि श्रीमहाभारतीं ।
 कीं हे दोघेच नरकाप्रती । जाणार ॥ ९९ ॥ ॥ महाभारतश्लोक ॥ द्वावेवा-
 प्सु प्रवेष्टव्यौ कंठे बद्ध्वा दृढां शिलाम् । धनवंतमदातारं दरिद्रं चातप-
 स्विनम् ॥ १ ॥ ॥ टीका ॥ पाहोनि खोला जळा । गळां बांधोनि दृढ
 शिळा । बुडवावें त्यांत खळा । धनवंतास जो दातृत्व न करी ॥ १०० ॥
 आणि एक अभाग्य । तैसाचि बुडवावया योग्य । कीं दरिद्री होऊनि भाग्य ।
 न साधी तपाचें ॥ १ ॥ शक्ति नाही करावया दान । तरी स्नानसंध्या अ-
 नुष्ठान । करुनि मोक्षवैभवाचें निधान । नाम जपे श्रीहरीचें ॥ २ ॥ एवं
 न तरती मनुष्यदेहनावें । तरी व्यर्थ कां भूमीस भार वांचावें । या-
 लागीं खोल जळीं बुडवावें । जडशिळा कंठीं बांधोनी ॥ ३ ॥ एवं कांहीं
 एक यज्ञ । करी तोचि अभिज्ञ । या दो प्रकांरींचे अयज्ञ । दोन्ही लोक न-
 सती ऐसियांस ॥ ४ ॥ हे यज्ञ बोलिला सर्वज्ञ । यांत कांहीं कर्मयज्ञ कांहीं
 ज्ञानयज्ञ । आतां ज्ञानयज्ञ थोर ऐसें अभियज्ञ । बोलतो दों श्लोकीं ॥ ५ ॥
 त्यांत कर्मयज्ञ कर्माच-पासूनी । जाले आत्मयातें न स्पर्शोनी । हें जाणतां
 फळ थोर क्षणोनी । जाण क्षणतो आधीं या श्लोकीं ॥ ६ ॥

॥ श्लोक ॥ एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणे मुखे ।

कर्मजान् विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यते ॥ १२ ॥

॥ टीका ॥ यज्ञ आणिक ऐसे बहुत । वेदींच बोलिले निधित । परि अव-
 वेही कर्मजनित । जाण अर्जुना ॥ ७ ॥ कीं कर्मापासोनि यज्ञ जाणे । त्यास
 आत्मयाची अकर्तृता बाणे । कीं जे हें जाणती ते शाहणे । कीं न स्पर्श कर्म
 आत्मयातें ॥ ८ ॥ तूं अद्यापि हें नेणसी । तें जेव्हां जाणसी । तेव्हां ऐसें जाणूनि पाव-
 सी । मोक्ष कर्माब-पासूनी ॥ ९ ॥ कर्मयज्ञ ज्ञानयज्ञ सहज । मिसळोनि शो-

लिलो तज । यांत कांहीं रहस्यगुज । तें सांगतो या श्लोकीं ॥ १०१० ॥

। श्लोक ॥ श्रेयान्द्रव्यमवाप्यज्ञाज्ज्ञानवजः परंतप ।

सर्वं कर्माखिलं पार्य ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

॥ टीका ॥ अगा आज्यादिक हविर्द्रव्य । ब्रह्मत्वे न जाणती दिव्य । बाह्यदृष्टिच यज्ञ कर्तव्य । ते द्रव्यमय यज्ञ बोलावे ॥ ११ ॥ ज्ञानेकरूनि ब्रह्मस्थिती । हविर्द्रव्यादिकीं पूर्वीं करीती । किंवा आत्मसंयमयोगाभिंत होमिती । सर्ववृत्ति ब्रह्मनिष्ठ ॥ १२ ॥ हे क्षणावे ज्ञानयज्ञ । यांचे यजमान ब्रह्मवेत्ते अभिज्ञ । क्षणूनि क्षणे कृष्ण सर्वज्ञ । कीं बरे हे द्रव्ययज्ञांपरिसा ॥ १३ ॥ ज्यांत परम कल्याण । ते ज्ञानयज्ञ अर्जुना जाण । कीं द्रव्ययज्ञ होती निर्माण । कर्मापासूनी ॥ १४ ॥ तें सकल कर्म लया । जातसे ज्ञानीच या । कीं संचित क्रियमाण धनंजया । ज्ञानीच लया पावते ॥ १५ ॥ ज्ञानें सर्व कर्म सरे । पुनरावृत्तीस हेतु कांहीं न उरे । हे कर्मलयप्रकार बरे । येथेंचि वर्णिले तुजप्रती ॥ १६ ॥ सर्वकर्मक्रियमाण । अखिल कर्म संचित जाण । क्षणूनि अर्जुनासि सूचवीं झुजाण । द्विविध कर्मे ॥ १७ ॥ आतां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञलोक । परिसोत अनुसंधानाकारणें ॥ १८ ॥ सर्वांत शीर ज्ञान । हें पूर्वश्लोकीं बोलिला मधुसूदन । कीं अपरोक्षकारणें अर्जुन । शरण यावा ॥ १९ ॥ ज्याकारणें हृषीकेश । करितो गीतोपदेश । परि गुरुशरणागतीचा मार्गलेश । ठाउका नाहीं अर्जुनासी ॥ १०२० ॥ कीं भार्यें भेटती संत । आणि ज्ञानमहिमा वर्णितो अत्यंत । तेव्हां समजावें कीं भगवंत । भेटला स्वयें उद्धाराकारणें ॥ २१ ॥ जन्म मरण जरा व्याधी । या संसारदुःखें संतप्र आधीं । त्यास संत भेटोनि बोलती ऐसें जधीं । तों भाग्य फळलें मानी आपुलें ॥ २२ ॥ तो गुरुत्वे अंतःकरणीं । करूनि मस्तक श्रीचरणीं । ठेवूनि शरणागतीनें वाणी । प्रकट करी तत्त्वजिज्ञासेची । ॥ २३ ॥ इत्यादि गुरुशरणागती । अर्जुन नेणे कांहींचि रीती । क्षणूनि श्रीकृपासिंधु त्याप्रती । हेंही उपदेशितो या श्लोकीं ॥ २४ ॥

॥ श्लोक ॥ तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रभेन सेवया ।

उपदेक्ष्यति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

॥ टीका ॥ तूं अर्जुनातें ज्ञान । जाण कैवल्यलुखनिधान । तें उपदेशिती कृपाधन । संतें तूतें ॥ २५ ॥ संत सांगती क्षणे परी । मीं सांगेन ऐसें न क्षणे हरी । हें गुरुस्त्वलक्षण प्रकट करी । जगगुरु ॥ २६ ॥ कीं न भेतां

शिष्य शरण । न धरितां अनुतापें चरण । कृपा उपजली तन्ही आपण ।
मीं सांगेन ऐसें न झणावें ॥ २७ ॥ अन्यथा ज्ञानाचें महत्त्व । आणि गुरूचें
गुरुत्व । दोहींस येथें न्यूनत्व । अहंकार वाढतो शिष्याचा ॥ २८ ॥ ज्या-
पासीं जें असे । तें त्याच्या अहंकारीं वसे । मी बुद्धिमंत धनवंत ऐसें । तसे
मनीं धनवंतादिकांच्या ॥ २९ ॥ सधनाशीं प्रीती । जे कोण्हीं करूं जाती ।
ते उगीच प्रीति केली तन्ही तो चिर्त्ती । भावी स्वधनाशेकारणें ॥ १०३० ॥
सुमनि ह्मणे माझी मति । देखोनि हे लोक करिती प्रीती । रूपवंत ह्मणे प्रीति
करिती । रूप माझें देखोनी ॥ ३१ ॥ तेही जरी आपल्या चाडेकारणें ।
एकाचे जाऊनि धरिती चरण । तेथें स्वधनाद्याशा अंतःकरण । न भावी
नातळे अहंकारासी ॥ ३२ ॥ हा अनादिमायानदीप्रवाह । ह्मणूनि गुरुपद-
वीस असावा निर्वाह । कीं कृपेनें उपजला जन्ही उत्साह । तरी मज शर-
ण ये ह्मणों नये ॥ ३३ ॥ कीं धनवंत ह्मणेल माझें धन । देखोनि हा कृपे-
चा धन । वर्षतो मजवरी जीवन । शरण आपण न जातां ॥ ३४ ॥ सुबुद्धि
ह्मणेल माझी बुद्धी । देखोनि मजवरी कृपासमृद्धी । केली कीं आह्मांकरितां
प्रसिद्धी । होणार याच्या गुरुत्वाची ॥ ३५ ॥ त्याकरितां आमचा उद्धार ।
परि आह्मांकरितां त्याचा बडिवार । जाला ऐसा अहंकार । पदभ्रष्ट करी
शिष्यासी ॥ ३६ ॥ एवं शिष्य न येतां शरण । दाटुनि उपदेश करणें ।
हें अभ्रष्टेस कारण । होणार ॥ ३७ ॥ याची कृपा मजवरी । होय कवणे-
परी । ह्मणूनि जरी सेवा करी । तरीच करावा उपदेश ॥ ३८ ॥ आतां
अधिकारी असोनी । मुमुक्षा उपजली नसेल मनीं । आणि त्यास सांगावें
कृपेकरुनी । वाटलें संतातें जरी ऐसें ॥ ३९ ॥ ज्ञानप्रशंसा बोलावी । कीं
तो मोक्षाकडे चित्त लावी । आणि त्यास वाट दाखवावी । कीं जाया शरण
संतांसी ॥ १०४० ॥ त्या शरणजायाच्या रीती । सांगाव्या त्यास यथा-
स्थिती । मग तो स्वयें जरी आपणाप्रती । शरण ये ॥ ४१ ॥ तरी पाहोनि
सद्भाव । सांगावा ब्रह्मात्मानुभव । अतएव 'किं तद्ब्रह्म' ह्मणतां देव । उपदेश
करील अष्टमाध्यायीं ॥ ४२ ॥ येथें गुरूस शरणागती । करावी कवणेरी-
ती । तें सांगतो संतांचा पती । कीं शरणसंतांस तूं जाई ॥ ४३ ॥ 'किं त-
द्ब्रह्म' ह्मणजे तें जाण । तुज उपदेशिती ज्ञानी सुजाण । उपदेशिती या श-
ब्दें ह्मण । सूचवी ज्ञानाधिकाराची ॥ ४४ ॥ कीं जरी कृपावंत । तरी अ-
नधिकारिबास संत । न उपदेशिती कीं ज्ञान अत्यंत । काठिण अनधिका-

रिवांसी ॥ ४५ ॥ तरी तुज उपदेशिती । कीं अधिकारी ऐसैं श्रिपती ।
 सूचवी परि तयांप्रती । शरण जावें कैसें तें सांगतो ॥ ४६ ॥ प्रथम प्रणि-
 पातेंकरुनी । तें ज्ञान तूं जाण द्यणोनी । ह्मणे कीं शरणागतीवांचूनी । न
 आविजे ज्ञान ॥ ४७ ॥ शरणागतीचें लक्षण । प्रथम हें कीं आपण । कांहीं
 नेणे टोणपा अविचक्षण । सर्वज्ञ तूं मज उदरीं ॥ ४८ ॥ या भावें प्र-
 णिपात । करावा प्रकर्ष शरीराचा निपात । तो दंडवत कीं अकस्मात ।
 पडे जैसा टोणपा ॥ ४९ ॥ तो टोणपा ढकलितो पडों जाणे । परी
 पडला तो उठों मेणे । कीं मस्तकीं पद्महस्त बाणे । उठे प्रभावे तया
 च्या ॥ १०५० ॥ अचेतन दंड पडला । तो टोणपा सचेतनें उचलिला ।
 तैसा जडात्मत्व जाणणार याला । उंचली कोण चिदात्मत्वे त्यावांचूनी
 ॥ ५१ ॥ याभावें ह्मणे श्रीहरी । कीं दंडवत होय शरणागतीनें जरी । अ-
 नन्यभावें करी । तरी ते जिज्ञासु ऐसैं समजती ॥ ५२ ॥ अभयहस्ते उठ-
 विवी । कृपादृष्टी पाहती । तथापि तत्त्व न सांगती । जो स्वमुखें पुसेना
 ॥ ५३ ॥ याल्प्रगीं प्रश्नेंकरुनी । तें ज्ञान जाण ह्मणोनी । दुसरा प्रकार या
 भावेंकरुनी । सांगतो ॥ ५४ ॥ प्रभ ऐसा कीं स्वामीचे चरण । तारूं करु-
 नि मज भवसिंधु तरणें । यास काय शासन करणें । असेल तें मज शिष्या-
 स आज्ञा करावी ॥ ५५ ॥ ते संत करुणाकर । परि पाहवा तुझा आदर ।
 प्रभावे देऊनि उत्तर । न करिती सद्य मुख्य उपदेश ॥ ५६ ॥ कीं जो का-
 र्यार्थी असतो । आपलिया कार्यकारणें तो । अनन्यभावें भजतो । होणार
 कार्यसिद्धि ज्यापाशीं ॥ ५७ ॥ कार्योत्कंठा नाहीं मना । तो कांहीं तैसा
 भजेना । अजीर्णपोटीं तो अन्ना । त्वरा न करी सर्वथा ॥ ५८ ॥ क्षुधा नाहीं
 पोटीं । त्याचा शिथिल यत्न अन्नासाठीं । आणावया उदक फाटीं । न भावे
 सर्वथा ॥ ५९ ॥ क्षुधा नसायाची खूण । समजती ऐसी निपुण । क्षुधित
 भावे आपणें । काष्ठादि पाकसामग्रीनिमित्त ॥ १०६० ॥ उदक ह्मणतां उं-
 चली घट । गोवण्या वेंची स्वयें निपट । पाककर्ता सांगे ते खटपट । करी
 कांहीं न सांगतां ॥ ६१ ॥ धनार्थी धनप्राप्त्युपाय । करी चुरी दातवाचे
 पाय । पादरक्षा घेऊनि उभा होय । गमनाभिमुख देखतां ॥ ६२ ॥ लै-
 किकक्षुद्रकाम । तेथ ऐसा सादर सकाम । ज्या ज्ञानें होय पूर्णकाम । स्वार्थ
 काय न करावें ॥ ६३ ॥ अनुत्तपें मनीं मुमुक्षा । ज्ञानाची अति अभिलाष ।
 सेवेत त्याची परीक्षा । संत करिती ॥ ६४ ॥ या भावें ह्मणे हरी । कीं प्रणि-

पात प्रभ करिती परी । जों न करिती सेवा बरी । तों ज्ञान न उपदेशिती
तुज संत ॥ ६५ ॥ सेवा करावी सादर । नीच सेवेसी तत्पर । वैभवं अस्त्रे-
निही स्वशरीर । सेवेसी लावावें तयांच्या ॥ ६६ ॥ भ्रमसाध्यकामीं आळस ।
धन वैचितां कुसमुत्त । नसे आणि परम उल्लास । सेवेत ज्याली ॥ ६७ ॥
त्वांत त्याची मुमुक्षा । ज्ञानाची अत्यंत अपेक्षा । ओळखोनि मग त्या दक्ष ।
ते ज्ञान उपदेशिती ॥ ६८ ॥ या भावें ह्मणे अर्जुना । निष्कपट सेवेनें त्यां
करुणाघना । सेवुनि बरे ज्ञानजीवना । त्यांपासुनी ॥ ६९ ॥ एवं साधक
ऐसा असावा । कीं करी प्रणिपात प्रभ सेवा । आतां जे उपदेशिती ब्रह्मात्म-
भावा । ते कैसे ॥ १०७० ॥ शास्त्रें जाणती सकळ । अद्वैत बोलती प्रांजळ ।
अनुभव पुसतां केवळ । तोंड वांस्तिती ॥ ७१ ॥ कीं हें बोलवेंचि अद्वैत ।
अनुभव कोणा ठाउका निश्चित । अनुभवप्रभ उचित । नव्हे ऐसा ॥ ७२ ॥
आतां असोनि ही अनुभव । ज्यास नाही शास्त्रवैभव । ते चुकविती आपुला
पुनर्भव । परि उद्धरूं न शकती मुमुक्षुते ॥ ७३ ॥ शिष्यसंदेह न शके
हरूं । तो अनुभवी ही न ह्मणवे गुरू । कल्पिले पदार्थ नेदी तरू । तो क-
ल्पतरू कैसे ह्मणावा ॥ ७४ ॥ ह्मणोनि शास्त्रज्ञ आणि अनुभवी । साजे
त्याला गुरुत्वपदवी । तोचि जगद्गुरु गोसांवी । कीं शास्त्रज्ञ आणि अनुभवी
परिपक्व ॥ ७५ ॥ अनुभवशास्त्राचांचुनी । कधीं न घडेच ह्मणोनी । येथें
शास्त्राभिमानी । बोलती ऐसें ॥ ७६ ॥ परि स्त्रिया आणि शूद्र नर । त्यांस
वेदीं नसोनि अधिकार । ज्ञानीं असे अधिकार हा निर्धार । वेदशास्त्रपुरा-
णांचा ॥ ७७ ॥ तेव्हां वेदाध्ययन । नसोनि ही पावती ज्ञान । मोक्ष पावती
स्त्रीशूद्रजन । तैसेच कोणहीं ब्राह्मण ही ॥ ७८ ॥ ब्रह्म न कळे ज्यां । वे-
दार्थ ठाउका नाहीं तयां । वेदचि बोलती या । अर्थासी ॥ ७९ ॥ तेचि
अधिकार ज्ञानीं । स्त्री शूद्रांस आहे ह्मणोनी । वेद बोलती दोहीं वचनीं ।
एकवाक्यता ऐसी ॥ १०८० ॥ संन्यासी उत्तमांत । रजद्वला स्त्री अधमांत ।
यांस अधिकार नाहीं हात । पाकक्रियेस लावावया ॥ ८१ ॥ परि रजस्व-
ला आणि संन्यासी । सिद्धाचीं अधिकार यांसी । ऐसा अधिकार वेदीं
स्त्रीशूद्रांसी । नसोनि ज्ञानीं असे अधिकार ॥ ८२ ॥ परंतु पाकक्रिया
कारण । आणि आयते जेवणार । तृप्ति सर्वांची एकप्रकार । ब्रह्मानुभव
तैसा ॥ ८३ ॥ अनुभवासि ज्ञान कारण । तेथें सम स्त्रीशूद्र ब्राह्मण । शोर-
पण क्षुद्रपण । परोपदेशीं निवडतें ॥ ८४ ॥ बहुतां जनांकारणें । प्राप्त

जालें पाक करणें । संन्यासी आणि रजस्वला अधिकाराविणें । तेथें न सरती ॥८५॥ तैसा करावया जनांचा उद्धार । स्त्रीशूद्रासि नसे अधिकार । कीं विना वेदशास्त्रपरिहार । न करूं शकती संशयाचा ॥८६॥ तैसाच शास्त्राविण । जन्ही अनुभवी जाला ब्राह्मण । न साजे त्याला गुरुपण । कीं शिष्यसंदेह न हरी ॥ ८७ ॥ त्यांतही गुरुसेवातत्पर । गुरूच साक्षात्सर्वेश्वर । ऐसें मानूनि जे सादर । सेविती श्रीगुरूतें ॥८८॥ त्यांस सच्छास्त्रपठण । नसोनि ही होय सर्वशास्त्रज्ञान । कीं श्रीगुरूचें मन । प्रसन्न जालें त्यांवरी ॥ ८९ ॥ श्रीगुरूच्या कळा । यत्न न करितां पावे सकळा । अंजन घालितां डोळां । पदोपदीं निधानें ॥ ९०९० ॥ किंवहुना ऐकलव्य या नांवें । जातीचा कोळी ही भक्तिभावें । गुरुप्रतिमापूजाप्रभावें । रहस्यविद्या गुरूची पावला ॥ ९१ ॥ हे आदिपर्वी भारतीं कथा । विस्तारितां वृद्धि होणार या ग्रंथा । एवं गुरुशुश्रूषा सर्वथा । गुरुसामर्थ्य संपादी शिष्यातें ॥ ९२ ॥ परंतु गुरु असावा भला । तरीच भलेपण प्राप्त होय शिष्याला । बौद्ध गुरु सद्भावें सेविला । तरी प्रौढ बौद्धचि होणार ॥ ९३ ॥ त्याची धरावी संगती । तो जाईल ज्या गांवांप्रती । त्याचे आश्रितही पावती । त्याच गांवांसी ॥ ९४ ॥ वेदविरुद्ध अनुष्ठान । तेंचि नरकाचें साधन । त्या गुरुसंगतीनें शिष्यजन । जाती तया नरकासी ॥९५॥ एवं गुरु असेल जैसा । शिष्यही होईल तैसा । गुरुविश्वास तरीतो ऐसा । समजोनि गुरु करावा बावाहो ॥९६॥ याकारणें गुरु । अनुभवसुखाचा कल्पतरू । वेदजंबुद्वीपाचा मेरू । तोचि सेवावा ॥ ९७ ॥ त्यांत कोणास अनुभवमात्र । कोण्हांस अनुभव ही शास्त्र । गुरुसेवेनेंचि दोन्ही नेत्र । प्राप्त होती ॥९८॥ एवं अनुभवी आणि शास्त्रज्ञ । तोचि गुरु सर्वज्ञ । शास्त्र नसोनि ही शास्त्ररहस्याभिज्ञ । तोही योग्य गुरुत्वासी ॥ ९९ ॥ कीं शिष्याचे संदेह । निरसूनि करी निःसंदेह । शास्त्र न पढोनिही निर्वाह । करी शिष्यप्रश्नाचा ॥ १००० ॥ एवं शास्त्र आणि अनुभव । जेथें उभयरूप वैभव । तोचि देवाधिदेव । गुरुत्वे वरावा ॥१०१॥ या भावें संतांचा पती । जगद्गुरू ह्मणतो अर्जुनाप्रती । कीं तें ज्ञान तुज उपदेशिती । ज्ञानी आणि तत्त्वदर्शी जे संत ॥१०२॥ ज्ञानी ह्मणिजे शास्त्रज्ञ । तत्त्वदर्शी तत्त्वाचे अनुभवी अभिज्ञ । ते तुज उपदेशिती ह्मणे सर्वज्ञ । ज्ञान तें ॥ ३ ॥ आतां यानंतरें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्यांचें निमित्त अभिज्ञलोक । परिसोत अनुसंधानाकारणें ॥ ४ ॥ पूर्वी ज्ञानाचा बडिवार ।

बोलिला तदर्थ प्रकार । गुरुशरणामतीचा विचार । जगगुरु पूर्वशोकीं बो-
लिला ॥ ५ ॥ प्रसंगे गुरुलक्षण । पूर्वशोकींच कमलेक्षण । बोलिला परि
गुरुपरीक्षण । लागेल शिष्या ॥ ६ ॥ तरी शास्त्रज्ञता यथामती । ओळखेल
परंतु अनुभवस्थिती । शिष्यासि कळे कवणेरीती । अंध केवी जाणे डोळे
डोळसाचे ॥ ७ ॥ अंध डोळ्यांकारणे । डोळसा वैद्यासि गेला शरण ।
तो डोळे देतां डोळसपण । सहजचि त्याचें दृष्टी पडेल ॥ ८ ॥ जो शि-
ष्याचा अनुभव । तेचि श्रीगुरुचें वैभव । झणूनि तें ज्ञानलक्षण अभिनव ।
सांगतो आतां या शोकीं ॥ ९ ॥

॥ भोक्त ॥ यज्ञात्वा न पुनर्मोहमेव वास्यसि पांडव ।

येन भूतान्यशेषाणि द्रक्ष्यस्वात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

॥ टीका ॥ जें ज्ञान जाणोनि पांडवा । पुन्हा या मोहा देहात्मभावा ।
न पावसी कीं मज ईश्वराच्या अनुभवा । पावसील ॥ १११० ॥ कीं ज्या
ज्ञानें चराचरें । जडें भुतें तूं एकसरें । आत्मस्वरूपां देखसी जेव्हां तूं ।
ऐक्यें मजमाजी देखसी आपणा ॥ ११ ॥ श्लोकार्थ इतकाच ऐसा । परि
बेदेवेदांताचा आरसा । नक्षत्रांसहित चंद्र जैसा । दिसे मुदीवरीले दर्पणां
॥ १२ ॥ श्लोकाच्या पूर्वार्धी व्यतिरेक । उत्तरार्धी कीं अनेक । ऐक्यें पाह-
णें हें कौतुक । अन्वयज्ञानाचें ॥ १३ ॥ व्यतिरेक आणि अन्वय झणोनी ।
ब्रह्मविद्येचीं रूपें दोन्हीं । आवरण आणि विक्षेप या दों नावेंकरूनी । दोनी
रूपें अविद्येचीं ॥ १४ ॥ आपणास आपण । नेणे हें अविद्येचें रूप आव-
रण । जैसं न कळतां दोराचें दोरपण । सर्प भासे ॥ १५ ॥ स्वप्रकाश आ-
त्मा स्वयें । आपण झणे देह इंद्रियें । हें अविद्यावरण नासे निश्चयें । साक्षा-
त्कारें आत्मस्वरूपाच्या ॥ १६ ॥ देहावेगळे स्वस्वरूप । कळणें हें व्यति-
रेकरूप । देहादिविश्वास अविद्याविक्षेप । नासे अन्वयज्ञानें करूनी ॥ १७ ॥
आधीं व्यतिरेक वाणे । तेव्हां अन्वयज्ञानातें जाणे । कीं जों वेगळा तंतु
नेणे । तंतूपटअन्वय कळेना ॥ १८ ॥ झणूनि पूर्वार्धी प्रथम । अर्जुनातें
झणे पुरुषोत्तम । कीं पूर्वी शास्त्रज्ञ अनुभवी तुज उत्तम । ज्ञान उपदेशिती
तें ऐसें ॥ १९ ॥ कीं जें जाणोनि पुन्हां । ऐसा मोह पावेसिना । आतां जैसा
अर्जुना । मोहलासि देहात्मतेनें ॥ ११२० ॥ कीं मी पंडुसुत । भीष्मादि आजि
चलते भाऊ माझे निश्चित । मी मारणार हे मरणार ऐस अत्यंत । देहात्मत्वे
पांडवा मोहलासी ॥ २१ ॥ झणूनि इत्यादि भोवें । पांडवा झणूनि या

नाथें । आळविलें अर्जुनातें देवें । या शोकीं ॥२२॥ हें मोहाचें रूप केलें । कीं
पांडव नाथें जेव्हां आळविलें । व्यतिरेक ज्ञाने दाविलें । निरसन याचें ॥२३॥
कीं जें ज्ञान जाणोनि पुन्हा । ऐसा मोह तूं पावेस ना । कीं हा देहविमळ्या
जगज्जीवना । देहादिसाक्षित्वें ओळखसी ॥ २४ ॥ होतां हा व्यतिरेक-
नुभव । कैचा पंडु कैचा पांडव । जडाभिमानाचें तांडव । मग ऐसें न
करिशी ॥ २५ ॥ हा जडैतन्यविवेक । पूर्वार्धी सूचविला व्यतिरेक ।
आतां एकीं एकत्वे अनेक । पाहणें हा अन्वयबोध उत्तरार्धी ॥ २६ ॥ ज्या
ज्ञानें पंचभूतें । आणि पंचभूतांचीं शरीरें बहूतें । चतुर्दशभुवनें ईद्वरासहि-
तें । आत्मस्वरूपीं देखसी ॥ २७ ॥ अशेष देखसी क्षणता । ब्रह्मांडा साव-
रणा सहिता । सुचविलें जडा सर्वभूतां । चतुर्दशभुवनांसहित ॥२८॥ आ-
त्मयासि देखसी क्षणतां । आत्मयावांचूनि त्या जडां भूतां । कोण जाणिल
त्या प्रकाशरहितां । जडांतें ॥ २९ ॥ जडां भूतांची खूण । प्रत्यया न ये
आत्मयाविण । आत्मयास आत्मयावांचूनि कवण । आणी प्रत्यया ॥११३०॥
तंतूषांचूनि पट । अनुभवा न ये निपट । मातीवांचूनि घट । स्वयें दिसेना
॥ ३१ ॥ तरंगां उदकावीण । मृगजळविनाकिरण । कीं सर्पाभासाची खूण ।
कळेल दोरावाचूनी ॥ ३२ ॥ एक दिसतो दोरावरी । एक निषे वारुळावा-
हेरी । तो वारुळातील स्वयें दिसे परी । दोरावरील दोरावीण दिसेना
॥ ३३ ॥ दों सर्पांत कोण खरा । कोण लटिका हा वरा । विचार करितां
चतुरा । सत्यत्व मिथ्यात्व उमजे ॥ ३४ ॥ वारुळींचा सर्प सत्य । दोरा-
वरील असत्य । एवं मिथ्यात्व त्यास साधे अगत्य । जें दिसे आ भयें
एकाच्या ॥ ३५ ॥ एकाकरितां दिसे । आणि तें सत्य असे । ऐसा एक
पदार्थ नसे । चराचरीं ॥३६॥ एवं दोरीं दोराच करितां दिसे । तो नसोनि
दोरीं वसे । तेव्हां कालत्रयीं रज्जूच असे । सर्पाकारही रज्जूच ॥ ३७ ॥
तैसें आत्मयांत अशेष । अर्जुना देखसी भूतांचे विशेष । ब्रह्मांडासहित वि-
राटपुरुष । आत्माच तुझा ॥ ३८ ॥ तूं आत्मा तुजवीण । प्रकाशेल जड
भूतांश कवण । या अनुभवे वाणेल जाण । कीं जडप्रकाशकचि मी सर्व
॥ ३९ ॥ एथें कोणहीं क्षणती । कीं विना सूर्यचंद्राग्नि ज्योती । चराचरें न
दिसती । तरी ऐक्य त्यां कां घडेना ॥ ११४० ॥ याचें उत्तर श्रीपती ।
पंचदशीं अर्जुनाप्रती । देईल परि येथें ही किमपि रीती । न बोलतां राहेल ।
सदेह ॥ ४१॥ कीं शब्द स्पर्श रूप रस गंध पांच । मिळोनि अवघा प्रपंच ।

त्वांत एक रूप मात्र दिसतें साच । नेत्रांस सूर्यादिकां करितां ॥ ४२ ॥ दृश्य
स्पर्श रस गंध । इंद्रियांस यांचा संबंध । अंधकारींहि घडे आणि अंध ।
नेत्रही नळती अंधकारीं ॥ ४३ ॥ पदार्थांचें रूपचि न दिसे । परि अंधकार
तों दिसतसे । सूर्यादि तेजावांचूनि कैसे । न प्रकाशती द्यणावे नेत्र ॥ ४४ ॥
आतां सूर्य नेत्राभिमानी । नेत्रीं असेच द्यणोनी । पूर्वपक्ष कोणही कोरूनी ।
काढिती एथें ॥ ४५ ॥ तरी दिग्देवता कानीं । अदिवनीसुत प्राणीं वरुण
रसनीं । तैसाच सूर्यही नयनीं । आत्मया एकावीण व्यर्थ सर्व ॥ ४६ ॥
वृष्टांत एकदेशी । तथापि अर्थसिद्धि ऐसी । कीं इंद्रियें दैवतें शर्वें जैसीं ।
आत्मयावीण ॥ ४७ ॥ नेत्रीं प्रकाशक रवी । तरी रात्रीं दीप कांही रूप
दावी । रसनेसही रस चाखवी । हस्त ऐसेही द्यणावें ॥ ४८ ॥ फणसास
लागे रसना । तों आड त्वचा ते आंतील रस देना । हातें त्वचा काढितां
मना । रसनाद्वारा रस कळे ॥ ४९ ॥ रसनेत रसनाभिमानी । वरुण आधि-
दैवत असोनी । फणसरस हातें करूनी । कळला त्वचा आडील काढितां
॥ ११५० ॥ तैसा नेत्राभिमानी । सूर्य नेत्रीं असोनी । अंधकाराचा षडदा
दीपें करूनी । निषतां रूप नेत्रीं देखिलें ॥ ५१ ॥ वत्स झांकिलें ज्या रूपावरी ।
तें रूप न दिसे परी । वत्स दिसे ऐसेपरी । रूप न दिसे परि दिसे अंधार
॥ ५२ ॥ वत्स काढिती कर । अंधकार सूर्य चंद्र वैदवानर । जैसा अंधार
तैसे आड अंधार । सूर्यचंद्रवैदवानरकर तैसे ॥ ५३ ॥ नेत्र प्रकाशका
ज्योती । हे गोष्टी ही अपुरती । एवं जडें सर्वथा न प्रकाशती । आत्मस-
त्तेवांचूनी ॥ ५४ ॥ ज्या तत्त्वे तत्त्वे जडें । प्रकाशती तें सबायांतर उघडें ।
तंतूस झांकील लुगडें । घडे काय ॥ ५५ ॥ एवं सोनियांत अलंकार ।
कीं झाडाच्या खोडावरी पुरुषाकार । कीं शिपींत रुपें ऐसीं भूतें च-
राचर । अर्जुना देखसी आत्मयांत ॥ ५६ ॥ तत्त्वदर्शी संत तूतें । उपदेशिती
त्या ज्ञानातें । पूर्वभोकीं बोलिलों आपणातें । अनुभवीं लक्षण कळे तयांचें
॥ ५७ ॥ अगा यातेंचि द्यणावें ज्ञान । आणि तेचि गुरु कीं जें हें स्वजीवन ।
शिष्यास देती अमंत धन । जें न वेचे देतांही कदापी ॥ ५८ ॥ अगा ऐसे
अगुभवी नर । ते नर द्यणावे ईश्वर । अतएव स्वानुभवें चतुर । शिष्य
ईश्वर द्यणती गुरूसी ॥ ५९ ॥ कीं ते ईश्वरीं आपण । भिन्न नसों ऐसे
निपुण । देखती तेव्हां ईश्वरपण । ओळखती गुरूचें ॥ ११६० ॥ याभावे सर्व-
ेश्वर । द्यणे अर्जुन जेव्हां चराचर । आपणांत देखसी चतुर । होसी अ-

नुभवी ॥ ६१॥ मग यानंतर । जो मी श्रीकृष्ण परमेश्वर । मजमाजी ऐक्यें
 निरंतर । देखसी आपणा ॥ ६२ ॥ कीं विश्व ब्रह्मांडासहित । आणि ब्रह्मां-
 डाचीं आवरणें सात । हीं भूतें देखसी आत्मयांत । पुढें आत्माचि देखसी
 ॥ ६३ ॥ ऐशा ब्रह्मांडाच्या कोटी । माझ्या साक्षित्वाच्या पोटी । मी त्या
 सर्वांत जैसा पटीं । एक तंतू ॥ ६४ ॥ हें माझें वैभव । तुज याचा होत
 अनुभव । मग मजशीं ऐक्याचें अभिनव । काय असे ॥ ६५ ॥ ब्रह्मां-
 डाकोटीचे कलोल । ज्या चित्समुद्रीं तो केवळ । तूं स्वयें ऐसा प्रांजळ ।
 अनुभवी होसी जेधवां ॥ ६६ ॥ मग माझ्या एकपणीं । कोण गोष्टी असे
 उणीं । कीं मीही स्वस्वरूपीं निर्गुणीं । ब्रह्मांडकोटी देखतों ॥ ६७ ॥ आतां
 सृष्ट्यादिरचना । आणि सर्वज्ञत्वादि अर्जुना । द्वाणसी हें कां मज
 येना । सामर्थ्य तुझें ॥ ६८ ॥ तरी अगा एकी डाहाळी । वृक्षाची लवली
 फळीं । एकीस थोडीं फळें द्वाणोनि वेगळी । द्वाणवेल काय ते शाखा ॥ ६९ ॥
 अगा अविद्या मालवली । वेगळीक तेव्हां बोलवली । माझ्या अनुभवे के-
 लवली । बुद्धि जेव्हां ॥ ११७० ॥ एवं मजशीं ऐक्य तेधवां । कीं स्वस्वरूपीं सर्व
 भूतें जेधवां । दिसती तुज पांडवा । तरंग जैसे समुद्रीं ॥ ७१ ॥ पूर्वीं संतां-
 चा अनुभव । तेव्हां कळेल कीं माझें वैभव । त्यांच्या प्रसादे अभिनव ।
 अनुभविसी जेधवां ॥ ७२ ॥ तेव्हां तूं चतुर । त्यांस द्वाणसीच ईश्वर ।
 परि आदीं शरण जावें सादर । शास्त्रदृष्टी ईश्वरत्वे ॥ ७३ ॥ आतां यानं-
 तर श्लोक । किमर्थ बोलें उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञलोक । परिसोत
 अनुसंधानाकारणें ॥ ७४ ॥ ऐसी ज्ञानाची प्रशंसा । आयकोनि ही भाव ऐ-
 सा । उमजे कीं चरण शिरसा । बंदूनि मागावा तो प्रसाद ॥ ७५ ॥
 कीं भीष्मादिवधीं दोष । तुज नाहीं ऐसे परमपुरुष । बोलिला तन्ही कमें
 या किल्बिष । वाटेच मागुतीं अर्जुना ॥ ७६ ॥ भीष्मादिवधाचें पाप ।
 कैसें चुके हाचि संताप । आयकोनि ही ज्ञानदीप जिज्ञासा धरीना ॥ ७७ ॥
 पाप नव्हे द्वाणोनी । पूर्वीं पाहिलें बोलोनि । परि ते गोष्टी मनीं । धरिली
 च नाहीं ॥ ७८ ॥ आतां हें पापही जन्ही होणार । तन्ही या ज्ञानेचि नाश-
 णार । ऐसा करोनि अर्धांगीकार । पापपरिहार बोलें पाहतो ॥ ७९ ॥
 ज्ञानें क्रियमाणें न लिंपती । आणि संचितें भस्म होती । या पूर्वीं बोलिल्या
 जरी रीती । या प्रसंगीं पुन्हां बोलतो ॥ ८० ॥ कीं उत्तम तत्त्वविचार ।
 बोलवा वारंवार । यास द्वाणती शास्त्रकार । अभ्यास द्वाणोनी ॥ ८१ ॥

कीं 'तत्त्वमसि' हे भुती । नऊवार हवेतकेतुप्रती । उपदेशिली हरि प्रसंगसी ।
वेमळाल्या ॥ ८२ ॥ भीष्मादिवधे पाप । अर्जुनास काटे अनुताप । के
हरावया पूर्वोक्त ज्ञानप्रताप । प्रकारांतरे बोलतो दो श्लोकीं ॥ ८३ ॥ कि-
यमाणचा नळे तेंप । आणि जळे संचित पाप । त्यांत क्रियमाणतेप नळे हें
रूप । आधीं बोलतो या श्लोकीं ॥ ८४ ॥

॥ श्लोक ॥ अवि चेष्टसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तनः ।

सर्वे ज्ञानप्लवेनेव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ १६ ॥

॥ टीका ॥ अगा तूं पातकी जरी केवळ । होसी हें क्रियेमेंण सानूनि
ओमळ । तरी तो पापसागर सकळ । तरसी नावेनें या ज्ञानाचिया ॥ ८५ ॥
पृथ्वीवरील पापी । त्याहनि घोर तूं होसील तथापी । या ज्ञाननावेनें क-
सापी । न बुडतां तरसी समुद्र पापाचा ॥ ८६ ॥ जरी घोर पापी होसी ।
तरी बरे रीतीं पापाब्धि तरसी । गोष्टी बोलतां ऐसी । क्रियमाण सुखची
दृष्टातें ॥ ८७ ॥ कीं कर्मे करीत असावें । आपणास अकर्मात्मत्वे पासावें ।
नसली ओलें न व्हावें । त्या जळे पापाचिया ॥ ८८ ॥ जो वसे बळकट
नावे । त्याच्या नखासही उदक न शिवे । कीं वृत्ति कधीं न उजवे । अ-
हंकर्तृतेची ॥ ८९ ॥ नावेत जो वैसे । त्यास सर्वत्र जळ दिसे । ज्ञानीं
क्रियमाणीं तरती ऐसे । कीं कर्तृत्व न स्पर्शोनि कर्मे आचरती ॥ ११९० ॥
जे ज्ञाननावेनें तरती । त्यांस अन्य प्रायश्चित्तीं । अधिकार नाही कीं गंगात-
टीं वसती । ते कां जाती तीर्थातरां ॥ ९१ ॥ ज्ञानियास अन्य उपाय ।
ते जाणावे अपाय । तो पापसमुद्र तरोंनि जाय । ज्ञानेचि ॥ ९२ ॥ असा
अर्जुना हें तरणें किती । अरे कोटिजन्में संचितें जळती । सानूनि झणतो
संतांचा पती । या श्लोके ॥ ९३ ॥

॥ श्लोक ॥ यथेधांसि सविज्ञोभिर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ १७ ॥

॥ टीका ॥ अर्जुना जैसीं काष्ठें । ओलीं कोरडीं यथेष्टें । पेटला अग्नि
अभक्षिष्टें । न उरवी करीच भस्म ॥ ९४ ॥ तैसा जो ज्ञानाचा अनळ । पेट-
ला होतां अभ्यासबळ । तो पापपुण्यरूप सकळ । भस्म करी कर्मे संचितें
॥ ९५ ॥ या दो श्लोकीं शिविध पाप । त्यांत एका पापाचा नळे तेंप ।
तुसरे संचित जळे प्रताप । शिविध श्लोकीं ज्ञानाच्या ॥ ९६ ॥ वेधें बोलती

कितीएक । कीं पूर्वशोकीं तरती पातक । हें बोलोनि सदाक । होऊनि दु-
सरा दृष्टांत बोलिला या शोकीं ॥९७॥ कीं तरला समुद्रनीर । परि उरला
असे सागर । तैसें पापही अपार । उरलें हा अर्थ होतो या दृष्टांतें ॥ ९८ ॥
यालागीं दुसरा श्लोक । बोलिला श्रीवत्सांक । कीं ज्ञानाग्नीत जळतें पातक ।
झणोनी ॥ ९९ ॥ हाही अर्थ वरा । परंतु सर्वदेवरा । अयोग्य दृष्टांत बो-
लोनि दुसरा । योग्य दृष्टांत बोलणें कां लागे ॥ १०० ॥ वक्ता सर्वज्ञ-
शिरोमणि । आणि मिळाली अणीस अणी । ते समयीं बोलोनि अयोग्य
वाणी । दुसरिया शोकीं सांवरी हेंचि अयोग्य ॥ १ ॥ आतां यानंतर
श्लोक । कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्तहि सुज्ञलोक । परिसोत ॥२॥
“ सर्व ज्ञानप्रवेनैव ” । झणूनि पूर्वशोकीं देव । दाखवी ऐसा भाव । एवं
शब्दी ॥ ३ ॥ कीं ज्ञानेंचि ज्ञानी नरे । इतर उपाय नव्हती बरे । गंगा-
वासी तीर्थे फिरे । मूर्ख जैसा ॥ ४ ॥ ज्ञानामृताचें पान । करुनि कर्म-
कांजीचें ध्यान । करी तेव्हां तोहि अज्ञान । झणावा कीं ॥ ५ ॥ एवं पाप-
नाशकें वहुतें । शास्त्रीं बोलिलीं प्रायश्चित्तें । परमपावित्रें अद्भुतें । परि
सरी नये ज्ञानाची ॥ ६ ॥ पवित्राहूनि पवित्र । आणि सुलभत्व अति
विचित्र । झणूनि बोलतो कमलनेत्र । आतां या शोकीं ॥ ७ ॥

॥ श्लोक ॥ नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंशति ॥३८॥

॥ टीका ॥ अगा वेद आणि वेदाश्रितें । धर्मशास्त्रेही बद्दतें । बोलती
प्रायश्चित्तें । पवित्रें नाना ॥ ८ ॥ परंतु या श्रुतिस्मृतींच्या अन्वयांत । ज्ञाना-
सारखें अत्यंत । पवित्र कांहीं नसे निश्चित । अर्जुना ॥ ९ ॥ अगा हस्तीस
धुसलें जळीं । तो पाण्यांतही चांचपे धुळी । तीरास येतां कवळी । धुळी
शुंडाभेंकरुनी ॥ १० ॥ ऐसें शुद्धिनिमित्त । केलें जरी कर्मप्रायश्चि-
त्त । तथापि पापीं प्रवर्तें चित्त । पुनः पुन्हा ॥ ११ ॥ ज्ञान कर्माचीं मुळेंचि
तोडी । सोडवी चित्ताच्या अनादि खोडी । लावूनि ब्रह्मसुखामृताची गोडी ।
कंटाळा आणि विषयकांजीचा ॥ १२ ॥ क्रियमाण कोणे काळीं । स्पर्शां
नेदी आणि संचितें जाळी । अहंकर्तृत्वाच्या विटाळीं । ओवळें होऊं मेदी
मनातें ॥ १३ ॥ नाहीं नाहीं नाहीं । ज्ञानासारखें पवित्र कांहीं । संसारदु-
खसरिताप्रवाहीं । तारूं न असे यासारखें ॥ १४ ॥ गंगा पवित्र परी ।

पापमात्रात्तेषां संहरी । आणि पुण्यसुवर्णशृङ्खला करी । इदं अत्यंत ॥१५॥
 गंगा क्रियमाणे न टाळी । आणि संचिते न जाळी । पापमात्राची करी हो-
 ळी । एकाच जन्माच्या ॥१६॥ तेही पाप नाशी परी । ते गंगा देशांतरी ।
 जे वसती तीरी । दुरी कांहीं त्यांसही ॥ १७ ॥ तैसें नव्हे हे ज्ञान । अ-
 गा जे जे इच्छिती जिज्ञासुजन । ते स्वयेंचि ते कैवल्यधन । पद परम
 साम्राज्याचें ॥ १८ ॥ राज्यभ्रष्ट राजा स्वर्गी । मी राजा कधीं होईन अ-
 गोनी । लळमळ करित होता मनी । जागृत होतां स्वयें तोचि सार्धमौम
 ॥ १९ ॥ पवित्रां सर्वाह्नि पवित्र । आणि सुलभ तरी अतिविचित्र । कीं
 दुरी नसे अणुमात्र । जो जाणे तो स्वयेंचि ते ज्ञान ॥१२०॥ 'तत्स्वब' अ-
 गोनी । श्रीकृष्ण या वचनीं । हा अर्थ बोले कीं ज्ञानी । स्वयेंचि ते ज्ञान
 ॥ २१ ॥ ऐसें ते स्वयें स्वस्वरूप परी । चित्तास अज्ञानेंकरुनि होतें दुरी ।
 दृष्टीस सर्प भासतां दोरी । दोर नसे असोनि दृष्टीत ॥ २२ ॥ तो कळला
 जरी स्वात्मदोर । अनाद्यहंकार सर्पसंस्कार । क्षण विसरतां तो अहंकार ।
 सर्प होय आत्मा रज्जुंत ॥ २३ ॥ क्षणुनि करावा अभ्यास । लक्षावें निरहं-
 कारस्वरूपास । आणि देहावेगळें आपणास । साक्षित्वें पाहावें सर्वदा
 ॥ २४ ॥ हा व्यतिरेकअभ्यास । दुसरा अन्वयाचा विलास । कीं स्वात्म-
 किरणीं जडला लाभास । आत्मकिरणत्वेचि लक्षावा ॥ २५ ॥ तंतूनें स्फुरे
 पट । तो पट तंतूचि निपेट । मातीवेगळा केंचा घट । आत्माचि जड जण
 सकळही ॥ २६ ॥ या जडचैतन्यअन्वयें । जड नसे चैतन्यचि
 असे या निश्चयें । सर्वभूतीं नांदतो आपण स्वयें । जडतरंगीं चित्समुद्र
 ॥ २७ ॥ आपली बुद्धि आपलीं इंद्रियें । त्या मृगजळीं किरण स्व-
 यें । तैसाचि शब्दादिविषयांतही निश्चयें । आपणासि आपणचि लक्षावें
 ॥ २८ ॥ पाचां विषयांचा प्रपंच । त्यास जाणती इंद्रियें पांच । हे मृगजल-
 प्राय होती अहाच । स्वात्मकिरण पाहतां यामाजीं ॥ २९ ॥ हे उभय प्रका-
 र योग । उभयत्र चित्तचैतन्यसंयोग । बहुत काल या अभ्यासें वियोग ।
 होय अज्ञानसंस्काराचा ॥ १२३० ॥ यालागीं क्षणतो सर्वेश्वर । कीं
 जो योगसंसिद्ध नर । कालेंकरुनि त्यास विसर । पडतो पूर्वसंस्काराचा
 ॥ ३१ ॥ तेव्हां वाणलें क्षणावें ज्ञान । सांपडोनि जतनें जालें स्वधन । सर्प
 न बाटतां निर्भय मन । स्वात्मरज्जूच्या दृढाभ्यासें ॥ ३२ ॥ जेव्हां चित्त

स्वरूपी जाये । जडों जड प्रकाशार्थे पाहों लागे । अनायासे चित्त करे ।
 आत्मतंतुपुटी जडपटी ॥ ३३ ॥ तेव्हां प्राप्त जालें निश्चये । जरी तें ज्ञान
 हा आहे स्वये । झणोनि बोलिलें अहये । कीं योगसंसिद्ध कालें तें पावे
 ॥ ३४ ॥ आतां ज्ञान चित्तेकरुनी । तें चित्त आत्मा नव्हे झणोनी । ज्ञान
 तें स्वये ज्ञाताचि वा वचनी । संशय उपजेल ॥ ३५ ॥ वाकारणें झणतो
 हरी । कीं तें ज्ञान विवेके चित्ताच्या अंतरी । कीं चित्त नव्हे तें ज्ञान परी ।
 चित्तामाजी चित्तेचि कळतसे ॥ ३६ ॥ तेव्हां चित्तासि वेगळेपण आलें ।
 ज्ञान चित्तापासुनि भिन्न जालें । तथापि तें निर्धर्म उगलें । चित्ताधीन नवे
 प्रत्यक्षासी ॥ ३७ ॥ अंधकार अमीनेचि नासे । परि काष्ठादिविना स्वये
 न दिसे । तैसा चित्तावांचुनि न गवसे । आत्मप्रत्यय आत्मयाचा ॥ ३८ ॥
 काष्ठ जाळितां काष्ठी दिसे । तरी प्रकाशक अभिच असे । तैसें चित्त प्र-
 काशितां चित्तीं गवसे । तें ज्ञान स्वस्वरूपरूप ॥ ३९ ॥ ज्ञाताचि तो जैसा ज्ञेय ।
 ज्ञाताचि ज्ञानही हा निश्चय । कीं त्रिपुटी गिळून अहय । आत्मा स्फुरे तें
 ज्ञान ॥ १२४० ॥ यालागीं तें ज्ञान । स्वये झणे मधुसूदन । ज्ञान एवें
 आत्माचि विद्वान । श्रीकृष्ण ऐसें बोलिला ॥ ४१ ॥ कोणी झणती ऐसें ।
 कीं स्वयमेव झणिजे अनायासे । तें ज्ञान पावे झणोनि श्रीनिवासे । या भावें
 बोलिलें स्वयमेव ॥ ४२ ॥ आतां हा अर्थ नव्हे सिद्ध । कीं तें ज्ञान पावे
 योगसंसिद्ध । ऐसें बोलिले प्रसिद्ध । झणोनि हेहि तदनुकूल वाखाणिती ॥ ४३ ॥
 कीं एवें जो बोलिला योग । तो झणावा कर्मयोग । तो करितां कर्मयोग-
 प्रयोग । सिद्ध होतो झणिजे पावतो योगत्व ॥ ४४ ॥ मग तो योगसंसिद्ध ।
 अनायासे ज्ञानें होतो सिद्ध । ऐसेंही कोणी प्रबुद्ध । बोलती ॥ ४५ ॥ तरी
 कर्मयोगें सिद्ध जाला । गुरुशरणागती लागेच त्याला । प्रणिपात प्रभु सेवा
 जयाला । प्रस्तुतीच या प्रकारणीं बोलिली ॥ ४६ ॥ या प्रकारें ती अर्थ ।
 विचारितां होतो व्यर्थ । कीं यत्नाविणें स्वये कृतार्थ । कोण जाला ॥ ४७ ॥
 आतां गुरु तो ज्ञान उपदेशितो । तेव्हां अनायासे तें पावतो । शोध काळितां हा
 अर्थ येतो । पथवरी ॥ ४८ ॥ तरी कोण्या निमित्तेकरुनि । अनायासे
 पावतो झणोनि । पुसतां उत्तर एथुनि । देतील ऐसें ॥ ४९ ॥ कीं ज्याचे
 ज्ञान हें । तो आत्मा आपणाचि आहे । आपणास आपण पाहे । अनायासे

१ स्वयं. २ प्रकाररहित. ३ प्राप्त होई. ४ आत्मसाक्षात्कार. ५ ज्ञाता, ज्ञान
 जेव निवृत्त. ६ कर्मकार.

॥ १२६० ॥ ऐसैं बोलतां पुछावें । कीं आत्मा स्वयंचि वा भवें । आत्म-
 ज्ञान कळत अणवें । तरी आत्मा ज्ञेय हें ज्ञान वेगळें कीं ॥ ६१ ॥ तेव्हां
 वेगळेपण आतें । तेव्हां अनायासत्व उडालें । आयासत्व प्राप्त जालें । वेग-
 ळेपणें ज्ञानाची ॥ ६२ ॥ आत्म आपण स्वयें निःसंशय । परी मळे
 ज्ञान तो ज्ञेय । ज्ञान वेगळें तेव्हां प्राप्त होय । आयासपण साधितां तें ज्ञान
 ॥ ६३ ॥ तेव्हां ज्ञानाल कीं ज्ञान । स्वयें आत्माचि चिद्वेन । कीं ज्ञान क-
 रितां भिन्न । बाध येतो ॥ ६४ ॥ ज्ञान वेगळें ज्ञानाल । तरी ज्ञाता ज्ञेयवे-
 गळा पडेल । ज्ञाता ज्ञेय एक मानाल । तरी ज्ञान वेगळें मग कैवें ॥ ६५ ॥
 ज्ञाताचि तो ज्ञेय । तेव्हां ज्ञानही तोचि निःसंशय । त्रिपुटी गिळोनि अहय ।
 ज्ञान प्रकाशे स्वस्वरूप ॥ ६६ ॥ आतां ज्ञान ही ज्ञाता हाचि स्वयें । ज्ञानास
 अनायासत्व या निश्चयें । एवं ज्ञान स्वयें तरी कोण्या संशयें । आढेवेढे
 घेतां । ६७ ॥ स्वयें ज्ञाताचि होतें ज्ञान । ऐसैंचि कां न वाखाणवें हें
 वचन । आढेवेढे घेऊनि वदन । कां शिणवावें ॥ ६८ ॥ स्वयें ज्ञानजे
 आपण । मुख्य अर्थ नव्हे अनायासपण । मुख्य अर्थ सोडूनि गौण । अंसी-
 कारावा कां परी ॥ ६९ ॥ आणि स्वयंशब्दें अनायासत्व असिद्ध । कीं
 तो पावे पुरुष होऊनि योगसंसिद्ध । ज्ञानोनि ज्ञणती हें तों प्रसिद्ध । योष
 क्त्वे साधावा ॥ १२६० ॥ आतां स्वयें ज्ञानजे अनायासें । व्याख्यान जेव्हां
 केलें ऐसैं । तेव्हां योग ज्ञणतां आयासें । ज्ञणावें लागेल ॥ ६१ ॥ आणि
 आत्मयोगही ते न मानिती । आत्मा कळतांचि मुक्त ज्ञणती । ते या यो-
 गशब्दें वाखाणिती । कर्मयोग ॥ ६२ ॥ कीं कर्मयोगें होतो शुद्ध । मग तो
 ज्ञान पावतो समृद्ध । योगसंसिद्ध ज्ञानजे योग्यतेनें सिद्ध । कर्मयोगें होतो
 ज्ञणुनि ज्ञणती ॥ ६३ ॥ योग्यतेनें सिद्ध जाला । तो साधकाचि तरी बोलि-
 ला । सिद्धही न ज्ञणावा संसिद्ध त्याला । कां ज्ञणे श्रीकृष्ण ॥ ६४ ॥
 आणि योगचित्ताची एकामता । त्या योगें बरी सिद्धता । ज्यास तो योग-
 संसिद्ध तत्त्वतां । हाही मुख्यार्थ कां टाकावा ॥ ६५ ॥ गुरुमुखें आत्मा
 कळला । तरी अनादिसंस्कार आहे लागला । वेदां पुराणीं योग बोलिला ।
 याचिलागीं ॥ ६६ ॥ बुद्धीस आत्मसत्ता कळली । तरी जों स्वरूपीं नाहीं मिश्र-
 ळली । निर्गुणीं निर्गुणत्वे जों नाहीं थारली । तांवीरी नव्हे ज्ञान परिपक्व ॥ ६७ ॥
 हा भिर्विकल्पयोग । बुद्धीस आत्मवास ऐक्यें संयोग । आत्मसागरीं मुने

तरंग । बुद्धीचा ॥६८॥ अथवा तरंग चराचर । त्यांत एक आत्मसत्ता सागर ।
 हा त्रिकल्पयोग निरंतर । जेव्हां बाणे ॥ ६९ ॥ तेव्हां पुरुष योगसंसिद्ध ।
 ज्ञान तेव्हांच जालें सिद्ध । हा सोडुनि अर्थ प्रसिद्ध । कां वाखाणार्थे भ्रमवशा
 ॥ १२७० ॥ एवं ज्ञाता तोचि ज्ञान स्वयें । कीं ज्ञेयही तोचि निःसंशयें ।
 परि चित्तचैतन्ययोगाभ्रयें । बाणतेसे हें ज्ञान ॥ ७१ ॥ गुरुमुखें आत्मा
 कळे । आणि तत्काल चित्त योगीं वळे । तो जन्मांतरीं योग कळे । बत्न
 करीत होता झणावा ॥ ७२ ॥ परि अनाद्यविद्यासंस्कार । चित्त स्व-
 रूपां वारंवार । न योजितां न तुटे हा निर्धार । सकळ वेदांचा ॥ ७३ ॥
 आत्मा कळला निश्चित । अभ्यास न करी चित्त । त्यास देहात्मत्व
 अत्यंत । करीच मोह ॥ ७४ ॥ चिदात्मत्वस्मरण नाहीं । तेव्हां वाटेच
 आत्मत्व देहीं । तिसरा अवलंब तो नसे काहीं । आत्मत्वाचा बुद्धिसिद्ध ॥ ७५ ॥
 देहात्मत्वप्रवाहीं । ब्रह्मात्मता तों स्फुरत नाहीं । काळ ऐसा लोटतां काहीं ।
 गुरुवचनही न आठवें ॥ ७६ ॥ एवं देहात्मसंस्कार मोडे । ब्रह्मात्मसं-
 स्कार जोडे । अभ्यासावांनूनि न घडे । हे स्थिति ॥ ७७ ॥ ज्यास हे
 स्थिति बाणे । तोचि झणावा तें ज्ञान जाणे । अन्यथा जाणतो तोही नेणें ।
 ज्ञान नाहीं झणावें त्याला ॥ ७८ ॥ एवं ब्रह्मात्मत्वस्मरणाभ्यास । हा
 योग साधे जयास । त्या योगसंसिद्धास । ज्ञानलभ्य तें स्वयंचि तो ॥ ७९ ॥
 अर्थ हाचि बरा । बांधित अर्थ दुसरा । टाकूनियां मत्सरा । विचारिती
 त्यांस हाचि अर्थ ॥ १२८० ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोलें उत्तम-
 श्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञ लोक । परिसोत ॥ ८१ ॥ ज्ञानाची प्रशंसा फार ।
 कृष्ण बोलिला वारंवार । कोणास त्या ज्ञानीं अधिकार । तें वर्णि-
 तो या श्लोकीं ॥ ८२ ॥

॥ श्लोक ॥ श्रद्धावाहभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

॥ टीका ॥ अगा हें ज्ञान तो । श्रीगुरुमुखें पावतो । कीं जो श्रद्धा धरि-
 तो । वेदीं आणि गुरुवचनीं ॥ ८३ ॥ अनुभवगम्य अद्वैत । जो अनुभवा
 ये अत्यंत । तोंवरी वेदवेदांत । बोलती तेंचि मानार्थें ॥ ८४ ॥ ऐक्य
 जीवा ईश्वरा । ब्रह्मैक्य जडा चराचरा । प्रपंच मिथ्या जो प्रत्यक्ष स्वरा ।
 हें सर्व कारण अभिज्ञेस ॥ ८५ ॥ बुद्धीस आस्तिकता । ते श्रद्धा झणावी त-

स्वता । आस्तिश्च ह्यणजे सत्यता । भल्याच्या वाक्याची मानणे ॥ ८६ ॥
 अनादि ईश्वरवचने वेद । ते उपपादिती अभेद । तेव्हां मिथ्या सर्व भेद ।
 हे आस्तिकता भ्रष्टा जयाला ॥ ८७ ॥ तोच अधिकारी ज्ञानासी । कीं
 प्रमाण मानी वेदवेदार्थासी । हें न घडे ह्यणोनि मानसीं । अभ्रष्टा धरीना
 ॥ ८८ ॥ आधीं परोक्षरीती । शास्त्रभ्रवण जिज्ञासु करिती । तेथें जे भ्रष्टा
 धरिती । तेच अधिकारी अपरोक्षानुभवा ॥ ८९ ॥ वृष्टांतें मोडूनिवां
 हैत । वेद उपदेशिती अहैत । परंतु जितका वृष्टांत । तितका एकदेशी
 ॥ ९० ॥ घटादि नाना पात्रजाती । लटकी त्यांत साचे माती । तैसें ब्रह्म
 सर्वभूती । सत्य आणि मिथ्या भूतें भ्रुति ह्यणे ॥ ९१ ॥ सत्य मृत्तिका
 मिथ्या पात्र । वृष्टांतीं साधे इतुकेचि मात्र । एथें अनधिकारी अपवित्र । कु-
 तर्कें धरिती अभ्रष्टा ॥ ९२ ॥ कीं वेगळाले मृत्पिंड । करितां घडि-
 ती जाती उदंड । तरी काय ब्रह्मांडीं खंडखंड । भूतें होतां होतसे ॥ ९३ ॥
 वेगळे मृत्पिंड गोळे निघती । यांस परिच्छिन्नत्व ह्यणती । ब्रह्मापरिच्छिन्नत्व
 या वृष्टांतीं । न वर्णिती वेद ॥ ९४ ॥ कमलासारिखे नयन । हें सुंदरत्वावि-
 षयीं वचन । एथें कमल वृष्टिहीन । ह्यणोनि वृष्टांत न घडे कैसा ह्यणावा
 ॥ ९५ ॥ दर्शनपटुत्व नयनीं । वर्णितां कमलासारिखे ह्यणोनी । वृष्टांत बो-
 लतां वचनीं । बाध मानावा ॥ ९६ ॥ बुबुळें नाहींत कमळा । कमलासारि-
 खा न ह्यणवे डोळा । तैसा हा कुतर्काचा चाळा । बुद्धि अनधिकारियाची
 ये रीती ॥ ९७ ॥ सत्यत्व मिथ्यात्वमात्र विचार । तेथें परिच्छिन्नत्वाप-
 रिच्छिन्नत्वादिप्रकार । ह्यणूनि वेदांचा मुख्य निर्धार । तेथें अभ्रष्टा अनधि-
 कारिया ॥ ९८ ॥ जीवेश्वरीं अभेद । 'तत्त्वमसि' ह्यणती वेद । अभ्रह्मान
 ह्यणती संसारखेद । दुःख भोक्तृत्व न घडे तेधवां ॥ ९९ ॥ प्रतिविबल्वें दुः-
 खभोग । अन्यथा जीवेश्वरां ऐक्ययोग । हें आयकोनिही नव्हे विभोग ।
 संशयाचा ॥ १०० ॥ ऐसा अभ्रह्मान । वेदीं वेदांतीं भ्रष्टाहीन । तो
 कधीं न लाँहे ज्ञान । भ्रष्टा न धरी तो अहैतीं ॥ १ ॥ वेदीं भ्रष्टा धरूनी ।
 नाना वृष्टांतें करूनी । शास्त्रभ्रवणकाळीं धरी मनीं । भ्रष्टा अद्वैतत्वाची
 ॥ २ ॥ तो ह्यणावा भ्रष्टावंत । तो ज्ञान पावतो ह्यणे भगवंत । एवं जो
 अनुभवा ये अहैत । तो भ्रष्टा आधीं असावी ॥ ३ ॥ तो भ्रष्टावंत नर । ज्ञान
 पावोनि तत्पर । होय कीं अत्यंत सादर । अभ्यासीं स्वरूपानुसंधानाच्या

॥ ४ ॥ त्या अभ्यासास इंद्रिये । विघ्नकारक निवृत्ति । क्षणोनि संयतैर्विष-
 स्वये । जो तत्पर होतसे ॥ ५ ॥ तो परम शांती । थोड्याच काळें क्षणे
 श्रीपती ॥ पावतो एथें संतांचा पती । पूर्वश्लोके संदेहही हरितसे ॥ ६ ॥
 कीं योगसंसिद्ध कॉलेकळनी ॥ तें ज्ञान पावतो क्षणोनी । पूर्वश्लोकीं बोलिला
 त्या वचनीं । विलंब योगसिद्धींत अर्जुन मानील ॥ ७ ॥ ज्ञान विषे काळेंक-
 र्णनी । मी बोलिलों यावरुनी । सिद्धीस विलंब झणी मर्ग । मानिनी अ-
 र्जुना ॥ ८ ॥ तरी अगा परम शांती । थोड्याच काळें बाणे स्थिति । 'अ-
 चिरेण' क्षणोनि संतांचा पति । या भावें बोलिला ॥ ९ ॥ कीं ज्ञानी संयतैर्विष ।
 आणि तत्पर क्षणजे अभ्यासीं कृतनिश्चय । त्यासि परम शांति प्राप्त होय । स्व-
 ल्पचि काळें ॥ १३१० ॥ आणि क्षणतां परमशांती । द्विविध शांति एथें श्रीपती ।
 तूचवी कीं जो बाणली ज्ञानस्थिती । तोंवरी शांति ते परमशांति क्षणवेना
 ॥ ११ ॥ कीं कामक्रोधादि बैरी । अनावर असोनि वळें आवरी । ब्रह्मानंद बरवा
 जोंवरी । अनुभविला नाही ॥ १२ ॥ जो क्षुधाक्रांत । तो मन घाली भलत्या-
 च्या अन्नांत । परि अपाह्य टाकी मनांत । ह्छा उपजोनि ही ॥ १३ ॥ तोचि
 जेकनि तृप्त जाला । मग कांहींच अन्न नलगे त्याला । तैसा ब्रह्मानंदें
 धाला । तो स्मरणही न करी विषयाचें ॥ १४ ॥ जेथें नाही काम । तेथें
 क्रोधाचें नाठवे नाम । काममूळचि दुर्गुणपामें । त्यावेगळे लोभादि दाषे न
 उपजती ॥ १५ ॥ राहतां वासनासमीर । अचल मानसाचें नीर । भगव-
 त्पदपद्मसंधीर । कामादि तरंग दृष्टी न देखती ॥ १६ ॥ हे क्षणावी
 परम शांती । पूर्व शांतीची अन्य रीती । अभ्यासपर हे स्थिति । शीघ्रचि
 पावती ॥ १७ ॥ परंतु अभ्याससाधन । तेव्हां जेव्हां गुरुमुखें कळे ज्ञान ।
 त्यास अधिकारी तो कीं जो भ्रह्मान । अद्वैततत्त्वी ॥ १८ ॥ एवं ज्ञानासि
 अधिकारी । तो वर्णिला या प्रकारीं । आतां जे अनधिकारी । ते वर्णितसे
 या श्लोकीं ॥ १९ ॥

॥ श्लोक ॥ भ्रह्माभ्रह्मानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

॥ टीका ॥ अगा या ज्ञानास अनधिकारी । ते जाणावे तीं प्रकारीं ।
 एक अन्न दुसरा अभ्रह्मान याउपरी । संशयात्मा तो तिसरा ॥ १३२० ॥

१ संशय. २ अभ्रह्म. ३ उपात्ता इंद्रियें स्वाधीन. ४ उत्तम. ५ बार्हद खोडीचा
 समुदाय. ६ उदक

सहज लोक अज्ञानी । ~~नेही~~ ^{ह्या} ह्यावे अज्ञ ह्याणी । परि हा अज्ञ तो जो
 गुरुमुखें करुनी । आइकोनि नेणे स्वरूपातें ॥ २१ ॥ गुरु समजावी परी ।
 उकलें नव्हे अंतरी । वर्षे पालथ्या घटावरी । गुरुकृपामेघ ॥ २२ ॥ मार्गे
 दुसरिया अध्यायांत । “आश्चर्यवत्परयति” या ओकांत । याचें अनधिकारित्व
 श्रीकांत । बोलिला चतुर्थचरणी ॥ २३ ॥ द्वितीयाध्यायश्लोकचतुर्थचरण ।
 “श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कथित्” ॥ टीका ॥ कोणी गुरुमुखें अवण करुनिही । या
 आत्मयास जाणत नाहीं । हें द्वितीयाध्यायांतही कांहीं । याचेंच अनधिकारित्व
 वर्णिलें ॥ २४ ॥ कीं गुरुकृपाघन । शरणागतावरी ज्ञानजीवन । वर्षे परंतु
 पाषाण ज्याचें मन । तृणही तेथें उगवेना ॥ २५ ॥ अनधिकारी जन । जरी
 करवते सज्ञान । तरी कृपाळू संत त्रिभुवन । मुक्तचि करिते ॥ २६ ॥ संत-
 कृपा नव्हे समर्थ । बोलों नये ऐसा अर्थ । ज्ञान न कळे तरी कृतार्थ । करती-
 च ते ॥ २७ ॥ कीं जो करितां प्रकार । त्यास जोडे अधिकार । तो त्यास
 सांगती विचार । चित्तशुद्धीचा ॥ २८ ॥ परंतु जरी यथापूर्व असेल शर-
 ण । तत्त्व न कळे तरी न सोडी चरण । जो टाकीच त्याचें शिष्यपण ।
 तोचि नासे सन्मार्गापासुनी ॥ २९ ॥ दुसरा अनधिकारी जन । तो कीं जो
 अश्रद्धान । कीं कांहीं समजोनही ज्ञान । श्रद्धा धरीचना ॥ १३३० ॥ गेली
 विपरीत भावना । तो उभी राहिली असंभावना । कीं मी देह हे भावना ।
 विपरीत भावना ह्यावी ॥ ३१ ॥ देह आणि आपण एक । हा दुरी जाला
 अविवेक । होतां जडचैतन्यविवेक । गुरुमुखें ॥ ३२ ॥ व्यतिरेकें आत्मा
 कळे । तो ह्याणां आत्मा ब्रह्मबुद्धि खवळे । ते वळितांहि न वळे । अश्रद्-
 धानाची ॥ ३३ ॥ कीं चैतन्यावांचुनी । जडास भोक्तृत्व न घडे ह्याणी ।
 अद्वैतीं अश्रद्धा धरुनी । सन्मार्गापासुनि जो न्यवे ॥ ३४ ॥ अद्वैतशास्त्र
 सोडी । शासन गुरुचें मोडी । न तुटतां संसारवेडी । नाश पावे ये रीतीं
 ॥ ३५ ॥ व्यतिरेकज्ञान मात्र । होतां कोणी अपवित्र । सोडूनि मार्ग पवित्र ।
 नाशती द्वैतमार्गा भैरोनी ॥ ३६ ॥ कर्ते भेदशास्त्राचे । जडचैतन्यविभा-
 गही वाचे । वर्णुनि अद्वैतानुभवाचे । मार्ग दूषिती ॥ ३७ ॥ देहात्मता वि-
 परीतभावना । त्याची जाऊनिही असंभावना । उपजली कीं हें घडों शकेना ।
 हे भावना असंभावना ह्यावी ॥ ३८ ॥ कीं देहावेगळा द्रष्टा जडाचा । हा सुख-
 दुःखभोक्ता साचा । यासि ब्रह्म ह्याणेल त्याची वाचा । काव प्रमाण ॥ ३९ ॥

१ निवाडा; उमज. २ भट होई. ३ ईश्वर भेदाच्या अभिमानास पेटून. ३ खरा.
 ३२

द्वणोनि व्यतिरेक ज्ञान । होतां ऐसें अभ्रह्मधन । पांडित्यबळें द्वैत अज्ञान ।
 तेंचि ज्ञान अद्वैत द्वणोनि स्थापिती ॥ १३४० ॥ जरी कळता अन्वय ।
 तरी तुटते सर्व संशय । अद्वैत सत्य हा निश्चय । वाणता रूपाचा ॥ ४१ ॥
 सर्वत्र आत्मा दिसे । जड चैतन्य एकत्वे सभरसे । तेव्हां चित्तीं दृढ वसे ।
 ठसा अद्वैताचा ॥ ४२ ॥ एका देहीं आपण । तो देहावेगळा हे कळली
 खूण । तों खरेंचि भोक्तृत्वपण । त्या प्रतिबिंबचैतन्यास ॥ ४३ ॥ ज्ञान झालें
 तथापि । सुखदुःख पूर्वपुण्यपापी । उपजलें तें कदापी । न टळे भोगित्या-
 बांचूनि ॥ ४४ ॥ तोचि भोक्ता द्वणावा । तोचि ब्रह्मत्वे गणावा । तेव्हां
 संशय काय लागला आणावा । देशांतरा जाऊनी ॥ ४५ ॥ ऐसा संशय
 पडोनिही । जो गुरुचरण सोडीत नाही । तो न पडतां अविद्याप्रवाहीं । होतो-
 च सिद्ध ॥ ४६ ॥ कीं अन्वयज्ञानीं दृष्टी पडे । आणि अभ्यासें सर्वात्मता
 सांपडे । संशयाचें मूळ न उडे । कां मग त्याचें ॥ ४७ ॥ परंतु कळतां
 व्यतिरेक । अभ्रह्मधन जाले कितीएक । नाशती द्वणे उत्तमश्लोक । ते अभ्र-
 ह्मधन ॥ ४८ ॥ कळोनि भ्रद्धा न धरी । तो अभ्रह्मधन ऐसेपरी । कीं स-
 मजेचिना त्यातें हरी । बोले अज्ञ द्वणोनी ॥ ४९ ॥ सहज अज्ञत्व नासेल । हें
 सांगणें काय नवल । ज्ञानाचा नव्हे उकल । तो अज्ञ ऐथें बोलिला ॥ १३५० ॥
 आतां संशयबुद्धि तिसरा । ज्याच्या बुद्धींत संशयाचाच थारा । प्रत्यक्षावां-
 चूनि खरा । अर्थ कोणही न वाटे ॥ ५१ ॥ वेदशास्त्रीं विश्वास । आणि सं-
 शय वाटे मनास । तो अभ्रह्मधन त्यास । मार्गेचि वर्णिलें ॥ ५२ ॥ वेदशास्त्र
 तरी मानी । परी सर्वत्र संशय मनीं । कीं स्वर्गनरकजन्मांतर नयनीं ।
 देखे ऐसा कोण आहे ॥ ५३ ॥ तेव्हां कैचा ईश्वर । हा उगाच शास्त्रांचा
 पसर । परि सोडितां वेदशास्त्रांचा पदर । नास्तिक द्वणती मज लोक
 ॥ ५४ ॥ द्वणोनि वेदमार्गी असे । कर्मानुष्ठान करितांही दिसे । आणि जा-
 उनिही सादर वसे । वेदांत आहूकती त्यांमाजी ॥ ५५ ॥ खरें नाणें असे ।
 त्यांत खोटेंही तैसेंचि दिसे । परीक्षा होय तों येतसे । खऱ्या सांगातें गणनेस
 ॥ ५६ ॥ शास्त्रभ्रवणकाळीं । त्याची प्रकृति न दिसे निराळी । अपरोक्ष-
 उपदेशांही कळी । उकले खोटेपणाची ॥ ५७ ॥ प्रत्यक्षा एकावांचुनी । कां-
 हींच नाहीं द्वणोनी । हा निश्चय ज्याचे मनीं । अपरोक्ष कळेल काय त्या-
 ला ॥ ५८ ॥ परि संतसंगीं वसे ॥ वरील पाषाण ओलासा दिसे ॥ वेदाचे

अर्थ समजेही तैसे ॥ तरी संशयें अंतर भिजेना ॥ ५९ ॥ एवं जैसे अज्ञ
आणि अभ्रह्मज्ञान । च्यवती सन्मार्गापासून । तैसा हाही च्यवे ऐसें मधुसूदन ।
सगट आधीं बोलिला ॥ १३६० ॥ कीं तिघेही मोक्षमार्गापासून । समान च्यव-
ती झणोनि । तिघे सगट आधीं बोलोनि । संशयबुद्धि वेगळा निवडितो
॥ ६१ ॥ कीं अज्ञ आणि अभ्रह्मज्ञान । एक न समजे एक न उमजे झणोन ।
वायां गेले परी जरी गुरुभजन । न सोडिती होती काळें कांहीं कृतार्थ ॥ ६२ ॥
अथवा ज्ञानमार्गापासूनी । च्यवले तरी काम्यानुष्ठानें करूनी । इहलोक परलो-
क साधिती झणोनी । हा त्यावेगळा निवडिला ॥ ६३ ॥ कीं यास इहलोक ।
अथवा नाहीं परलोक । अथवा न सुख कांहीं तरी एक । यासी ॥ ६४ ॥
दानपुण्याचें फळ । तें अदृष्ट कीं दृष्टीस अकळ । तेथें संशयें डळमळ ।
याच्या मना ॥ ६५ ॥ दान अतिथिपूजन । न करी न वेंची धन । तें अप-
कीर्तिसाधन । सर्वत्र संशयबुद्धि जो त्याला ॥ ६६ ॥ सत्कीर्ति बोलती
लोक । त्यासचि साधला इहलोक । झणोनि झणे उत्तमश्लोक । कीं इह-
लोक न असे तयाला ॥ ६७ ॥ वेदोक्त स्वर्गसुख । साधे करितां दानमख ।
संशयबुद्धीस्तव जो विमुख । यज्ञदानां ॥ ६८ ॥ त्यास परलोक कैचा
ज्यास संशयें वेदवाचा । मिथ्या वाटती साचा । प्रत्यक्ष वादचि ज्यासी
॥ ६९ ॥ एवं न इहलोक । अथवा न परलोक । अथवा न सुख कांहीं एक ।
तथा संशयबुद्धीसी ॥ १३७० ॥ सुखी एक मूढ अत्यंत । किंवा सुखी सं-
त । मूढ उन्मत्तपणें निश्चित । संत स्वहित साधूनी ॥ ७१ ॥ जो सर्व पांडि-
त्य जाणे । आणि संशयें स्वहित करणें न बाणे । त्यास झणती परम श-
हाणे । अत्यंत दुःखी झणोनी ॥ ७२ ॥ कीं खांदियावरी शूळ । गळां माळां
तोंडी गूळ । प्रतिपाउलास मृत्युस्थळ । जवळी होतें ॥ ७३ ॥ माळा गळां
थालिती । खारिका खोवरें चारिती । तथापि ठाउकें कीं आतां मारिती ।
वधस्थळीं ॥ ७४ ॥ जेथें रोंविती शूळ । दृष्टीस दिसे तें स्थळ । त्यास ते
भोग सकळ । काय सुख होती ॥ ७५ ॥ तैसा हा संशयबुद्धि । संशयें
न करोनि परलोकसिद्धि । भोग भोगूनिही समृद्धी । मृत्युभयाची मनांत
॥ ७६ ॥ कीं संशयबुद्धि परी जाणता । नव्हे केवळ उन्मत्त नेणता । मर-
ण तों आहेच तत्त्वतां । हें जाणे ॥ ७७ ॥ ज्यांची बुद्धि निःसंशय । जिहीं
केला स्वहितसंचय । त्यांच्या बुद्धीस निश्चय । कीं मेलों तन्ही गति आत्मां

॥ ७८ ॥ यांस आत्मा तरी अतिप्रिय । तोचि नासेल हा निश्चय । का
प्रत्यक्षावेगळा संशय । सर्वत्र ज्याला ॥ ७९ ॥ एवं भोगुनिही विषय ।
शूलस्कासाखिं मृत्युभय । प्रवर्त्तौनि सन्मार्गही संशय । ज्यास तो
दुःखीच सर्वत्रही ॥ १३८० ॥ एवं अज्ञ आणि अश्रद्धान । त्यांस न होउनीही
ज्ञान । होय करितां साधन । इहलोक परलोक आणि सुखही ॥ ८१ ॥ कीं
न विवर्त्ते ज्ञान । तरी वेदों ते श्रद्धान । असोनिही अज्ञान । इहलोक परलोक
साधिती ॥ ८२ ॥ ऐसा पाहतां निर्णय । ज्याच्या बुद्धींत बोलिला संशय ।
हा वेदमार्गी असोनिही होय । गुप्त चार्वाक ॥ ८३ ॥ ते दोघे अनधिकारी ।
परी न विवोनिहि ज्ञान जरी । गुरुशुश्रूषा करिती बरी । अधिकार पावोनि
पावती ज्ञान ॥ ८४ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक ।
त्याचें निमित्त मुञ्जलोक । परिसोत याउपरी ॥ ८५ ॥ संशयबुद्धि सर्वथा ।
नासे हे पूर्वश्लोकीं कथा । कार्णो पडतां पार्था । चिंता उपजली स्वविषयीं
॥ ८६ ॥ कीं भीष्मादिवधें निरय । हा आपणातें निश्चय । आणि कृष्ण
ह्मणतो निःसंशय । पाप नाही ॥ ८७ ॥ मज हें वाटे अहाच । पापचि वाटे
साच । तेव्हां मीही तैसाच । संशयात्मा ॥ ८८ ॥ ऐशा संशयें याला ।
मारुं जरी तरी मजला । दोन्ही लोक नाहीत कीं बोलिला । कृष्ण संशय-
बुद्धीस गति ऐशी ॥ ८९ ॥ तेव्हां मी संशयमती । झगडतांही नसे उभय-
लोकगती । आणि यांस मारायाची प्रवृत्ती । न उपजे मला ॥ १३९० ॥
तरी कां मारुं याला । कां न राहों उगला । कीं मारितांही यांस मला ।
न दिसती उभय लोक ॥ ९१ ॥ हा भाव धरितां मनीं । तो सर्वसाक्षी सम-
जोमी । तूं तैसा न होसी ह्मणोनी । युद्ध करीं ह्मणतो दों श्लोकीं ॥ ९२ ॥
कीं न होसी तूं प्रत्यक्षवादी । तुज विश्वास वेदों । वेदाश्रितांही संवादी ।
उपजती संशय उदंड ॥ ९३ ॥ कर्मा वंध निश्चित । आणि अज्ञानें संशय-
ही अगणित । परि जे वेदों विश्वासरत । ते दोहीपासोनि सुटती ॥ ९४ ॥
ह्मणोनि तूं युद्ध करीं । हें पुढिल्या श्लोकीं बोलिल हरी । वेदविश्वासरत
ज्यापरी । तरती तें बोलतो या श्लोकीं ॥ ९५ ॥

॥ श्लोक ॥ योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।

आत्मवतं न कर्माणि निबध्नाति धनंजय ॥ ४१ ॥

॥ टीका ॥ अगा जो वेदोक्त कर्म । करितो वर्णाश्रमोचित धर्म । करू-

१ नास्तिक; निरीश्वरवादी. २ वृद्धविश्वासी.

नि ईश्वराराधनयोग परम । त्या योगीं जो समर्पितो ॥ ९६ ॥ वेदीं वि-
 द्वास धरूनी । ईश्वरीं अर्पीं कर्म करूनी । तरी अनादि अज्ञानें मनीं ।
 संशय असती अपार ॥ ९७ ॥ मनीं असले संशय । तरी तो काय वाया
 जाय । कीं चित्त अज्ञानमय । अनादि असे ॥ ९८ ॥ परीं कर्म ईश्वरीं
 अर्पितां । प्रसाद ईश्वराचा होतां । शरण जातां संतां । ज्ञान होय ॥ ९९ ॥
 त्या ज्ञानें सकल । संशय तुटती समूल । मग तो बुद्धिमंत केवळ । अर्जुना
 होतो ॥ १०० ॥ तेव्हां कर्म त्या । कांहीं न बाधती धनंजया । संचितें
 जळतां जया । मोक्ष सरतां प्रारब्ध ॥ १ ॥ एवं वद्ध नव्हे सुजाण ।
 ज्या कर्म ते नव्हे क्रियमाण । संचित जळे प्रारब्धभोगें सरे हे खूण ।
 सुचविली यावरुनि पूर्वोक्त ॥ २ ॥ द्वयानि आतां अर्जुना । तूं मानूनि
 माझ्या वचना । ऊठ झगड पांडुनंदना । या प्रकारें द्वयानि द्वयतो या शोकीं ॥ ३

॥ श्लोक ॥ तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।

छित्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
 अर्जुनविषादयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ टीका ॥ अगा जो जाला ज्ञानी । त्यास कर्म न बाधों शकती द्व-
 योनी । बोलिलों तूतें पूर्वशोकें करूनी । याकारणें ॥ ४ ॥ कीं तूही
 ज्ञानी । अगा होऊनी । होय अलिप्त कर्म करूनी । अगा अर्जुना
 ॥ ५ ॥ तस्मात्कारण धनंजया । या अज्ञानसंभवा संशया । छेदीं ज्ञानखड्गें
 करुनियां । जो हृदयीं तुझ्याच वसतो ॥ ६ ॥ मी एक साचा मारणार ।
 हे एक साचे मरणार । या संशयाचा छेद करणार । एकचि खड्ग ज्ञानाचा
 ॥ ७ ॥ तरी ज्ञानखड्गें या संशया । छेदुनि अगा धनंजया । ऊठ आणि
 योगा या । अनुष्ठान ॥ ८ ॥ ज्ञान जालियाहीवरी । अर्जुना तूं हा कर्मयोग
 करीं । द्वयानि द्वयतो हरी । या भावें ॥ ९ ॥ कीं व्यतिरेकअन्वय । उभ-
 यप्रकारें अद्वैताचा निश्चय । करीं आणि हा नानात्वसंशय । छेदीं त्या
 ज्ञानें ॥ १० ॥ कीं पावोनि अद्वैतखुणे । सर्वात्मत्वही जरी होणें । तरी
 तें अभ्यासें वाणे । मोडुनि पूर्वसंस्कारातें ॥ ११ ॥ तें बाणायास साधन ।
 ईश्वराचें आराधन । स्वकृतकर्मापणभजन । थोर एथें ॥ १२ ॥ “ये तु स-
 र्वाणि कर्माणि । मयि संन्यस्य” द्वयानि । द्वादशीं श्रीकृष्ण बोलिल कीं ज्ञानी ।
 भक्त सर्व कर्म मज अर्पितो ॥ १३ ॥ त्या अभिप्रायें करूनी । ज्ञानें निःसं-

शय होउनी । योग अनुष्ठीं ह्मणोनी । ह्मणतो एथें ॥ १४ ॥ अनुष्ठीं योग ।
 ह्मणजे करीं कर्मयोग । कर्मयोग तो कीं निःसंग । ईश्वरीं समर्पी ॥ १५ ॥
 “यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र” । पूर्वाध्यायांत हा निर्णय पवित्र । बोलिला कमलनेत्र ।
 कीं बंध या वेगळ्या कर्ममात्रीं ॥ १६ ॥ कर्मयोगाचें लक्षण । दोन अध्यायीं
 कमलेक्षण । बोलिला कीं निष्काम ईश्वरार्पण । तोचि कर्मयोग ॥ १७ ॥
 एवं जालियाही ज्ञान । विहित गीतेंत सगुणभजन । हें विचारून सज्जन ।
 अभिमानातें दवडूनी ॥ १८ ॥ ऐसा हा अध्याय चतुर्थ । एथें बोलिला
 समर्थ । कीं ज्ञान होऊनिही यथार्थ । करावें सगुणभजन ॥ १९ ॥ “जन्म-
 कर्म च मे दिव्यं” ह्मणोनी । या श्लोकीं तत्त्वज्ञानेंकरूनी । माझे जन्मकर्म दिव्य
 जाणे तो देह सोडूनी । मातें पावे जन्मा पुन्हा नये हें बोलिला ॥ १४२० ॥
 इत्यादि सगुणपर । अध्यायारंभ करी ईश्वर । ब्रह्मार्पणश्लोके चक्रधर ।
 सगुणप्राप्ति बोले ज्ञानियासी ॥ २१ ॥ “ब्रह्मैव तेन गंतव्यं” ह्मणोनी । ब्रह्मचि
 जाला जो ज्ञानी । त्यासही सगुणब्रह्मप्राप्ति स्ववचनीं । अनन्यगतिकत्वे
 बोलिला ॥ २२ ॥ कीं स्थिरतां ब्रह्मानंदानुभव । ज्ञानियास देह असतां जें वै-
 भव । तें नसे तेव्हां स्वयें एकमेव । ब्रह्ममात्र आहे तैसेच उरतें ॥ २३ ॥
 या भावें श्रीकृष्ण ऐसें बोलिला । कीं ज्ञानी निर्गुणाचि जो आहे जाला ।
 मागुती ब्रह्म पावणें त्याला । ते सगुणब्रह्मप्राप्तीच ॥ २४ ॥ “यज्ञायाचरतः
 कर्म ” । इत्यादि अध्यायभागीं सर्वोत्तम । ज्ञानियास सगुणभजन परम ।
 बोलिला शीघ्र सिद्धिप्रदत्वे ॥ २५ ॥ अंतां या शब्दाटल्या श्लोकीं । उत्तमश्लोक
 बोलिला कीं । ज्ञानखड्गे संशय छेदुनि टाकीं । आणि ऊठ अनुष्ठीं योगातें
 ॥ २६ ॥ योगी ह्मणजे ईश्वराराधनेचे शरीर । कर्म अर्पणें ईश्वराचे पार्या ।
 कीं या मागिल्या श्लोकीं शेषशरीर । हाचि बोलिला योगशब्दार्थ ॥ २७ ॥
 “योगसंन्यस्तकर्माणं ” ह्मणोनी । या चरणें हेंचि सुचवूनी । बोलिला त्या-
 चिवरूनी । हा अर्थ एथेंही साधतो ॥ २८ ॥ योगी कर्म समर्पी जो वरंवा । तो
 “योगसंन्यस्तकर्मा” ह्मणावा । आणि ज्ञानें संछिन्न पांडवा । संशय ज्याचे
 ॥ २९ ॥ त्यासि कर्म न बाधती । ह्मणूनि या श्लोकीं अर्जुनाप्रती । तस्मात्
 तूही योग करीं ह्मणे श्रीपती । ज्ञानखड्गे छेदुनि संशयातें ॥ १४३० ॥ योग-
 संन्यस्तकर्मा ह्मणजे । योगीं समर्पी कर्मवृद्ध करी जे जे । तेव्हां योग
 शब्दें घेतलें पाहिजे । ईश्वराराधन ॥ ३१ ॥ कीं कर्म अर्पी ईश्वराराधनेचे-

ठायीं । एवं करणें आराधन अर्पणें पायीं । त्या पुरुषास झणे शेषशास्त्री ।
 ज्ञानसंछिन्नसंशय झणोनी ॥ ३२ ॥ तस्मात्कारण तूं ज्ञानखड्गें करूनी । या
 संशयातें छेदूनी । योग करीं झणजे स्वधर्म आचरोनी । ईश्वराराधन हें मानी
 ॥ ३३ ॥ जें करिसी अर्जुना । तें अर्पी मज मधुसूदना । हें नवमाध्यायीं पंडुव-
 दना । बोलणार या भावें एथें बोले ॥ ३४ ॥ एवं जालियाही ज्ञान । ज्ञानी भक्त
 भगवद्भजन । करिती हें जगज्जीवन । सप्तमीं द्वादशीं सर्वत्र बोलेल ॥ ३५ ॥
 सर्वात्मभाव मनीं । कृष्णकृपेनें दिनयामिनी । दृढ असोनिही वामनीं । आव-
 डी सगुणभक्तीची ॥ ३६ ॥ ऐसा गीतार्थ विबला मनीं । तेचि टीका जाली
 वामनी । जे पाहती दिनयामिनी । कृष्णकृपापात्र ते होती ॥ ३७ ॥ क्लेश
 स्वल्प महत्फल । ज्ञानें सेवितां कृष्णपदकमल । मोक्षमार्ग हा अति निर्मल ।
 वामन झणे ॥ ३८ ॥ सकलही श्रीकृष्णकरणी । तोचि आत्मा स्फुरे अंतःकरणीं ।
 तथापि हे टीका त्याच्या चरणीं । भक्तिरसें समर्पी वामना ॥ ३९ ॥

॥ वामनकृत संस्कृत श्लोक ॥

स धर्मः समर्थः पुमर्थश्चतुर्थः कृतार्थोऽयमध्याय एवं चतुर्थः ।

यथार्थः सदर्शः सतां भूचुराणां प्रियः किं कदर्थो गिरा वा सुराणाम् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्दामनपंडितविरचितायां यथार्थदीपिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥

अध्याय पांचवा.

॥ श्रीगणाधिपतये नमः ॥ श्रीमते भगवते भगवत्तमाय सर्वोत्तमाय
 स्वात्मारामपरमहंसप्रियाय मेवदयामाय देवाधिदेवाय श्रीवासुदेवाय नमः ।
 जय जय परमहंसानंदावतंस । जय भक्तजनमानसहंस । जय जय भवदुः-
 खकंसविध्वंस । देवदेव देवकीनंदन ॥ १ ॥ जय जय सांख्ययोगसंसिद्धरूप ।
 जय जय कर्मसंन्यासक्रमप्राप्यस्वरूप । जय जय सदसद्विद्वरूप । परमहंस
 पुरुषोत्तम ॥ २ ॥ जय जय परम सद्य । जय जय श्रीवत्सहृदय । जय
 मायातीत मायामय । जगदुदयलयनिलय गोविंद ॥ ३ ॥ जय जय भव-
 रोगवैद्य । जय जय विद्यामृतप्रदाय । जय जय स्वात्मत्वैकवेद्य । निखिल-
 बंध मुकुंद सच्चिदानंद ॥ ४ ॥ जय जय श्रीकृष्णालय । जय जय कल्याण-
 गुणवरुणालय । जय निखिलनिलय स्वात्मनिलय पालय पालय जगद्गुरो ॥ ५ ॥

१ श्रीवत्सलांछन हृदयी ज्याच्या. २ अनादि.

बंदूनि तुझे पाय । पंचमाध्यायार्थबोध उपाय । करितों कीं सर्वानर्थ अ-
पाय । परि हरती स्मरतां तुझे श्रीचरण ॥ ६॥ आतां आरंभला अध्याय ।
एथें आधीं प्रश्न करितो धनंजय । कीं कर्मत्याग बोलोनि कर्ममय । योग
मागुती बोलसी ॥ ७ ॥ तरी दोहीमधूनि एक । सांग करुनि वरवा विवेक ।
ज्याणें मी श्रेय आत्यंतिक । पावेन तुझ्या प्रसादें ॥ ८ ॥ या प्रभाचें निमि-
त्त । ऐसें कीं पूर्वीं भगवंत । ज्ञानी परिपक्व त्यास निश्चित । कर्म न लगे ऐसें
बोलिला ॥ ९ ॥ आणि पूर्वाध्यायाच्या अंतां । ऐसें बोलिला श्रीपती । कीं
कर्म अगा न वाधती । जो योगसंन्यस्तकर्मा तयासी ॥ १० ॥ ऐसें बोलोनि
मागुती । अर्जुनातें ह्मणे श्रीपती । कीं ऊठ युद्ध करावयाप्रती । अर्जुना
॥ ११ ॥ एथें वाटे अर्जुनाला । कीं कर्मत्याग बोलोनिही मला । कर्म करी-
च ह्मणतो यहिला । दोन्ही कैसीं मी करूं ॥ १२ ॥ त्याग कर्माचा करावा ।
कीं कर्मयोगाचि आचरावा । ह्मणुनि एकचि सांग मज देवा । हा प्रश्न करि-
तो अर्जुन ॥ १३ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥१॥

॥ टीका ॥ कर्म टाकणें तयास । ह्मणावें कर्माचा संन्यास । तरी तो
कर्मसंन्यास तूं जगन्निवास । बोलतोसि श्रेष्ठत्वे ॥ १४ ॥ पुन्हा मज कर्म
करीं । ह्मणुनि ह्मणसी तूं श्रीहरी । तरी या दोन्हीं अंतरीं । कोण वरें
॥ १५ ॥ निश्चय करुनि त्याचा । हेंचि एक करी ह्मणुनी वाचा । बोल
ज्याणें करुनि सांचा । कल्याणमार्ग मी पावेन ॥ १६ ॥ ऐसा प्रश्न करी
अर्जुन । त्याचा भाव जगज्जीवन । जाणे कीं दोहीमधून एकचि करीन । अर्जुन
ह्मणतसे ॥ १७ ॥ मी त्यास बोलिलों कर्मत्याग । कीं पक्व ज्याचा ज्ञान-
योग । हा जिज्ञासु यास कर्मयोग । बोलिलों ॥ १८ ॥ न समजोनि तो
अर्थ । प्रश्न करी हा पार्थ । परंतु याचा प्रश्न व्यर्थ । ऐसें कां ह्मणे ॥ १९ ॥
कीं या दोहीवांचोनी । मोक्ष नव्हे ह्मणोनी । दोन्ही मुमुक्षुजनीं । अनुष्टावीं
॥ २० ॥ तरी हा प्रश्नही याचा । कां न अंगीकारूं साचा । कर्मत्याग आणि
कर्मयोगाविषयीं वाचा । कां न बोलूं यासी ॥ २१ ॥ ह्मणुनि या भावें उ-
त्तर । आतां देतो सर्वेश्वर । जगद्गुरु स्वतःसिद्ध चतुर । बोलतो भगवान्
षड्गुण ॥ २२ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

॥ टीका ॥ अगा अर्जुना संन्यास । परम अंतरंग मोक्षास । आणि कर्म-
योग चित्तशुद्धीस । मुख्य हेतु ॥ २३ ॥ आपलें परम कल्याण । अगा अ-
र्जुना मोक्ष जाण । त्या मोक्षाच्या प्राप्तीस कारण । संन्यास आणि कर्मही
॥ २४ ॥ कल्याणकर हे दोन्ही । दृढ धरी हे गोष्टी मनीं । तथापि कर्म-
संन्यासाहूनी । कर्मयोग विशेषत्वे चढतसे ॥ २५ ॥ ऐसे कृष्ण या
श्लोकीं बोलिला । परंतु एथें पार्थ शंकला । कीं कर्माहनि थोर भला । संन्यास
सर्वसंमत ॥ २६ ॥ आणि संन्यासाहूनी । कर्म थोर द्युगोनी । कृष्ण कैसा
बोलतो ऐसा मनीं । अर्जुन जाला सशंक ॥ २७ ॥ समजोनि हा अर्जुनाचा
भाव । कर्म योगींच देवाधिदेव । संन्यास दावूनि अतएव । श्रेष्ठ कर्मयोग
द्वणतो या श्लोकीं ॥ २८ ॥

॥ ओक ॥ ज्ञेयः स नित्यं संन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ।

निर्द्वेष्टो हि महाबाहो सुखं बंधात् प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

॥ टीका ॥ अगा करुनिही कर्म । जो द्वंद्वरूपीं सुखदुःखीं सम । तोचि
जाणावा परम । संन्यासी ॥ २९ ॥ जो न अपेक्षी विषय चोखट । न निर्द्वी
विषय वाईट । ईश्वरीं अर्पी सकळ खटपट । कर्माची ॥ ३० ॥ न उपजे
कर्मबंधफल । तोचि कर्मत्याग केवळ । तेव्हां कर्मयोगींही निखिल । कर्म-
त्याग संन्यास साधला ॥ ३१ ॥ विषयाभिलाषावर्जित । आणि सर्वद्वंदातीत ।
कर्मे करी ईश्वरार्पित । तोचि संन्यासी जाणावा ॥ ३२ ॥ एवं द्वंदातीत । आणि
विषयापेक्ष द्वेषवर्जित । या शब्दीं सुचविला निश्चित । करुनि निष्काम
॥ ३३ ॥ एवं काम्यत्याग । तोचि द्यावा संन्यासयोग । कर्म करुनि
निःसंग । तोचि संन्यासी जाणावा ॥ ३४ ॥ परंतु जन्ही निष्काम ।
ईश्वरीं न अर्पितां कर्म । कर्मबंध घडे हा नेम । तृतीयाध्यायीं यासीच बो-
लिला ॥ ३५ ॥ याकारणें निष्काम । आणि ईश्वरीं अर्पी कर्म । तोचि
जाणावा परम । संन्यासी ऐसा भावार्थ ॥ ३६ ॥ अतएव कृष्ण द्वणतो ।
कीं तो अनायासे बंधापासुनि सुटतो । कीं जो न अर्पी ईश्वरीं तो । त्या
कर्मे बंध पावणार ॥ ३७ ॥ हा बंधापासुनि सुटतो । यावरुनि ईश्वरीं
कर्मे समर्पितो । ऐसा भावार्थ दावितो । श्रीकृष्ण ॥ ३८ ॥ आतां यज्ञादि
कर्मकरण । हें तों गृहस्थपण । त्यांत निर्द्वंद्व निष्काम हें लक्षण । संन्यासाचें
॥ ३९ ॥ हें अर्जुनास वाटे कठिन । कीं गृहस्थाचें मन । निष्काम आणि
द्वंद्वसहन । केवि होय ॥ ४० ॥ जो असेल परम समर्थ । त्यासाठी साबेल

हा अर्थ । आपण आइकतों व्यर्थ । उपदेश ऐसा ॥ ४१ ॥ हा भाव पार्थ्याचे अंतरीं । तों बोलिला श्रीहरी । कीं अगा महाबाहो यापरी । कर्मयोगीही संन्यासी जाणावा ॥ ४२ ॥ तूही महाबाहु अगा पार्थी । साधितोस थोरा थोरा पुरुषार्थी । हे गोष्टीही तुज साधेलचि कां वृथा । भ्रम मानिसी ॥ ४३ ॥ ऐसा हृदयीं भाव । तों मुखें झणे देव । कीं तूं हे साधिसी अतएव । महाबाहो झणतो तुजला ॥ ४४ ॥ एवं कर्मयोगीं संन्यास । साधे झणूनि कर्मयोगास । पूर्वश्लोकीं मीं जगन्निवास । श्रेष्ठ झणोंनि बोलिलों ॥ ४५ ॥ आश्रमांतगविण । गृहस्थाश्रमीं संन्यासपण । हे कर्मयोगाचें श्रेष्ठत्वलक्षण । न ये संन्यासासी ॥ ४६ ॥ कीं संन्यासियासी क्रिया । यज्ञादि कां न घडती धनंजया । यालागीं कर्मयोग या । दावूं न शके संन्यास ॥ ४७ ॥ आणि शिखासूत्रत्याग । विनाकाम्यत्याग संन्यासयोग । आश्रम नव्हे तें सांग । नटाचें ॥ ४८ ॥ एवं कर्मयोगीं जें निष्कामपण । संन्यासियासी पाहिजे हाचि गुण । तेव्हां संन्यासलक्षण । सिद्ध होतां आश्रम तो शुद्ध ॥ ४९ ॥ आणि कर्मयोगावांचूनि । अशुद्धता असतां मनीं । व्यर्थ संन्यास झणोनी । कर्मयोगी संन्यासी हा थोर ॥ ५० ॥ आश्रमावांचूनि संन्यासयोग । घडे करितां काम्यत्याग । परि कर्मावांचूनि नव्हतां निःसंग । आश्रमसंन्यास न घडे ॥ ५१ ॥ एवं असोनि गृहस्थधर्मी । जो निष्काम गोस्वामी । तो संन्यासी थोर ऐसें जगत्स्वामी । श्रीकृष्ण बोलिला ॥ ५२ ॥ जातां यापुढें श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञलोक । परिसोत ॥ ५३ ॥ गृहस्थें कर्म करावें । आणि कर्मयोगीं संन्यासातें पाहावें । ऐसें पूर्वश्लोकीं देवाधिदेवें । निरूपिलें ॥ ५४ ॥ परि अर्जुनास कर्मत्याग इष्ट । कीं स्वजनवधीं वाटे कष्ट । कर्म न टाकितां तो स्पष्ट । सद्य हे भीष्मादिक मारावे लागती ॥ ५५ ॥ आणि द्वितीयाध्यायीं शरण । आला शिष्यत्वे वंदूनि चरण । तेव्हांही बोलिला कां युद्धाविण । कृष्णजी सांगसी तें करीन ॥ ५६ ॥ झणूनि अर्जुन । आइकोनि हें वचन । करावया या पक्षाचें निरसन । युक्ति विचारी ॥ ५७ ॥ कीं मुमुक्षूस निश्चित । कर्मयोग संन्यास दोन्ही अपेक्षित । ऐसें बोलतो अच्युत । मजलागीं ॥ ५८ ॥ तरी सांख्य योग दोन्ही पक्ष । प्रकटले द्यावया मोक्ष । त्यांत कोणही सांख्यें कोणी योगेंच दक्ष । मोक्ष पावती ॥ ५९ ॥ एका मोक्षाचे दोन्ही पंथ । आणि एकाविण एक समर्थ । तैसा संन्यासेचि अथवा कर्मेचि पुरुषार्थ ।

कां न साधे ॥६०॥ ऐसी कल्पना अर्जुन । करी तें जाणोन मन । करितो त्याचें समाधान । भगवान् या श्लोकीं ॥ ६१ ॥

॥ श्लोक ॥ सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवृत्तिं न पंडिताः ।

एकमध्यास्थितः सम्यग्भयोर्विहते फलम् ॥ ४ ॥

॥ टीका ॥ अरे सांख्ययोग दोन्ही । बाल ह्मणती वेगळे ह्मणोन । बाल ह्मणजे अज्ञानी । जे नेणती आत्मतत्त्वा ॥ ६२ ॥ वेगळे दोन्ही निश्चित । ऐसें न मानिती पंडित । जयास जालें अधिगत । आत्मज्ञान ॥ ६३ ॥ सांख्ययोग दोहींचिया । वेगळ्या दिसती शास्त्रप्रक्रिया । ह्मणनि मार्ग वेगळे अगा धनंजया । वाटती ज्ञानहीनासी ॥ ६४ ॥ एकाच वाराणसीप्रती । मार्ग दोनी जे असती । जे काशीस न जातो । त्यांस ते देश वेगळे वेगळे सहजचि ॥ ६५ ॥ तैसी आत्मजिज्ञासा नसे जयास । हीं दोन्हीं शास्त्रें सहजचि तयास । वेगळीं वाटती अज्ञानियास । तो बाल ॥ ६६ ॥ काशीस जो जाय । त्यास कोण मार्ग जाला तरी काय । दोन्ही मार्गां चालतो पाय । आणि पावणें काशीतेंचि ॥ ६७ ॥ जे काशीस पावले । ते वेगळे मार्ग न ह्मणती भले । एकाच मार्गे जरी गेले । फळ पावले दोन्ही मार्गांचें ॥ ६८ ॥ ह्मणुनि जे पंडित । जे आत्मज्ञानी अत्यंत । ते ह्मणती संत । सांख्ययोग दोन्ही एकाचि ह्मणुनी ॥ ६९ ॥ कीं सांख्य योग दोहींमधुनी । एकाच्याच अनुष्ठानेकरुनी । दोहींची सिद्धि होते ह्मणोनी । सांख्ययोग वेगळे न ह्मणती पंडित ॥ ७० ॥ या दोहींची सिद्धि एक । कैसी ह्मणेल तरी दोहींचा विवेक । सुचवुनि श्रीवत्सांक । एकवाक्यता बोलतो या श्लोकीं ॥ ७१ ॥

॥ श्लोक ॥ यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

॥ टीका ॥ सांख्यशास्त्राची रीती । जे मुमुक्षु अनुष्ठिती । सांख्य ह्मणावें तथा जनांप्रती । अगा अर्जुना ॥ ७२ ॥ त्या सांख्यजनीं जें पाविजे स्थान । योगमार्ग अनुष्ठानींही तेंचि अनुष्ठान । पावती योगनिष्ठजन । मार्ग दोन फळ एक ॥ ७३ ॥ एवं सांख्य योग दोन्ही । एक फलत्वे एकाचि ह्मणोनी । ऐसें जो पाहे ज्ञाननयनीं । तोचि पाहणार इतर अंध ॥ ७४ ॥ हे श्लोकार्थस्थिती । परि येथें श्रोते ह्मणती । कीं सांख्ययोग दोहींच्या भिन्न रीती । फल एक तें कैसें ह्मणोन ह्मणावें ॥ ७५ ॥ यालागीं दोहींचे प्रका-
र । आणि एक प्राप्ति कैसी तो विचार । संक्षेपरूप निर्धार । बोलणें लाय-

हैं ये स्थळीं ॥ ७६ ॥ सांख्य ह्यणजे संख्येचा भाव । तत्त्वसंख्या विचारानुभव । ज्या विचारें परमात्मवैभव । ठायीं पडे ॥ ७७ ॥ जीं तत्त्वे ब्रह्मांडीं । तींचि तत्त्वे पिंडीं । त्या तत्त्वांची मांडणी मांडी । तें सांख्यशास्त्र ॥ ७८ ॥ आत्मतत्त्व एक । प्रकृतितत्त्वे जडें अनेक । यांचा करितां विवेक । ठायीं पडे आत्मतत्त्व ॥ ७९ ॥ त्या आत्मसमुद्रावरी । जड प्रकृतितत्त्वाच्या लहरी । तें पाहतां न उरे उरी । भेदाची ॥ ८० ॥ दिसेनि नानातरंग । उदकचि असे अंतरंग । या दृष्टीं पाहतां जाला भंग । द्वैतभावाचा ॥ ८१ ॥ एवं कळलें आत्मत्त्व । तेचि ब्रह्म सर्वात्मत्व । त्या चित्समुद्रां जडत्व । तरंगाकारें ॥ ८२ ॥ ऐसा सांख्यशास्त्राचा अनुभव । हेंचि वेदांताचें वैभव । या गीतेंतचि देवाधिदेव । त्रयोदशाध्यायांत वर्णिल ॥ ८३ ॥ यावेगळें जें सांख्यमत । तेथें प्रकृतीचें प्राधान्यसंमत । तो सिद्धांत असंमत । व्यासादिकां ॥ ८४ ॥ एवं व्यासादिकां संमत । तें वेदांतसंमत सांख्यमत । जेथें निर्मूल होय अत्यंत । द्वैतमोह ॥ ८५ ॥ हे सांख्यबोधरीती । ठसावली ज्याच्या चित्तीं । त्यांस निःसंदेह मुक्ती । हे त्रयोदशीं श्रीकृष्णचि बोलेल ॥ ८६ ॥ त्रयोदशाध्यायश्लोक ॥ “य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह । सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते” ॥ टीका ॥ जो जाणतो या पुरुषातें । आणि गुणांसहित प्रकृतीतें । तो पुन्हा न पात्रे जन्मतें । जरी सर्वथा प्रपंचीं वर्तला ॥ ८७ ॥ सांख्यमार्ग ये रीती । जे आत्मतत्त्व पावले सुमती । तेचि निरोधितां चित्तवृत्ति । पावती तें पावणें ह्यणावें योग ह्यणोनी ॥ ८८ ॥ इत्यादि या योगरीती षष्ठाध्यायीं । वर्णिलेला याच गीतेच्या ठायीं । एवं दोन्ही उपायांत एक्या उपायीं । फलप्राप्ति जे उभयत्र बोलली ॥ ८९ ॥ यालागीं सांख्ययोग एक । जो पाहे करुनि ऐसा विवेक । तोचि देखणा डोळस आत्यंतिक । अगा अर्जुना ॥ ९० ॥ एथेंही कोणी ह्यणती । कीं सांख्ये कळावी आत्मस्थिति । तेव्हां योगें निरोधाव्या चित्ताच्या वृत्ती । योगचि कैसा स्वतंत्र ॥ ९१ ॥ आणि सांख्ये आत्मत्व कळलें । कळोनिही जो योगावांचुनि चित्त नाही वळलें । तें मागुती खवळलें । आत्मविस्मृतीनें अनात्मत्वां ॥ ९२ ॥ तेव्हां सांख्यासही योगाविण । नसे मोक्षप्रदत्व स्वतंत्रपण । हे श्रोतयांची शंका श्रीकृष्ण । हरिताजाला श्लोकीं पूर्वालियाच ॥ ९३ ॥ पूर्वार्धश्लोक । “एकमप्यास्थितः सम्बन्धुभयोर्विदते फलम्” ॥ टीका ॥ हे वेगळे मार्ग दोन्ही । परंतु

एकही या दोमधूनी । सम्यक् क्षणजे बरविद्या प्रकारें करूनी । अनुष्ठितां फलप्राप्ति दोहींची ॥ ९४ ॥ या सम्यक्शब्देकरूनी । अनुष्ठान बरविद्या प्रकारें क्षणोनी । गहन भाव या वचनी । सूचविला ॥ ९५ ॥ कीं सांख्यें आत्मा कळे । तेव्हां योगें वृत्ति निरोधितां चित्त बळे । तो अष्टांग योग काय करितां मिळे । स्वस्वरूपां चित्त ॥ ९६ ॥ त्यांत कोणी अष्टांग करिती । न करितां केवळ सांख्य स्थिती । सम्यक् प्रकारें अनुष्ठिती । स्वरूप लक्षिती सर्वत्र ॥ ९७ ॥ पटीं तंतूच दिसती । परि नसावी विस्मृती । धरितां तंतूची स्मृती । पट तितका तंतूचि असे ॥ ९८ ॥ ऐसी चित्ताची एकाग्रता । तेही योगाचे क्षणावी तत्त्वता । परि अष्टांगयोग न आचरतां । योग नव्हे ॥ ९९ ॥ स्पर्शोनिही योगरीती । ते सांख्यचि क्षणविती । कीं जे न अनुष्ठिती । अष्टांगमार्ग ॥ १०० ॥ एवं योगाग्रि ही योगस्थिती । पावले जे सम्यक् शांति अनुष्ठिती । एक सांख्यें आत्मा समजोनि सुमती । सम्यक्प्रकारें अनुष्ठिती योगातें ॥ १ ॥ सांख्यतत्त्वांची रीती । सम्यक्प्रकारें सर्वदा चाळिती । हे तत्त्वसंख्या सोडुनि निरोधिती । चित्तवृत्तीच सम्यक् प्रकारें ॥ २ ॥ एवं सांख्यातें जरी सोडी । आणि सम्यक्प्रकारें योगचि जोडी । तथापि दोही फळीं जे एक चि गोडी । ते पावतो ॥ ३ ॥ टाकूनी अष्टांग रीती । सांख्यमात्राचि सम्यक् अनुष्ठिती । तेही सिद्धि पावती । मार्गद्वयाची ॥ ४ ॥ एकांत एक मिळती । तथापि सम्यक्प्रकारें एक रीती । अनुष्ठितां साधक पावती । सिद्धि दोहीं मार्गांची ॥ ५ ॥ आधीं आपल्या ग्रामाबाहेर जावें । तेथूनी दोघों दों मार्गां भरावें । तेव्हां एकाचि मार्गातें सम्यगनुष्ठितां पावावें । एका मार्गें फल दोहीं मार्गांचें वाराणसी ॥ ६ ॥ ऐसें आत्मत्त्व समजावें । मग एकें सांख्यचि सम्यक् अनुष्ठावें । अष्टांगयोगीं चित्त लावावें । त्यास एका एकाच मार्गें फल दोहीं मार्गांचें ज्ञानपरिपाक ॥ ७ ॥ ऐसे कर्मयोग आणि संन्यास । एका वेगळे एकास । कां स्वतंत्रत्व नये क्षणूनी अर्जुनास । वाटतां चालिलें हें प्रकरण ॥ ८ ॥ भाव कीं अगा अर्जुना । हें जें वाटलें तूझिया मना । हें सांख्ययोगातेंचि घडे परि घडों सकेना । कर्मयोग आणि संन्यास या दोहींसा ॥ ९ ॥ घडों सके सांख्ययोगरीती । ते उपपादूनि श्रीपती । न घडे कर्मयोग आणि संन्यास या दोंप्रती । क्षणूनि क्षणतो या श्लोकीं ॥ १० ॥

॥ श्लोक ॥ संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

॥ टीका ॥ संन्यास तो ऐसा योगवांचूनि । प्राप्त नव्हे ह्यणूनी । सांख्ययोग
 पूर्वश्लोकद्वयकरूनी । स्वतंत्र आणि एक फलत्वे तुज बोलिलों ॥११॥ या भावें
 ह्यणतो हरी । कीं सांख्ययोगास ऐसें घडे परी । कर्मयोगावांचूनि संन्यासाची
 पायरी । न वेंचवे ॥१२॥ योगावांचूनि योगफळ । सांख्येचि करूनी पाविजे
 केवळ । सांख्यावांचूनि सांख्यफळ निष्फळ । प्राप्त होय योग सम्यक् अनु-
 ष्ठितां ॥ १३ ॥ तैसे कर्मयोगाविण । न साधे संन्यासपण । दो प्रकारें लक्ष-
 ण । ज्या संन्यासाचें ॥ १४ ॥ मुख्य काम्यत्यागें स्वकर्म । करणें परम
 संन्यासधर्म । दुसरें शिखासूत्रत्यागें आश्रम । हें लक्षणद्वय संन्यासाचें
 ॥ १५ ॥ नित्य विहितकर्म करी । त्यावेगळें काम्य हातीं न धरी । नव्हे
 कर्मत्यागें वढ तेव्हां संन्यास परी । कर्मयोगेचि साधे हा संन्यास ॥ १६ ॥
 एवं हाही संन्यास । जो कर्मयोग करील त्यास । आणि काम्यत्याग सं-
 न्यास हाही ज्यास । कर्मयोग साधे त्यातेंचि ॥ १७ ॥ कीं न टाकितां टा-
 कितां काम्यकर्म । न घडे चित्तशुद्धिप्रद धर्म । तो कर्मयोगी नव्हे सकाम ।
 जो कामनेनें कर्म आचरतो ॥ १८ ॥ काम्य टाकी सम्यक्प्रकारें । आणि
 कर्मयोग आचरे सम्यक् आदरें । तेव्हां ब्रह्म पावेल विचारें । वेदवाक्याचि-
 या ॥१९॥ एवं संन्यास विहितकर्माविण । न साधे आणि कर्मयोगपण ।
 सिद्ध नव्हे जो काम्यत्यागलक्षण । संन्यास सम्यक् प्रकारें घडेना ॥ २०॥
 षष्ठाध्यायांत दुसरिया श्लोकीं । “यं संन्यासमिति प्राहुर्योगी तं विद्धि” या वचनीं
 बोलिल कीं । कर्मयोगी नव्हे तोंवरी या लोकीं । जो काम्यत्यागसंकल्प
 होईना ॥ २१ ॥ एवं सांख्ययोग एक एकाविण । समर्थ तैसें संन्यास आ-
 णि कर्मयोगपण । न साधे हें श्रीकृष्ण । पूर्वापर अनुसंधान येथें सूचवी
 ॥ २२ ॥ या श्लोकीं जगन्निवास । ह्यणे कर्मयोगावांचूनि संन्यास । प्राप्त नव्हे
 ह्यणूनि परि टीकाकारांस । प्रकरणानुरूप हेंही येथें सूचवी ॥ २३ ॥ कीं
 जैसा कर्मयोगावांचूनी । संन्यास न पाविजे ह्यणोनी । मी बोलिलों यावरूनि
 मनीं । तुझीं हेंही विचारा ॥ २४ ॥ कीं काम्य टाकिल्याविण । न घडे क-
 र्मयोगपण । आणि संन्यासत्वाचेंही हेंचि लक्षण । कीं त्याग काम्यकर्माचा
 ॥२५॥ “काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं” ह्यणोनी । अष्टादशाध्यायांत बोल-
 णेंचि आहे स्ववचनीं । त्यावरूनी संन्यासावांचूनी । कर्मयोगास न घडे क-
 र्मयोगत्व ॥ २६॥ एवं काम्यत्याग मुख्य संन्यास । ज्या संन्यासें संन्यासा-
 श्रमास । संन्यासत्व घडे अन्यथा आयास । शिरोमुंडण सकामार्ते ॥ २७ ॥

तोही तेव्हां संन्यासधर्म । कीं चित्तशुद्ध होय करितां कर्म । परंतु कर्मयोगींच संन्यासवर्म । सांपडे काम्यकर्म त्यागितां ॥ २८ ॥ एवं न करितां कर्मयोग । करी शिखासूत्रत्याग । तोही अशुद्धचित्त मनीं आठवनी भोग । भ्रष्ट होणार ॥ २९ ॥ आतां काम्यत्याग मनीं । तो कर्मयोगयुक्त हीं संन्यासी मुनी । कर्मयोगें संन्यासें दोहींकरूनी । ब्रह्म पावतो अतिशीघ्र ॥ १३० ॥ या उत्तरार्धेकरूनी । कर्मयोगही काम्यत्याग संन्यासावांचूनी । सिद्धयोग नव्हे क्षणोनी । सूचविलें ॥ ३१ ॥ कीं योगयुक्त जो मुनी । तो ब्रह्म थोड्या काळेंकरूनी । पावतो क्षणोनी । श्रीकृष्ण क्षणे ॥ ३२ ॥ योग-युक्त तो जो युक्त कर्मयोगेंकरूनी । तो तेव्हां योगयुक्त कीं जेव्हां संन्यासी मुनी । कीं काम्यत्याग संन्यास साधिला क्षणोनी । तो मुनि संन्यासी आणि कर्मयुक्त ॥ ३३ ॥ एवं हें श्लोकत्रय । या तिहीं श्लोकीं हा निश्चय । कीं कर्मयोग आणि संन्यास हें साधनद्वय । दोहींविण ब्रह्म साधेना ॥ ३४ ॥ एक दोहींमधूनी । धरावें हें अर्जुनाचे मनीं । परी तैसें न घडे क्षणोनी । श्रीकृष्णभाव ॥ ३५ ॥ सांख्ययोग दोन्ही । मोक्षमार्ग त्यामधूनी । एक एकावांचूनी । सम्यगनुष्ठितां मोक्षफलप्राप्ति दोहींची ॥ ३६ ॥ हें घडों शके अर्जुना । परी कर्मयोग संन्यास यांत ऐसें घडेना । कीं संन्यास कर्मयोग एक एकाविना । न घडे सर्वथा ॥ ३७ ॥ कीं “संन्यासस्तु महाबाहो दुःख-माप्नुमयोगतः” क्षणोनी । संन्यास जो न पाविजे कर्मयोगावांचूनी । ऐसें ‘संन्यासस्तु’ क्षणतां या “तु” शब्देंकरूनी । हें तों न घडे त्यासारखें हा अर्थ ॥ ३८ ॥ ऐसा अवोधित अर्थ । टाकूनि कोणी व्यर्थ । सांख्ययोग वा-खाणिती तो नव्हे समर्थ । अर्थ बाधित होतसे ॥ ३९ ॥ सांख्यशब्दें घेतीं संन्यास । योग क्षणती कर्मयोगास । दोहींस एकत्व आणितां आयास । पावती फार ॥ ४० ॥ एकचि मार्ग दोहींमधूनी । अनुष्ठितां फलप्राप्ति दोहींची क्षणोनी । अर्थ स्पष्ट होतो यावरूनी । मोक्ष क्षणावा कर्मचि अ-थवा संन्यासेचि ॥ ४१ ॥ तरी कर्माविण नव्हे शुद्धचित्त । आणि सं-न्यासाविण नव्हे मोक्ष प्राप्त । तो संन्यास तों तेव्हां निश्चित । जेव्हां चित्त-शुद्धि कर्मयोगें ॥ ४२ ॥ आणि श्लोकार्थ तो स्पष्टतर । कीं दोहींमधूनि एकचि सम्यक् सादर । अनुष्ठितां फळ निर्विकार । पाविजे दोहींचेही ॥ ४३ ॥ एथें ते ऐसें क्षणती । कीं कर्म चित्तशुद्धि वरवी ये रीती । होतां ज्ञानद्वारे

होय प्राप्ती । मोक्षाची ॥ ४४ ॥ आणि संन्यासही बरविण्या प्रकारें ।
 अनुष्ठितां पूर्वी जें कर्म केलें त्याणें बरें । त्याचें आणि संन्यासाचेंही जें
 फळ खरें । तें कैवल्य हा द्वेष पावतो ॥ ४५ ॥ एवं कर्मयोग जरी केला ।
 तरी काम्यत्याग संन्यास जों नाहीं साधला । तों कोणीं ज्ञानद्वारा नाहीं
 पावला । मोक्षफळासी ॥ ४६ ॥ आणि कर्मयोगें चित्तशुद्धी । नव्हतां न घडे
 संन्याससिद्धी । हें याच गीतेंत आणि सर्वत्रही प्रसिद्धी । गोंफोटितां न ये
 सर्वथा ॥ ४७ ॥ द्वेषोनि ऐसें द्वेषती । कीं संन्यास अनुष्ठितां बरविये
 रीती । पूर्वी अनुष्ठिली कर्मयोगस्थिती । या दोहींचें फळ तो पावतो ॥ ४८ ॥
 एवं संन्यासाह्नि पहिलें । कर्म बरविये रीतीं अनुष्ठिलें । तेव्हां एकावांचूनि
 एक कैसें जालें । प्राप्त फळ कैवल्य ॥ ४९ ॥ आतां एक साधारण । आणि
 एका अनुष्ठानां सम्यक्पण । ऐसें द्वेषतांही होती क्षीण । पक्ष सकळ शाखां-
 चे ॥ ५० ॥ कीं कर्मही करावें बरें । संन्यासही अनुष्ठाना सम्यक्प्रकारें ।
 तेव्हां कैवल्यफळ तरी याही विचारें । अर्थ होतो हा व्यर्थ ॥ ५१ ॥ हें सां-
 ख्ययोगांसचि घडे । कीं दोहींमधूनि एकीचकडे । सादरत्वे उडी पडे ।
 आणि एकीकडे अनादर ॥ ५२ ॥ तरी फळ उभयांचें जोडे । तैसें एथें क-
 दापि न घडे । कीं एक पक्षीं जरी काहीं उणें पडे । फळ विघडे दोहींचें
 ॥ ५३ ॥ कीं वस्त्र बरें धुतलें । आणि बरेंचि रंग रंगविलें । तरीच तें मोलास
 आलें । नासे उणें पडतां एकत्र ॥ ५४ ॥ आतां रंगाचे दोनी प्रकार । तैसे
 सांख्ययोगमार्गप्रचार । भलत्या एका रंगें अंबर । सुरंग होय ॥ ५५ ॥
 एवं या वेगळा अर्थ । बरें विचारितां अवघा व्यर्थ । हाचि अर्थ समर्थ । जो
 या टीकेंत वर्णिला ॥ ५६ ॥ सांख्ययोग शब्दांचा स्पष्ट । अर्थ हा सोडोनि कां
 कल्पावा क्लिष्ट । न साधतां सावचास कष्ट । कां करावे ॥ ५७ ॥ दृषणें
 लागती अपार । परंतु ग्रंथ वाढेल फार । असो आतां पुढें काय विचार ।
 बोलेल श्रीकृष्ण तें पाहों ॥ ५८ ॥ आतां यानंतर शोक । तो कां बोले
 उत्तमशोक । त्याचें निमित्त सुज्ञ लोक । परितोत आधीं ॥ ५९ ॥ कर्म-
 योग आणि संन्यास । दोन्ही साधणें अगत्य मोक्षास । हें परितोत अर्जुन-
 मानस । समाधान पावलें ॥ ६० ॥ परंतु एक शंका चित्तीं । उत्पन्न जाली
 मागुती । कीं कर्मयोग संन्यास दोन्ही साधती । तन्ही ज्ञानेंचि मोक्ष
 ॥ ६१ ॥ आणि ज्ञान जाहलियाही उपरी । कर्म करणें घडेच शरीरीं ।

जों कर्म करणें बंध तोंवरी । तरी मोक्षजितां घडेना ॥ ६२ ॥ जो कर्मास लिंपतो । जीवन्मुक्त कैसा झणावा तो । तेव्हां जितां मोक्ष झणती होवो । हेंही अघटित ॥ ६३ ॥ हे शंका पूर्वीही निरसली । तथापि अर्जुनास स्मृति नाही राहिली । झणुनि मागुती उपजली । हे शंका ॥ ६४ ॥ झणुनि शंका-परिहार । पुन्हा करितो सर्वेश्वर । या मिसें अकर्तृत्वप्रकार । विशद आतां बोलिल ॥ ६५ ॥ त्यांत एक कर्म करितेकाळीं । बुद्धीनें स्वअकर्तृत्व सांभाळी । कोणी पट तंतु ऐसें न्यहाळी । सर्व भूतीं ब्रह्म ॥ ६६ ॥ तोही अलिप्त कर्मी ॥ ज्याची चित्तवृत्ति सर्वत्रही ब्रह्मी । आधीं तयास वर्णितो जगत्स्वामी । या श्लोकीं ॥ ६७ ॥

॥ श्लोक ॥ योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेंद्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

॥ टीका ॥ अगा सर्व भूतें चराचरें । आणि ज्या जीवात्म्याचीं हीं शरीरें । आणि पंचमहाभूतें थोरें । आत्मा या सकळांचा जो स्वयें ॥ ६८ ॥ तो कर्म करितेही काळीं । आपण अकर्ता ऐसें जरी न सांभाळी । तो शरीर कर्मी जरी चाळी । तरी करुनिही लिंपत नसे ॥ ६९ ॥ कीं आपल्या देहासहित । सर्व भूतीं देखे स्वात्मत्व निश्चित । त्यास त्याच्या कर्मासहित । प्रपंच अवघा निजात्माचि ॥ १७० ॥ प्रारब्धें सुखदुःखभोग घडे । तो भोग लागे प्रतिबिंबाकडे । हा विवैक्यपणें जरी निवडे । तरी प्रतिबिंब जीव जे त्यांचा आत्मा स्वयें हाचि ॥ ७१ ॥ कीं सर्व प्रतिबिंबोपाधितरंग । ज्यांत बिंबला चित्समुद्र श्रीरंग । त्या उपाधितरंगीं स्वयें अंतरंग । चित्स्वरूप आपणचि सर्वत्र ऐसें अनुभवी ॥ ७२ ॥ त्या उपाधींत प्रतिबिंब गवैसे । त्याचा आत्माही हाचि असे । एवं जीवात्मत्वही भिन्न न दिसे । हाचि आत्मा तयाचा ॥ ७३ ॥ सूर्य भासला उदकीं । तेजोरूप तें उदकाचि कीं । तैसा जीवोपाधीच जीवलोकीं । चिदंशें जीवत्व पावला ॥ ७४ ॥ एवं सर्व भूतशब्दें सर्व देह । आत्मशब्दें जीवमात्रचि निःसंदेह । पुन्हा भूतशब्दें पंचमहाभूतसमूह । दुसरिया आत्मशब्दें जड पट तंतु आत्मा चैतन्य ॥ ७५ ॥ ऐसा सर्वभूतात्मभूतात्मा झणोनी । श्रीकृष्ण बोलिला स्वमुखेंकरुनी । तो करुनिही कर्म अलिप्त होऊनी । सर्वात्मभावें असतसे ॥ ७६ ॥ हा उक्तरार्थाचा अर्थ । आधीं वर्णिला ऐसा यथार्थ । पूर्वार्थाचा अर्थ समर्थ ।

१ प्रत्यक्ष होई. २ सांपडे; निळे

प्रकट होतो हेतुरूपे यावरी ॥ ७७ ॥ कीं सर्वात्मभावे समरसे । आणि तेचि चित्त विषयभोगीं पैसे । तरी अहंकारावीण कैसे । विषय स्फुरती भोगेच्छेंकरुनी ॥ ७८ ॥ म्यां भोग भोगावे ऐसा । मीपणीच वासनेचा ठसा । ज्यास मीपण तो कैसा । अलिप्त कर्मे करुनिही ॥ ७९ ॥ हे शंका परिहरी । ऐसें पूर्वार्धाच्या अंतीं हरी । वचन बोलतो कीं जितेंद्रिय तोंवरी । ऐसा अनुभव त्यासी ॥ १८० ॥ कीं जो ऐसा तो जितेंद्रिय । त्यास मी विषय भोगीन हा कैसा निश्चय । वासनात्यागे मनोजय । जाहला ज्याचा ॥ ८१ ॥ हा अर्थ 'जितेंद्रिय' पदाह्नि आधीं । 'विजितात्मा' या शब्देकरुनि साधी । आत्मशब्दे येथें अर्थ बोधी । मन ह्मणोनी ॥ ८२ ॥ देह-रथाचे घोडे । इंद्रियें फिरविती चहूंकडे । तेव्हां मनास वांगोरेपण घडे । कीं मन इंद्रियें आटोपती ॥ ८३ ॥ ऐसेंचि बोलते श्रुती । आतां वांगोरे सारथ्या-आधीन असती । तरीच बुद्धीस वेद ह्मणती । सारथि ह्मणोनी ॥ ८४ ॥ एवं मनोजयाची सिद्धी । तेव्हां कीं जेव्हां शुद्ध जाली बुद्धी । आत्मशब्देचि बुद्धि ही प्रसिद्धी । ऐसी संस्कृतांत ॥ ८५ ॥ ह्मणुनि 'विजितात्मा' या शब्दाआधीं । 'विशुद्धात्मा' ह्मणुनी हा अर्थ साधी । येथें आत्मशब्दे करुनि बोधी । बुद्धि ह्मणोनी ॥ ८६ ॥ तो विजितात्मा तरी । कीं विशुद्धात्मा जाला जरी । 'विशुद्धात्मा' या शब्दे हरी । सूचवी कीं बुद्धि शुद्ध ज्याची विशेषें ॥ ८७ ॥ बुद्धि एक वृत्ति सत्त्वाची । जेथें घडामोडी निश्चयाची । सर्वा निश्चयांत गोष्टी साची । एक पाहतां ॥ ८८ ॥ कीं व्हावें आपलें बरवें । वाईट कधीं न व्हाव । भलता निश्चय याच भावें । सत्त्ववृत्ति करी ते बुद्धि ॥ ८९ ॥ जीवात्मा पुरुष बुद्धि गृहिणी । ह्मणे सुखी असो दुःखी न हो माझा धनी । परि गृहिणीच्या मूढपणीं । घात होतो पतीचा ॥ ९० ॥ अपथ्यां पथ्य मानी । स्वामीस चारी गृहस्वामिनी । त्या अपथ्यभोजनीं दिनयामिनी । पुरुष दुःखी तिच्या मूढत्वे ॥ ९१ ॥ तीस सत्संगवैद्य भेटे । आणि अपथ्य पथ्यसें वाटे । तरी ते सुमार्गी राहेंटे । सुख तेव्हां पुरुषासी ॥ ९२ ॥ यालागीं ज्या पुरुषाची गृहिणी । सत्संगें सच्छास्त्रें शहाणी । त्यास दुःखाची कहाणी । कानींही पडेना ॥ ९३ ॥ यालागीं अनुभवियाची बुद्धी । कर्मयोगें पावली शुद्धी । ज्या कर्मयोगीं संन्यास हे प्रसिद्धी । जे सुत्रप्राय येथेंही सूचविली ॥ ९४ ॥ त्या कर्मयोगें होऊनि युक्त । शुद्ध-

बुद्धि मनोजयें जितेंद्रिय जीवन्मुक्त । जाला तोही कां विषयासक्त । होईल
॥ ९५ ॥ या भावें कृष्ण नित्यमुक्त । आधींच ह्मणे कीं तो. योगयुक्त ।
तेव्हां शुद्ध बुद्धि जितमन जितेंद्रिय जीवन्मुक्त । सर्वात्मभावें कर्मी लिपेन
॥ ९६ ॥ अर्थ ऐसा होतो सिद्ध । यालागीं आधीं उत्तरार्ध । वाखाणूनि
मग पूर्वार्ध । ये रीती वाखाणिलें ॥ ९७ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां
बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुश्लोक । परिसोत आधीं ॥ ९८ ॥
मी अकर्ता ऐसी । स्मृति नसोनिही मानसीं । सर्वत्र सर्वकर्मा अहर्निशीं ।
आत्मत्व पाहे ॥ ९९ ॥ तरी तया पुरुषाला । कर्मलेपेन न घडे या बोला ।
बोलोनि आतां ज्याला । स्मृति सर्वदा स्वअकर्तृतेची ॥ १०० ॥ तो कर्म
आचरतेकाळीं । अकर्तृत्व आपलें कैसें न्यहाळी । हें आतां वनमाळी ।
बोलतो या दों श्लोकीं ॥ १ ॥

॥ श्लोक ॥ नैव किंचित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यज्जृम्भन्स्पर्शज्जिघ्रन्भ्रमन्गच्छन्स्वपञ्चुसन् ॥ ८ ॥

प्रलपन्विष्टजन्गुहन्नुन्मिषन्निषिन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तते इति धारयन् ॥ ९ ॥

॥ टीका ॥ अर्जुना तत्त्व कळलें ज्याला । आत्मा अकर्ता कळलें त्याला ।
मी कर्ता ऐसा अहंकार ज्याला । आत्मरज्जु कळतां मृषा सर्प ॥ २ ॥ मी-
पणातें अवलंबूनी । मी कर्ता ह्मणोनी । बुद्धि ह्मणे सचेतन होऊनी । आत्म-
सत्तेनें ॥ ३ ॥ जडा मीपण नसे सत्ता । दिसे चैतन्यास कर्तृता । जीवा-
त्मयास बद्धता । ऐसी संगें कुबुद्धीच्या ॥ ४ ॥ वाटे भोंवते हे मेदिनी ।
परि भोंवडी आपल्याच नयनीं । ते भूमि अचळ ह्मणोनी । कळे भोंवडी
जातां नेत्रांची ॥ ५ ॥ तैसा जातां अहंकार । बुद्धीस आत्मा दिसे निर्वि-
कार । तेव्हां अकर्तृत्वनिर्धार । होय तो ह्मणावा तत्त्वज्ञ ॥ ६ ॥ ऐसा त-
त्त्वज्ञ तो । बुद्धीकरुनि ऐसें मानितो । कीं आत्मा कांहीं करितो । हें घडेना
॥ ७ ॥ तो आत्माच आपण । आपण कांहीं करित नाहीं निर्गुण । ऐसी
स्मरे अकर्तृत्वखूण । तेही बुद्धी ॥ ८ ॥ आत्मा अवोळणा बोले वाचा । हा
निर्णय सर्वथा साचा । तथापि शब्द दोहीं निर्णयाचा । वाचाचि करी ॥ ९ ॥
तैसा आत्मा अकर्ता गुणातीत । हें मानणें बुद्धीचेंचि निश्चित । तरीच तो
तत्त्वज्ञ ह्मणूनि संमत । जगद्गुरु श्रीकृष्णासी ॥ १० ॥ या भावें श्रीकृष्ण
ह्मणतो । कीं तत्त्वज्ञ अगा अर्जुना तो । जो आपण कांहींच करित नाहीं

ऐसें मानितो । हैं मानणेंही नसे आपणा ॥ ११ ॥ तेव्हां तत्त्वज्ञ ह्मणोनी ।
 ह्मणावा कीं जरी ऐसें मानी । एवं अकर्तृत्व ऐसें मानूनी । तो असतो
 ॥ १२ ॥ आतां अकर्तृत्व आपलें कळलें । आणि त्या स्मरणीं चित्त नाहीं
 बळलें । तें चित्त सत्त्वनिश्चित खबळलें । रजतमेकरूनी ॥ १३ ॥ रजोगुण
 जें तें इंद्रिय । तमें जो तो विषय । सत्त्वीं मिसळतां हैं द्वय । अद्वयस्फुरण
 मग कैचें ॥ १४ ॥ रज तम आणि सत्त्व । या त्रिगुणपटींही तंतु आत्मत्व ।
 जो स्मरे सदा हैं तत्त्व । तो पूर्वज्ञोकीं वर्णिला ॥ १५ ॥ हैं सर्वात्मत्वस्म-
 रण । नश्वरीं जडों नित्य चैतन्यस्फुरण । हैं सिद्धाचें लक्षण । पूर्वज्ञोकीं
 वर्णिलें ॥ १६ ॥ आतां आपण जडदेह । हा फिटला संदेह । स्वअकर्तृत्व-
 स्मरणीं होय निःसंदेह । आणि त्याचे पूर्वसंस्कार मोडती ॥ १७ ॥ त्यानें
 आपलें चिदात्मत्व । ज्यास सर्वथा अकर्तृत्व । स्फुरे त्या स्मरणीं योजावें
 सत्त्व । रजतमावेगळें करूनी ॥ १८ ॥ चित्त चैतन्यस्वरूपीं योजे । ऐसें
 तत्त्वज्ञें आधीं केलें पाहिजे । ज्याणें ऐसें केलें त्यास ह्मणजे । युक्त ह्मणोनी
 ॥ १९ ॥ एवं ऐसा युक्त जो तत्त्ववेत्ता । तो सांभाळी आपली अकर्तृता ।
 तो आपण कांहीं करीत नाहीं तत्त्वता । ऐसें मानितो ॥ २० ॥ ऐसीं ज-
 गद्व्यपदें । पूर्वाधीं योजिलीं पदें । तीं वाखाणिलीं 'अनु' पदें । त्यानें
 चि ॥ २१ ॥ आतां कोण कोण कर्म । करितां आपण अकर्ता निर्धर्म । ऐसें
 मानितो हैं सगुणब्रह्म । श्रीकृष्ण बोलतो दो अर्धी ॥ २२ ॥ पाहतां ऐकतां
 स्पर्शतां । हुंगतां भक्षितां चालतां । निजतां भोडितां सोडितां । द्वासो
 छ्वास ॥ २३ ॥ बोलतां मळमूत्र टाकितां । हातेंकरुनि कांहीं देतां घेतां ।
 आणि निमिषोन्मेषही हालतां । मानी कीं कांहीं करीत नाहीं आपण ॥ २४ ॥
 तरी कर्म घडे तें कैसें । अर्जुना ह्मणसील ऐसें । तरी ऐकतों जैसें । कर्तृत्व पा-
 हतो कर्माचें ॥ २५ ॥ मागिलिया दोचरणीं । अकर्तृता बोलिला चक्रपाणी । तें
 कर्म कैसें घडतें हे वाणी । या शेवटिल्या अर्धी बोलतो ॥ २६ ॥ जो जयाचा
 विषय । त्या विषयांत तें इंद्रिय । वर्ततें ऐसा इंद्रियसमुदाय । स्वस्वविष-
 यां वर्ततो ॥ २७ ॥ ऐसें बुद्धीकरूनी । धरितो तो ह्मणोनी । आपलें अ-
 कर्तृत्व सांभाळूनी । कर्म ऐसें पाहतो ॥ २८ ॥ कीं रूप पहाती नेत्र ।
 शब्द ऐकती श्रोत्र । घेतसे स्पर्शमात्र । त्वर्गिद्रिय ॥ २९ ॥ इत्यादि जें
 इंद्रिय । घेतसे आपलाला विषय । तैसाच कर्मेद्रियसमुदाय । स्वस्वकर्मीं

१ तमोगुण. २ हे शोन. ३ शब्द. ४ बोळे झांकतां उघडितां.

वर्ततो ॥ १३० ॥ आपण नव्हे इंद्रिय । कीं घेऊं काहीं विषय । आपण
 असतो कर्मद्रियसमुदाय । तरी प्राप्त होतें कर्तृत्व मजलागीं ॥ ३१ ॥ ऐसा
 दो श्लोकीं साधकोत्तम । वर्णिला तत्त्वज्ञ परम । जो पूर्वसंस्काररूप भ्रम ।
 चिदात्मत्वस्मृतीनें मोडतो ॥ ३२ ॥ या मागील जो श्लोक । तेथें सिद्धलक्ष-
 ण उत्तमश्लोक । बोलिला आतां जिज्ञासु उपासक । जें तत्त्व जाणों इच्छि-
 ती ॥ ३३ ॥ त्यांस आत्मज्ञान नसे । क्षणोनि स्वकर्तृत्व न दिते । आपण
 कर्ता हृदयीं जों वसे । तोंवरी बंध ॥ ३४ ॥ कर्म बंध जया । नव्हे ईश्वर-
 प्रसाद कर्म तया । ईश्वरप्रसादावांचूनिया । ज्ञान नव्हे ॥ ३५ ॥ या शंके-
 चा परिहार । पूर्वीं जाला वारंवार । परि थारला नाही तो निर्धार । अर्जुन-
 मनीं ॥ ३६ ॥ आणि जो गुरुगम्य विचार । तो न आइकतां वारंवार ।
 चित्तास दृढ संस्कार । वसत नाही ॥ ३७ ॥ गुरूनेंही पुनःपुन्हा । सांगित-
 लेंच सांगावें शिष्यजना । 'तत्त्वमसि' क्षणोनिया वेदवचना । नऊदां
 गुरू उपदेशी ॥ ३८ ॥ पुनःपुन्हा बोलणें यास । शास्त्रकार क्षणती अभ्यास ।
 क्षणोनि पुनःपुन्हा अर्जुनास । हें प्रकरण उपदेशितो ॥ ३९ ॥ आतां जि-
 ज्ञासुजनीं । बंधन पाविजे ज्या कर्मकरुनी । तें श्रीकृष्ण बोलतो येथूनि ।
 श्लोकद्वयें ॥ २४० ॥

॥ श्लोक ॥ ब्रह्मण्याभ्याय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ १० ॥

॥ टीका ॥ ब्रह्मीं सगुणीं कर्म । समर्पूनि भागवतधर्मे । फलसंग टाकूनि
 कर्म । निष्कामें जो करितो ॥ ४१ ॥ तो पापें नव्हे लिप्त । कीं कर्मबंध
 त्याचा होतो समाप्त । कमलपत्र जैसें अलिप्त । उदकीं उदकेंकरुनी ॥ ४२ ॥
 श्लोकाचा इतकाच अर्थ । परि कितीएका पदीं गूढ भावार्थ । जो प्रकट होतां
 यथार्थ । श्रोतयां वाटे ॥ ४३ ॥ कीं ब्रह्मीं कर्म समर्पूनी । लिप्त नव्हे पापें-
 करुनी । क्षणूनि क्षणतां या वचनीं । भाव न काढितां नव्हे वाक्यार्थ
 ॥ ४४ ॥ कर्म समर्पितो ब्रह्मी । पाप केंचें त्या कर्मी । तत्रापि संग टाकूनि
 पदपद्मीं । कर्म समर्पि सगुणाच्या ॥ ४५ ॥ तो तों पुण्यकर्म करी । आणि
 कृष्ण पापलेप परिहरी । एवं तें पुण्यचि परी । पाप क्षणावें बंधकत्वं
 ॥ ४६ ॥ छुवर्णाची तरी वेडी । तैसें पुण्यही बंध घडी । एवं पुण्यही पाप-
 चि उघडी । हे गोष्टि होते भावार्थ ॥ ४७ ॥ ऐसे जिज्ञासु निपुण । जे जे

रीती ब्रह्मार्पण । करिताति तें कर्मलक्षण । आणि निमित्तही वर्णितो
या श्लोकी ॥ ४८ ॥

॥ श्लोक ॥ कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरापि ।

योगिनः कर्म कुर्वते संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११ ॥

॥ टीका ॥ कार्येकरुनि कर्म । स्नानसंध्यादि स्वधर्म । मनैकरुनि उ-
त्तम । भगवद्भजान ॥ ४९ ॥ भगवद्भजनेचि मोक्ष होय । इत्यादि बु-
द्धीचा निश्चय । कीं त्याच्या प्रसादेचि अद्वय । ज्ञानसिद्धी ॥ २५० ॥ या-
वेगळीं इन्द्रियेही करुनि । कर्मे करिती तीं केवळ ह्यणोनि । इन्द्रियांस केवल
शब्द लावूनि । बोलेल या भावें ॥ ५१ ॥ कीं रजोगुणाचीं इन्द्रियें । तीं स-
हज वासनामयें । त्यांत निष्काम भगवदर्पण निश्चयें । प्रवर्तती तीं केवळ
ह्यणावीं ॥ ५२ ॥ श्रवणकीर्तनादि कर्म । भगवत्प्रीतीनिमित्त जो धर्म ।
घडे इन्द्रियांतें उत्तम । तें कर्म केवल इन्द्रियें घडतसे ॥ ५३ ॥ ऐसीं कर्मे
कर्मयोगीं । करिती चित्तशुद्धीलागीं । संग टाकूनि निःसंगी । भक्तियोग क-
रिती ये रीतीचा ॥ ५४ ॥ आतां ऐसींच कर्मे करितां दिसती । आणि
बंध तरी ते पावती । ह्यणोनि निवडोनि दोन्ही रीती । श्रीपती बोलें
या श्लोकी ॥ ५५ ॥

॥ श्लोक ॥ युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

॥ टीका ॥ ईश्वरीं कर्मे अर्पि भक्त । संग टाकूनि फळीं विरक्त । तो
ईश्वरीं योजिला यालागीं युक्त । तो ह्यणावा ॥ ५६ ॥ युक्त ऐसा कर्म-
फल । टाकूनि ईश्वरार्थचि केवळ । कर्मे करी तो शान्ति अचळ । पावतो
॥ ५७ ॥ तद्विरीत अयुक्त । कर्मे करुनि फळीं आसक्त । तो बंध पावतो
अभक्त । अर्जुना ॥ ५८ ॥ काम उपजला भनी । तो कर्मे करवी यावरू-
नी । सुटावें ज्या कर्मबंधापासूनी । हा वश त्यातेंचि ॥ ५९ ॥ ऐसा
सकाम तो अयुक्त । कीं चित्त नसे ईश्वरीं युक्त । तो फळींच आसक्त ।
बंध पावतो यालागीं ॥ ६० ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोलें उत्तम
श्लोक । त्याचें निमित्त शुश्लोक । परिसोत आधीं ॥ ६१ ॥ ग्रंथ येथवरी
आला । तेथें निर्णय इतका जाला । कीं कर्तृत्व नाहीं ज्ञानियाला । स्वअक-
र्तृत्व कळलें जयासी ॥ ६२ ॥ जयास नाहीं ज्ञान । त्यांत दोन प्रकारचे
जन । जिज्ञासु एक ते जरी ज्ञानहीन । कर्मे समर्पिती ईश्वरीं ॥ ६३ ॥
जिज्ञासु ऐसे ते निष्काम । फलबंध पावती जे सकाम । परि दोहींसही अ-

कर्तृत्ववर्म । ठाउकें नसे ॥ ६४ ॥ अकर्तृत्व जाणती ज्ञानी । ते वर्णिले दो प्रकारेंकरुनी । एक सर्वही ब्रह्म क्षणोनी । पाहती स्वकर्मासहित ॥ ६५ ॥ एक दर्शनभ्रवणादि काळीं । इंद्रियें स्वविषयीं वर्तती ऐसें न्यहाळी । कर्तृत्व आपणावरुनि टाळी । अकर्तृत्व पाहे आपुलें ॥ ६६ ॥ तेथें शंकेचें स्थळ । एक राहिलें कीं चिदात्मा केवळ । तो अज्ञानियास अकळ । तरी अकर्ता ॥ ६७ ॥ तो असेचि अकर्ता । जरी वाटला कर्ता । तरी कर्तृत्वाची वार्ता । न लागे त्यासी ॥ ६८ ॥ आतां बुद्धीस अकर्तृत्व त्याचें कळे । तेव्हां अकर्तृत्व त्यास फळे । परि जो बुद्धि तन्मयत्वीं न वळे । तो तो ज्ञानी न क्षणवे अकर्ता ॥ ६९ ॥ बळली तथापि त्या बुद्धीवांचूनी । कर्म न घडे इंद्रियवर्गेचिकरुनी । बुद्धीस अकर्तृत्व यावरुनी । लागलें तेव्हां कैसा अकर्ता ॥ ७० ॥ हे शंका हरावयास उत्तमश्लोक । बोलतो आतां हा श्लोक । गहन वृष्टि अर्थावलोक । निर्मत्सरीं करावा ॥ ७१ ॥

॥ श्लोक ॥ सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वसी ।

नवद्वारे पुरे देहो नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

॥ टीका ॥ अगा सत्त्वाचे भेद चारी । अंतःकरण चित्त बुद्धि मन या प्रकारी । त्यांत आत्मस्फुरण अंतरीं । हें अंतःकरण ॥ ७२ ॥ आत्मचैतन्यें करुनी । चेतवी इतरां जडां क्षणोनी । चित्त या नांवें सज्जनीं । सत्यवृत्ति वर्णिली दुसरी ते ॥ ७३ ॥ आत्मा नव्हे कर्ता । बुद्धीस निश्चयाची वार्ता । आत्मा तीह्निहि परता । तिचा प्रकाशक ॥ ७४ ॥ बुद्धि करी निश्चय । मन संकल्पविकल्पकल्पनामय । त्यांत आत्मत्व अव्यय । अंतःकरणेंकरुनी अनुभवी ॥ ७५ ॥ चित्त आपणासहित । जडें चेतवी समस्त । प्रारब्ध सरे तोंपर्यंत । असेचि तें ॥ ७६ ॥ तें सुषुप्तीं जैसें तमीं । समाधींत तैसें ब्रह्मीं । त्यासहितही संयमी । अकर्तात्मत्वीं योजी बुद्धीतें ॥ ७७ ॥ बुद्धि अंतःकरणीं पावे लय । तें अंतःकरण चिन्मय । उरलें संकल्पविकल्पमय । मन याचें ॥ ७८ ॥ इंद्रियें त्या मनेंकरुनी । विषयीं वर्तती पूर्वसंस्कार स्फुरोनी । बुद्धि अकर्तात्मत्वीं मिळोनी । वेगळेपणें पाहे त्याही मनास ॥ ७९ ॥ यालागीं मनासह । वेगळीं इंद्रियें आणि देह । वेगळे विषय वेगळें कर्म निःसंदेह । आपण अकर्ता बुद्धीनें क्षणे ॥ ८० ॥ ऐसा जो बुद्धिमंत । तो या मनासहित । कर्म वेगळें टाकूनि अत्यंत । सुख जैसें होय असतो तैसा ॥ ८१ ॥ मन त्याचें जें ये रीती । मोकळें न सोडी त्याहीप्रीती । धरूं नेदूनि विषयप्रीती । वासनारहितबुद्धीनें ॥ ८२ ॥ पुरुष अश्व हातीं धरी ।

नाचोही दे त्यास परी । होऊं नेदी रानभरी । मागुती वेगळा पाहे साक्षी
 ॥ ८३ ॥ ऐसें पाहतां कांहीं । कर्म तो करीतचि नाहीं । नवझारपुरीं देहो ।
 असतो सुखें ॥ ८४ ॥ नवझारपुर । हें मानुनि शरीर । त्यांत असे सुख-
 बस्ती नर । देहांत देही तो ऐसा ॥ ८५ ॥ नगरीं उदंड लोक वसती । बो-
 लती चालती खाती हुंगती । देखोनिही तयांप्रती । निरभिमान जैसा ॥ ८६ ॥
 मनासहित इंद्रियें । वेगळीं ऐशा निश्चयें । हा न करी कांहीं स्वयें । हें सिद्ध
 जालें ॥ ८७ ॥ परि याच्या सत्तेकरुनी । तीं कर्म करिती दणोनी । हा न
 करी स्वयें परी करवी ऐसें मानुनि मनीं । झणी भावील अर्जुन ॥ ८८ ॥
 दणूनि दणतो हरी । कीं तो न करीही ज्यापरी । न करवीही याच प्रकारीं ।
 भगा अर्जुना ॥ ८९ ॥ सूर्यप्रकाश दृष्टी । त्या दृष्टीनें वर्त्ते सृष्टी । परि क-
 र्णें करविणें दोन्ही अदृष्टीं । नसती सूर्याचिया ॥ ९० ॥ समीप होतां
 चुंवकाशिळा । लोहशलांका होती चंचळा । हे चुंवकाची सहजकळा । नाचणें
 नाचवणें दोन्ही न तयासीं ॥ ९१ ॥ एवं इंद्रियें चाळी । त्या मनासह तीं वेग-
 ळीं । करणें करविणें या भावें टाळी । अनुभवी आपलें ॥ ९२ ॥ ऐसा
 कर्मवेगळा । तोचि कर्मसंन्यासी आगळा । सर्वथा कर्माहूनि निराळा ।
 वर्णितो ते वर्णोत ॥ ९३ ॥ सर्व कर्म मनासहित । संन्यासुनि ऐसीं त्यागुनि
 निश्चित । न करी करवी सुखें अत्यंत । नवझारपुरीं वसे श्लोकार्थ ऐसा ॥ ९४ ॥
 आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याच निमित्तही सुज्ञलोक ।
 परिसोत आधीं ॥ ९५ ॥ कर्मकर्तृत्वपरिहार । अकर्त्तात्मबोधें सर्वेश्वर ।
 बोलताजाला वारंवार । गीतेंत या ॥ ९६ ॥ आणि पाहतां लोकव्यवहार ।
 सर्व करवितो ईश्वर । तात्पर्य न कळोनि आधार । यास वेदाचाही मानि-
 ती ॥ ९७ ॥ श्रुति ॥ एष ह्येव साधु कर्म कारयति यमेभ्यो लोकेभ्य उन्नि-
 नीषते । एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यो निनीषते ॥ श्रु-
 त्यर्थ ॥ वेद दणती ईश्वर । उत्तम लोकास नेऊं पाहतो जो नर । त्यास
 साधुकर्मा तत्पर । करीतसे ॥ ९८ ॥ अधोलोकास जो पुरुष । न्यावा दणूनि
 जो इच्छी परमपुरुष । असाधु कर्म सद्दोष । त्या हातीं करवितो ॥ ९९ ॥
 वेदवचनाचें ये रीती । तात्पर्य विरळा जाणती । कीं ईश्वर उत्तम अधम
 गती । किंनिमित्त देऊं इच्छितो ॥ १०० ॥ उत्तम ज्यास गती । देईन द-
 णतो जगत्पती । त्यानें यास काय देऊनि प्रीति । संपादिली याची ॥ १ ॥

तो काय याचा सोयरा । आणि वैरी याचा काय दुसरा । दुर्गतीस ज्या
नरा । नेईन ह्मणतो ॥ २ ॥ एथें ह्मणावें जैसा बाळ । पुतळे करुनि खेळे
खेळ । बरीं बाईट कर्म करवूनि सकळ फळ । वरें वाईट देतसे ॥ ३ ॥
तो तरी मूढ तें अचेतन । ईश्वर सर्वज्ञ हें सचेतन । एकास सुख एकास
दुःख देतां निरंजन । ह्मणावा विषम आणि निर्दय ॥ ४ ॥ एकासी बरा
एकासि वाईट । तेव्हां विषम ह्मणावा चोखट । आणि दुःखें देतो तेव्हां उ-
त्कृष्ट । निर्दय ह्मणावा ॥ ५ ॥ जो विषम आणि निर्दय । तो ईश्वरचि
नव्हे हा निश्चय । जो सर्वसम सर्वावरी सद्य । ईश्वर तोचि ॥ ६ ॥ वि-
षम निर्दय मानिती । आणि ईश्वरास भजती । ते आपल्या पित्यास पिंड
देती । नाम कुळ उच्चारुनि चांडाळाचें ॥ ७ ॥ विष्णुशर्मा नामें भला ।
ब्राह्मण ऋषिगोत्रीं उपजला । चांडाळासंगें पिंड दीधला । त्याच्या पुत्रें
कुलगोत्रनामें चांडाळाच्या ॥ ८ ॥ ते पिंड न पावती पितरां । भजन न
पावे ईश्वरा । तो सम सद्य असोनि ज्या नरा । विषम निर्दय वाटला
॥ ९ ॥ जे दुष्ट दुराचारी । ते भोजन न करोत माझ्या घरीं । ऐसें ह्मणतां
भले सदाचारी । घरा जाती कां तयांच्या ॥ १० ॥ विषम निर्दय ईश्वर ।
मानूनि करील जो नमस्कार । सम सद्य सर्वेश्वर । नमस्कार घेईल तो
किमर्थ ॥ ११ ॥ एवं सर्वज्ञ सर्वसम । सर्वभूतीं दयाळु परम । तोचि एक
पुरुषोत्तम । या भावें भजावा ॥ १२ ॥ जे ऐसें ईश्वरातें न समजती । त्यांस
सांगों नये भजनरीती । अष्टादशीं “ न च मां योभ्यस्मृत्यति ” । ह्मणुनि कृ-
ष्ण अर्जुनातें बोलिल ॥ १३ ॥ दोष लावणें निर्दोषास । असूया ह्मणावी
तयास । ह्मणुनि मज दोष लावी त्या पुरुषास । अर्जुना नको सांगों हे गीता
॥ १४ ॥ एवं जीवाहातीं कर्म । करवी स्वयें सर्वोत्तम । तरी तो निर्दय
आणि विषम । सहजचि होय ॥ १५ ॥ तरी ऐसें कां बोलती श्रुति । ह्मणुनि
कोणी ह्मणती । तरी वेदार्थ गहन तात्पर्यगती । पहावी एथें ॥ १६ ॥ ई-
श्वर कल्पतरूपम । विषमफळ देऊनिही सम । हें या गीतेंतचि पुरुषोत्तम ।
चतुर्थाध्यायांत बोलिला ॥ १७ ॥ चतुर्थाध्यायश्लोकार्ध ॥ “ ये यथा मां प्र-
पद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ” ॥ टीका ॥ जे जैसें मातें भजती । मी तैसाच
भजतो तयांप्रती । या गीतावाक्यानुरूप श्रुती । वाखाणाव्या इत्यादि ॥ १८ ॥
कीं वेद जे अनंत । त्याचा मथितार्थ हा भगवंत । गीताश्लोक रूपें बोलें ह्म-
णुनि संत । याच्या आधारे श्रुति वाखाणिती ॥ १९ ॥ आणि उगाच स्व-

वास नेऊं पाहे । उगाच नरका नेऊं झणताहे । श्रुति झणती हें न साहे ।
 वैषम्य निर्दयत्व ईश्वरीं ॥३२०॥ तेव्हां जो स्वर्गास जावें झणतो । त्यास
 ईश्वर त्याच साधुकर्मी प्रवर्तवितो । सूर्य जैसा प्रकाशितो । सन्मार्गी जा-
 तां नेत्रांसी ॥ २१ ॥ जो नरकास जाईन झणतो । झणजे नरकप्रद कुमार्गी
 चालतो । त्यास ईश्वर त्याच मार्गी प्रवर्तवितो । कीं कुमार्गीही सूर्यच दा-
 खवी ॥ २२ ॥ एवं जगत्प्रकाशक सत्ता । तेथें शुद्धमायायोगें ईश्वरता ।
 जैसी काष्ठादियोगें नेत्रप्रकाशता । दिसे अग्नीची ॥२३॥ अग्नि स्वयें प्रकाश-
 क । परी पाहिजे काष्ठादि उपाधि कांहींएक । तैसा मायाशबलित प्रवर्तक ।
 हृषीकेश बुद्धीद्रियांचा ॥ २४ ॥ प्रकाशी ब्रह्मसत्तेकरूनी । गति दे मायांश
 धरूनी । सत्ता तेथें प्रवर्तक झणोनी । प्रकाशका श्रुति झणती प्रवर्तकांतें
 ॥ २५ ॥ तो मायाशबल सर्वोत्तम । प्रकाशक आणि कल्पवृक्षापेक्ष । जो
 ज्या मार्गे जातो उत्तमाधम । फळ त्यास तेंचि देऊं इच्छितो ॥ २६ ॥
 तदनु रूप कर्म करवितो । झणजे त्या त्या वाटा त्यास प्रकाशितो । या तात्प-
 र्यें वेद बोलतो । कीं जीव संकल्पें गति संकल्पोनि करवितो कर्म ॥ २७ ॥
 ऐसा अर्थ सिद्ध जाला । परी ठाव उरला एका बोला । कीं अधोगतीस
 जावें ऐसा आपला । घात कोण हो इच्छितो ॥ २८ ॥ कोणी न इच्छितां
 अधोगति । अधोगति व्यावया जगत्पति । ऐसा जो कर्म करवितो झणती
 श्रुति । हें तात्पर्य एथें नलगे ॥ २९ ॥ धरूनि ऐसी ही शंका । श्रुतिसिद्ध
 कलंक निष्कलंका । लावूं झणोनि मोहपंका । माजी दाटूनि कां बुडावें
 ॥३३०॥ ज्यानें जैसें कल्पावें । कल्पवृक्षापासूनि तैसंचि पावावें । एथें ईश्वर
 कल्पवृक्षस्वभावे । व्यावा आणि कल्पणें तें कर्म ॥ ३१ ॥ जो कल्पी जैसें ।
 कल्पवृक्ष फळ दे तैसें । हा दृष्टांत आतां दार्ष्टांतिकीं ऐसें । सिद्ध होतें ॥ ३२ ॥
 कीं जो कर्म करी जैसें । ईश्वर फळ दे त्यास तैसें । कर्म करी तो नरकाऐसें ।
 तेंचि फळ देऊं इच्छितो ईश्वर ॥ ३३ ॥ मग त्या हातीं तैसोंचि कर्म । क-
 रवितो झणजे सगुणब्रह्म । त्याची बुद्धि आणि इंद्रियग्राम । नरकमार्गीच
 प्रकाशितो ॥ ३४ ॥ एवं जो प्रकाशक । त्यास श्रुति झणती प्रवर्तक । हा
 अर्थ आत्यंतिक । सिद्ध पूर्वाच जाहला ॥३५॥ ईश्वर नव्हेचि कांहीं कर्ता ।
 तेव्हां अजागलस्तन ऐसी वार्ता । आणितील सर्वथा अकर्ता । तो झणतां ॥३६॥
 हें झणणेही खरें । कीं निर्धर्मपणें असिजे तें ईश्वरें । परी ऐसें त्यास मानी

त्याचें वरें । नव्हे कदापि ॥ ३७ ॥ कीं जे जैसे भजती । त्यांस फळ तैसेंचि दे विश्वपती । जे तथा अजागलस्तन ह्मणती । त्याचें सत्कर्म ही अजागल-स्तन होतसे ॥ ३८ ॥ “भोक्तारं यज्ञतपसां” ह्मणोनि । या अध्यायांतीं या श्लोकेकरुनी । सत्कर्म भोक्तृत्व त्या ईश्वरास यावरुनी । फळ त्यास अजागलस्तनरूपें तो देतो ॥ ३९ ॥ त्यास आळवावें ज्या नांवें । तो फळ देतो त्याच भावें । अजागलस्तनस्वभावें । फळ त्यांस जे ईश्वरास ह्मणती अजागलस्तन ॥ ३४० ॥ सामर्थ्य तेथें सत्ता । ऐसें असोनि सम सदय अकर्ता । जे ऐसा मानिती विश्वभर्ता । दे परम समर्थ फळ तोही त्यांस ॥ ४१ ॥ एवं अजागलस्तनलक्षण । स्थापिती तेचि अवलक्षण । “ये यथा मां प्रपद्यन्ते” ह्मणवूनि कमलेक्षण । या वचनीं हा अर्थ सुचवितो ॥ ४२ ॥ आतां सद्भाव कुमाव । धरोनि कर्म करी जीव । तोही तदंश तेव्हां स्वयमेव । तोचि कर्ता हें सिद्ध ॥ ४३ ॥ आणि कर्म ईश्वर न करवी । त्यांत सदयता समता बरवी । दोन्ही साधितां कोण मिरवी । अपसिद्धांत ऐसा ॥ ४४ ॥ आतां श्रीकृष्ण मनीं । इत्यादि भावार्थ धरुनी । हा अर्थ या श्लोकेकरुनी सिद्ध करितो ॥ ४५ ॥

॥ श्लोक ॥ न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

॥ टीका ॥ आपण कर्ता ह्मणूनी । मानी कर्मेकरुनी । हें कर्तृत्व आणि दोन्ही । जीव लोकांचीं नसती निर्मित ईश्वरें ॥ ४६ ॥ जो मानितो मी कर्ता । त्यास वाटतें कीं मी भोक्ता । आणि कर्म सत्य मानितो याकरितां । सत्य भोग वाटे त्याला ॥ ४७ ॥ आत्मज्ञानें सकळ । मिथ्या जालें तरी कर्मफळ । भोगितां सत्य वाटे त्याचें मूळ । कर्तृत्वकर्म सत्यत्वे मानणें ॥ ४८ ॥ ऐसें कर्मकर्तृत्व या दोहींचें फळ । त्याचा संयोग यथाकाळ । होतो जैसी येतां फळाची वेळ । वृक्ष फळतो ॥ ४९ ॥ हीं दोन्ही ईश्वर । निर्मित नाहीं कीं कर्मानुसार । फळ होतें कर्ता नर । तोचि भोग पावतो ॥ ३५० ॥ तेव्हां ईश्वर अजागलस्तन । ऐसें ह्मणतील मूर्ख जन । ह्मणोनि या श्लोकीं मधुसूदन । प्रभु ह्मणतो ईश्वरासी ॥ ५१ ॥ कीं तो प्रभु ह्मणजे समर्थ । तोचि देतो सकळ पुरुषार्थ । कर्मफलसंयोगीं अनर्थ । त्यांस जे न भजती त्यासी ॥ ५२ ॥ फळाची इच्छा करिती । ते दाटुनि पायीं शृंखळा भरिती । कोणी मानूनि अजागलस्तनरीती । स्वयें होती अजागलस्तन

१ ईश्वर. २ निरुपयोगी; निथ्य. ३ उत्तमाधम बुद्धि.

॥ ५३ ॥ जे त्यास कर्म समर्पितो । आणि तूं समर्थ जगत्पती । प्रवर्तविती स्वजनमती । सुखमार्गी भाविती ऐसें ॥ ५४ ॥ या भावें भजती । त्यांस तैसाच तो विद्वपती । सन्मार्गी प्रवर्तवूनि सद्गति । देत असे ॥ ५५ ॥ आतां कैसा नव्हे समर्थ । कैसा नेदी द्यणावा पुरुषार्थ । त्यावाचूनि पुरषी मनोरथ । ऐसा दुसरा असेना ॥ ५६ ॥ आपण कर्म करवून आपण । फळ देतां लागतें विषमपण । फळ नेदी भजलियावीण । इतुकियाचकरितां ॥ ५७ ॥ तथापि कर्म जड अमंगळ । कर्ता असमर्थ विस्मरणशील । याला- गीं भोगवी कर्मफळ । स्वयें तोचि जगदीश्वर ॥ ५८ ॥ ऐसें असोनि या लोकीं हरी । द्यणतो कीं कर्मफळसंयोगही परी । तो ईश्वर निर्माण न करी । द्यणोनी ॥ ५९ ॥ हाही विरुद्ध दिसतो बोल । परी भावार्थ यामार्जी खोल । त्याणें अकर्तृत्व साधूनिही होतें फोल । विरुद्धपणें हें ॥ ६० ॥ कीं पिकाचें शेत । तें सकल फलदायक निश्चित । परंतु पेरिलें बीजचि असे फळत । तें फळ न निर्मा यापरी ॥ ६१ ॥ तथापि भूमीवांचूनि फळ । बीज न देऊं शके केवळ । निघोनि भूमींत सकळ । फलरूप होती तीं बीजें ॥ ६२ ॥ कर्म ईश्वराविण । फळों न शकती आपण । ईश्वरशक्तीकरुनि फळपण । तीं पावतीं ॥ ६३ ॥ तथापि अंकुराकारें । तें बीजचि होऊनि सारें । कणीस होऊनि नानाप्रकारें । यथाकाळें होनसे भागार्ह ॥ तैसा सर्वकर्मफलदाता । कर्मफलसंयोगनिर्माणकर्ता । तथापि फळतसे तत्त्वतां । कर्मचि ॥ ६५ ॥ मागुती जैसी भूमि काहीं । कोणास फळ देत नाहीं । तैसें न पडे वैषम्य- प्रवाहीं । ईश्वरत्व ॥ ६६ ॥ तथापि भूमीवांचूनी । फळ नाहीं द्यणोनी । मागुती प्रभुशब्देकरुनी । सुचविला हा भाव ॥ ६७ ॥ एवं कर्मा- नुरूप भोग । द्यणूनि ईश्वरफलसंयोग । न करी आणि कर्तृत्वकर्म- संग । जीवांस नेदी ॥ ६८ ॥ तरी जीवकर्मप्रवृत्ति । प्रवर्तते कोण रीती । चतुर्थचरणीं जगत्पती । हेंही बोलतो ॥ ६९ ॥ चतुर्थचरण ॥ “ स्वभा- वस्तु प्रवर्तते ” ॥ टीका ॥ स्वभाव द्यणजे संस्कार । चित्तास झोंवले जे जे विकार । ते ते संस्कारप्रकार । कर्मसंकल्प करविती ॥ ७० ॥ तदनरूप बुद्धीच्या निश्चयें । कर्मी प्रवर्तती इंद्रियें । एवं संस्कारयोगें स्वयें । कर्मी लोक प्रवर्तती ॥ ७१ ॥ पाहतां ऐसियापरी । संस्कारेंचि जो तो कर्म करी । द्यणूनि द्यणतो हरी । कीं ‘ स्वभावस्तु प्रवर्तते ’ ॥ ७२ ॥ कीं प्रव- र्ततो कोण द्यणोनी । वरें विचारितां मनीं । या संस्कारावांचूनी । प्रवर्ते

कोण ॥७३॥ चित्तसत्त्व निर्मळ । चित्प्रतिबिंबकारक जवळ । ते प्रीतश्चेत्
रक्त इयामळ । हरिद्रादियोगें जळ जैसे ॥ ७४ ॥ ज्यास जैसी संगती ।
त्याची तैसी संस्कारगती । सत्संगें भला होऊनि मागुती । दुष्ट होतो दुःसंगें
॥ ७५ ॥ संस्कारानुरूप आचरे । संस्कारानुरूपचि संचरे । यालागीं कर्मी
बावरे । संस्कारचि ॥७६॥ प्रवर्ततो जो संस्कार । त्याचेही दान्ही प्रकार ।
एक नैसर्गिक निर्धार । सहज एक ॥ ७७ ॥ नैसर्गिकाचें मूळ । सहज स्व-
भाव केवळ । सहजाचा होतो प्रवळ । नैसर्गिक ॥ ७८ ॥ सत्संगें सन्मार्ग
न धरी । जें वाईट तेंचि करी । दुष्ट संस्कार जो यापरी । तोही नैसर्गिक
झणावा ॥ ७९ ॥ दुःसंगें दुर्मार्ग न धरी । जें बरें तेंचि करी । उत्तम सं-
स्कार जो यापरी । तोही झणावा नैसर्गिक ॥ ८० ॥ या संस्काराचें मूळ ।
सहज स्वभाव केवळ । त्याहूनि हा नैसर्गिक तो प्रवळ । परि होतो सहजा-
चिपासुनी ॥ ८१ ॥ नदी उगैर्मीं निघते । ते जिकडे नेली तिकडेचि
जाते । तेचि थोर होऊनि जेव्हां वाहते । तेथें न मुरडे कदापि ॥ ८२ ॥
जन्मांतरीं ये रीती । प्रवळ ज्यास सत्संगती । या जन्मीं ते संस्कारस्थिति ।
दुष्टसंगें मोडेना ॥ ८३ ॥ जन्मांतरीं येचि रीती । प्रवळ ज्याला दुःसंगती ।
या जन्मीं ते संस्कारस्थिती । न मोडे सत्संगेंही करुनी ॥ ८४ ॥ प्रवळला
नाहीं संस्कार । तो मोडे संगानुसार । परंतु पाहतां विचार । कर्मी संस्कार-
चि प्रवर्ततो ॥ ८५ ॥ तदनुरूप कर्तृत्वकर्म । कर्मानुरूप फलसंगम । दोन्ही
न करी समर्थ परम । समसदय जगदात्मा जगदीश ॥ ८६ ॥ आतां यानं-
तर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञलोक । परिसो-
त आधीं ॥ ८७ ॥ कर्म न निर्मी ईश्वर । आणि कर्मफलसंयोगाचाही
प्रकार । झणूनि बोलिला जगदाधार । पूर्वश्लोकीं ॥ ८८ ॥ आतां ज्या गोष्टी-
निमित्त । कर्म करवणें तथा नव्हे समेत । ते गोष्टी या श्लोकीं अच्युत । बो-
लतसे ॥ ८९ ॥ कर्म करवितां जो दोष । देखोनि न करवी निर्दोष । तो
दोष सुचवितो परमपुरुष । या श्लोकीं ॥ ९० ॥

॥ श्लोक ॥ नादत्ते कस्यचिस्थापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतवः ॥ १५ ॥

॥ टीका ॥ अगा विभु समर्थ कोणाचेंही । पाप आपण घेत नाहीं । अ-
थवा पुण्य उत्तम झणूनि कांहीं । तेंही घेत नाहीं कोणाचें ॥ ११ ॥ झ-
णजे एका हातीं एक । अपराध करवुनि पाहे कौतुक । तो अपराध

१ हळदी इत्यादिकांच्या योगानें. २ स्वाभाविक. ३ आरंभी. ४ परत. ५ मानव.

अभिज्ञलोक । जो करवी त्याचा मानिती ॥ ९२ ॥ अपराध कर्तवाचा । जो करवी त्यास लागे साचा । तेव्हां जो करवितो त्याचा । अपराध आपण घेतसे ॥ ९३ ॥ ऐसें येचि रीती । करवी पाप जरी जनांहारी । तरी तें पाप घे जगत्पती । त्या जनांचें ॥ ९४ ॥ ज्या गोष्टींत ऐसा दोष । तें कां करील निर्दोष । ह्मणोनि ह्मणतो परमपुरुष । कीं विभु पाप घेत नाही कोणाचें ॥ ९५ ॥ बरवेंचि केलें जें सुकृत । तेंही घेत नाही निश्चित । ह्मणजे नाहीच करवित । कोणाहारी सुकृतही ॥ ९६ ॥ एथें कोणी ऐसें ह्मणती । कीं सुकृतें जनांस उत्तम गती । तें न करवी जरी जगत्पती । तरी निर्दय ह्मणों त्याला ॥ ९७ ॥ शंका ऐसी पडते । परी विचार पाहतां उडते । कीं सत्कर्मी वर्तवूं जातां विषडते । दयालुता त्याची ॥ ९८ ॥ कीं पापकर्मी रंती । त्यास बळें लावितां सुप्रवृत्ती । पुढें बरें परी तत्काळ पावती । ते दुःख ॥ ९९ ॥ माता लेकरांस माती । खाऊं नेदी तों तीं रडती । हितावह दूध पाजितांही पावती । कष्ट ते समर्थी ॥ १०० ॥ पापींच रत ते ऐसे । कष्ट पावतील इतकेंही न सोसे । त्याला ह्मणतां तुम्ही कैसें । निर्दय ह्मणोनि ॥ १ ॥ आतां याहीवरी हरी । कोणी ह्मणती यापरी । कीं त्याचें पापफल न निवारी । निर्दय तेव्हां कां नव्हे ॥ २ ॥ पाहतां या दोन्ही परी । निर्दयत्व लागतें ईश्वरीं । परंतु पापप्रवृत्ति स्वयें ईश्वर निवारी । पापफळ पावे त्याच्या स्वकर्माचें ॥ ३ ॥ यांत पापप्रवृत्तीतें निवारणें । ईश्वरास लागेल दुःख देणें । एथें तो जगदीश निर्दयपणें । स्वकर्तृत्वे दिसतसे ॥ ४ ॥ जीवांचें कर्म जीव । भोगिती जें केलें स्वयमेव । त्यांत ईश्वरकृत लेशलव । नसतां निर्दयत्व लागेना ॥ ५ ॥ या निश्चयें निश्चित । ईश्वर न करवी सुकृत । कीं कष्ट पावती पापरत । सुकृत करवणें याही कर्तृत्वे ईश्वराच्या ॥ ६ ॥ आतां याहीवरी । कोणी ह्मणतील या परी । कीं पापीं आवडीच कोणी न धरी । समर्थ न करी कां ऐसें ॥ ७ ॥ या गोष्टीस हें उत्तर । कीं तुम्ही ऐसे पुसणार चतुर । ऐसा समर्थ ईश्वर । हें तुम्हां कळलें तरी पुसतां ॥ ८ ॥ तरी आम्ही पुसतों त्याचें उत्तर । यावें तुम्हीं कीं ऐसा दयाळू ईश्वर । सृष्टि कां हे चराचर । निर्माण करितो ॥ ९ ॥ निर्माण न करुनि काहीं । उगाच कां तो असत नाही । न करुनि सद्गति आणि दुर्गति जीवही । कां उगला असेना ॥ १० ॥ सृष्टि केली प्रत्यक्ष दिसे ।

१ पुण्य. २ येते. ३ निवृत्त होते. ४ विषडते. ५ आवडी. ६ उगीच.

भोग जीवातें दिसतसे । दयाळू सर्व सम तो ऐसियांत गवसे । हें आतां आ-
 झी बोलूं तें ऐका ॥ ११ ॥ याचा ऐसा परिहार । कीं अनादि जीव
 अनादि ईश्वर । विश्वसृष्टिस्थितिसंहार । प्रवाह हाही अनादि ॥ १२ ॥
 ब्रह्मबीज माया अंकुर । त्या मायेचा हा सर्व पसर । बीज नासे तरी हेंही
 प्रकार । न होतां राहती ॥ १३ ॥ हा अनादिप्रवाह जैसा । पापपुण्यप्रवृ-
 त्तिमार्गही तैसा । विचार पाहतां ऐसा । आवडी ही अनादि जीवांच्या
 ॥ १४ ॥ आवडी झणजे सत्त्ववृत्ति । ज्यांस आत्मत्वाची प्रीति । त्यांस
 आत्मरज्जू सर्पाकृति । वाटे अविद्येंकरुनी ॥ १५ ॥ तो आत्मा सुखस्वरूप ।
 सत्त्वसुखप्रीतिरूप । जाहला आत्मलाभाचा लोप । सर्पभ्रमं लोपे हारं जैसा
 ॥ १६ ॥ सत्त्वसुखाकारणें झुरे । तो आत्महारीं अनात्मसर्प स्फुरे । त्यांत
 इंद्रियांत वासना वावरे । रजोगुणें विषयरूपा तमाची ॥ १७ ॥ त्यास त्या-
 ची अविद्या जाय । विद्येनें अनात्मा मिथ्या होय । तरी आवडीचा निश्चय ।
 आत्मस्वरूपीं होय सत्त्वाचा ॥ १८ ॥ ऐसा आवडीस्वरूप । सत्त्वगुण प्री-
 तिरूप । पक्कज्ञान होतां त्याचा संकल्प । ब्रह्मीं ब्रह्मविद्येंकरुनी ॥ १९ ॥ ऐशा
 सत्त्वस्वरूपा ज्या आवडी । त्या जरी ईश्वर सकळ जीवांच्या मोडी ।
 तरी सृष्ट्यादि घडामोडी । मग न पडती कदापि ॥ ४२० ॥ आवडीस्व-
 रूप शुद्ध सत्त्वगुण । त्यापासून उपजे माया त्रिगुण । या सत्त्वे ईश्वर
 निपुण । आपण आवडी धरी आपली ॥ २१ ॥ तेथून त्या मायेपासून ।
 नाना जीवोपाधि होउनी । त्यांत प्रतिबिंब दृष्टांतेंकरुनी । जिवित्व पात्रे ई-
 श्वर ॥ २२ ॥ ते उपाधि त्रिगुणवृत्ती । संस्काररूपें प्रवर्तती । त्या तरी मो-
 डती कीं ते गुणप्रकृती । निःशेष मोडे ॥ २३ ॥ हा प्रपंचवृक्षाचा पसर ।
 मोडे तरी जरी न उपजे मायाअंकुर । परम समर्थ जरी ईश्वर । न करूं
 शके नाश तिचा ॥ २४ ॥ कीं ज्या सामर्थ्ये माया मोडी । तें सामर्थ्य
 मायेचीच उडी । तीतें प्रकाशी सत्ता उघडी । तें निर्धर्म ॥ २५ ॥ तो स्वर्थे
 ब्रह्मचि साचें । परी माया सर्व सामर्थ्य त्याचें । समपण सद्यपण हेंही कै-
 चें । निर्गुणत्वीं तया ईश्वरासी ॥ २६ ॥ मायाचि समत्व सद्यत्वादिगुण ।
 मायाचि त्याचें समर्थपण । स्वसामर्थ्ये स्वसामर्थ्य मोडणें । घडे कैसें ॥ २७ ॥
 ज्या सामर्थ्ये सामर्थ्य मोडे । तेंही सामर्थ्यपणेंचि निवडे । एवं मायेचा नाश
 न घडे । करीन झणतांही ईश्वरासी ॥ २८ ॥ आतां विद्येनें अविद्या नासे । परी

ईश्वरोपाधि मूळ माया असे । ज्याच्या कृपालामर्थ्ये भंगली दिसे । ते तों न नासे सामर्थ्य ॥ २९ ॥ एवं ऐशा एका विचारें । माया न मोडे या प्रकारें । याहूनिही पाहतां वरें । अभंग प्रवाह प्रपंचाचा ॥ ३० ॥ तरी प्रपंचवृक्षाचा पसर । मोडे जरी न उरे माया अंकुर । तरी अंकुर न उपजे कीं परात्पर । ब्रह्मबीज त्या मायाअंकुराचें जरी नासे ॥ ३१ ॥ ब्रह्म ईश्वराचें स्वस्वरूप । माया सामर्थ्याचें रूप । हीं दोन्ही नाशुं शके ऐसा प्रताप । नसे ईश्वरीं ॥ ३२ ॥ स्वस्वरूप स्वसामर्थ्य हीं दोन्ही । त्याचें त्याच्यानें न नाशवे ह्य-
 णोनी । या सामर्थ्याच्या न्यूनत्वे करुनि । श्रेष्ठत्व त्याच्या स्वरूपास आणि सामर्थ्यास ॥ ३३ ॥ कीं तो नित्य अभंग स्वरूप । आणि सामर्थ्य त्याचें नित्य अक्षय्यरूप । एवं याच लक्षणें प्रताप । अत्यंत त्याचा ॥ ३४ ॥ जैसा आपणास आपण । बंध करूं न शके तो निपुण । तैसा याही सामर्थ्ये अपूर्ण । तरीच परिपूर्णत्व त्याचें अत्यंत ॥ ३५ ॥ सूर्यमंडलीं तम नसे । ह्य-
 णूनि जरी तो उणा दिसे । तरी ईश्वरीं अपूर्णत्व वसे । न मोडूं शकतां जगत्प्रवाह ॥ ३६ ॥ जगत्प्रवाह जरी मोडे । तरी आवडीचा नाश घडे । आवडी न मोडितां न उपडे । अंकुर विषयप्रीतीचा ॥ ३७ ॥ जो न मोडे विषयप्रीति । तों न चुके पापप्रवृत्ति । त्यास सन्मार्गी योजी जगत्पति । तरी ते होती दुःखी जीववृंद ॥ ३८ ॥ दुःख देणें यापरी । हेंही न साहे ईश्वरीं । ह्यणूनि सुकृतही परी । न करवी ईश्वर ॥ ३९ ॥ एवं जरी कर-
 विता सुकृत । सुकृत तरी कर्त्याचें घेता निश्चित । ह्यणूनि या शोकीं ह्यणतो भगवंत । कीं ईश्वर सुकृतही नेघे कोणाचें ॥ ४० ॥ पूर्वशोकीं तो प्रभु ह्यणोनी । वर्णिला ज्या भाविकरुनी । या शोकीं विभु ह्यणूनि या व-
 चनीं । तोचि भावार्थ सूचवी ॥ ४१ ॥ कीं सुकृत न करवी ईश्वर । तथापि तो विभु ह्यणजे समर्थ थोर । जे भजती त्या ईशास सादर । त्या हातीं सुकृत करवीच तो ॥ ४२ ॥ कीं जे जैसें यास मागती । कल्पवृक्ष तैसें फळ दे त्यांप्रती । सन्मार्गी लावीं गा जगत्पती । ह्यणूनि ह्यणतां समर्थ सुकृ-
 तचि करवितो ॥ ४३ ॥ एवंच त्यास शरण जावें । सन्मार्ग दे ह्यणूनि प्रा-
 र्थवें । जेव्हां ऐसें भजावें । तो सन्मार्ग जो असेल देतोचि त्यास ॥ ४४ ॥ पूर्वाधीं या शोकीं हरी । सिद्धांत सिद्ध ऐसा करी । शंका उपजे कांहीं या-
 हीवरी । ते परिहरील आतां उत्तरार्धे ॥ ४५ ॥ पूर्वशोकीं पुरुषोत्तम । ह्यणे लोकांचें कर्तृत्व आणि कर्म । निर्मित नसे सर्वोत्तम । जगदीश्वर

॥ ४६ ॥ तरी कर्तृत्व आणि कर्म कैसें । उपजतें झणती कोणी ऐसें । त्यास
उत्तर दीधलें जगन्निवासें । कीं 'स्वभावस्तु प्रवर्तते' ॥ ४७ ॥ कीं प्रवर्त-
तो स्वसंस्कार । तो संस्कार संगानुसार । त्याचे दोनी प्रकार । पूर्वशोकीं
टीकेंत वर्णिले ॥ ४८ ॥ येथें ऐसी शंका । कीं मनचि लिप्त या संस्कारपंका ।
परि आत्मया निष्कलंका । लेप नसे ॥ ४८ ॥ संस्कार पाहतां चित्तीं । इंद्रि-
यांस विषय कर्म प्रवृत्ती । ऐसी वस्तुता आत्मस्थिती । तरी बंध कर्मां कां
बडे ॥ ४९ ॥ एवं बडोंच न शके बंध । तरी कां होतो फळसंबंध । कीं ज्या
फलसंबंधें भयगंध । कर्तृत्वाचा लागों नेदी ईश्वर आपणासी ॥ ५१ ॥
जीवातेंचि कर्मकर्तृत्व न बडे । तें केविं लागे ईश्वराकडे । ऐसें असोनिही
कां बोलणें पडे । कर्तृत्वा परिहरी ईश्वराच्या ॥ ५२ ॥ अकर्ता आत्मा त-
त्त्वतां । संस्कार चित्तीं इंद्रियादिकां कर्तृता । तेव्हां कर्मबंधाची वार्ता ।
समूळ खोटी ॥ ५३ ॥ ऐसी शंका यापरी । तरी जीवात्माही अकर्ता ही
गोष्टी खरी । परी बंध मोक्ष दोन्ही शिरीं । बुद्धीचिया ॥ ५४ ॥ त्या बुद्धीस
आत्मा न कळे । अहंप्रत्ययें वासना न जळे । ते कर्तृतेकडे न वळे ।
अज्ञानें करुनि ॥ ५५ ॥ तें बुद्धीचें अज्ञान । जाऊनि होय आत्मज्ञान ।
तेव्हां या अनुभवे चुके बंधन । कर्माचें ॥ ५६ ॥ अकर्तेपणाचा विचार ।
आइकिला वारंवार । मनीं धरुनि तो आधार । अर्जुन ऐसा शंकला ॥ ५७ ॥
शंकला मनीं सव्यसाची । झणोनि शंका निवृत्ती त्याची । करील उत्तरार्थे
कीं हे गोष्टी साची । परी अज्ञानें केला अनर्थ ॥ ५८ ॥ उत्तरार्थ श्लोक ॥
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यति जंतवः ॥ टीका ॥ आत्मा अकर्ता आ-
णि मिथ्या कर्म । अगा हें ज्ञानचि परम । कीं आहे तो रज्जुच नाही
भुजंगम । हें जाणणें जे रीती ॥ ५९ ॥ परी अज्ञानें करुनी । हें ज्ञान
बेष्टिलें असे झणोनी । कर्मकर्तृत्वमिथ्यात्व न कळोनी । मोहती जीव
॥ ४६० ॥ मी कर्ता झणोनि झणती । कर्म सत्य झणोनि जाणती । अक-
र्तृत्वत्व आणि कर्ममिथ्यात्व नेणती । जंतु मोहती या प्रकारें ॥ ६१ ॥
मी कर्ता हें अज्ञान । येणें झांकिलें स्वअकर्तृत्वज्ञान । कीं सर्पभ्रमें झांकले
नयन । स्पर्शले असोनि रज्जूसी ॥ ६२ ॥ रज्जूस दृष्टि स्पर्शली असे ।
आणि तीसचि सर्प भासे । रज्जु दिसत असोनि न दिसे । अज्ञानें बेष्टलें
ज्ञान ऐसें ॥ ६३ ॥ आत्मयास सत्त्ववृत्ती । स्पर्शली असोनि तीस भ्रांती ।

१ संस्काररूप चिखल, मळ.

त्या भ्रांतीनें प्रतीती । रजतमरूपा इंद्रियां विषयांची ॥ ६४ ॥ स्पर्शानि
 आत्मयाला । द्युगतो मी नेणें मला । हें अज्ञानवेष्टन ज्ञानाला । सर्पभ्रम-
 वेष्टन जैसें दृष्टीसी ॥ ६५ ॥ वेगळें अवस्थात्रय । वेगळा आपण ऐसा नि-
 श्रय । हे तुर्या जीत आत्मा अद्वय । स्फुरतसे ॥ ६६ ॥ ते तुर्यस घेऊनी ।
 तिन्ही अवस्था वेगळा आपण द्युगोनी । जो तो उघड बोलोनी । हे तुर्या
 आपण आत्मा हें कळेना ॥ ६७ ॥ मी स्वप्न देखत निजेलें । आतां मागुती
 जागृति पावलों । मग कांहीं न कळेसा जालों । यावरुनि अवस्थात्रया-
 तीत हे तुर्या ॥ ६८ ॥ कीं तिहीं अवस्थावेगळा । आत्मा आपण निरा-
 द्या । ऐसें बोले हे तुर्या ज्ञानकळा । न कळे कीं अज्ञानें वेष्टिलें असे ज्ञान ।
 ॥ ६९ ॥ ज्ञानदृष्टि सर्वास आहे । परी अज्ञानसर्पे ज्ञानरज्जूतें कोणी न
 पळे । अज्ञानें आवृत होऊनि राहे । ज्ञान ऐसें सर्वांचें ॥ ७० ॥ अर्थ ऐ-
 सानि यथार्थ । परी कोणी प्रकारांतरे बोलती अर्थ । तो या अर्थापुढें व्यर्थ ।
 होऊनि जातो ॥ ७१ ॥ ईश्वर कर्म करवितो द्युगोनी । हें अज्ञान याच
 अज्ञानेकरुनी । सम सदय हें ज्ञान झांकलें त्रिभुवनीं । येथें वाखाणिती ऐसें
 ॥ ७२ ॥ आतां असोनि ज्ञान । वरी आवरण करी अज्ञान । ऐसें बोलेंतें
 हें गीतावचन । अर्थ न घडे या प्रकारें ॥ ७३ ॥ ईश्वर कांहीं करवीत
 नसे । हें ज्याला कळत असे । त्यास ईश्वर करवितो ऐसें कां भासे । न
 करवी ऐसें श्रुत असोनी ॥ ७४ ॥ ईश्वर न करवी ऐसें ज्याला । ठाउकें अ-
 सेल त्याला । ईश्वर करवितो हें कां वाटेल बोला । अज्ञानें ज्ञान वेष्टिलें
 तें कैसें ॥ ७५ ॥ ठाउकेंचि नाहीं ज्याला । ईश्वर न करवी हें ज्ञान कैसें
 तयाला । आतां कोणतें ज्ञान झांकलें बोला । नसतां हें ज्ञान ॥ ७६ ॥
 एवं आत्मरज्जु दिसे । ते दृष्टि जड सर्पभ्रमें वेष्टिली असे । तरी अज्ञानें
 वेष्टिलें ज्ञान गवसे । अर्थ अन्यथा न घडे ये स्थळीं ॥ ७७ ॥ आतां यानंतर
 श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञलोक । परिसोत आ-
 र्थी ॥ ७८ ॥ ईश्वर कांहीं । कर्म करवीतचि नाहीं । ऐसें बोलतां उपजली
 शंका तेही । पूर्वश्लोकींच निसरली ॥ ७९ ॥ कीं समर्थ ईश्वर परी । जीवा-
 हातीं कर्म करवी जरी । विषमत्व निर्दयत्व तरी । त्यास लागे ॥ ८० ॥
 एका हातीं वरें कर्म । करवूनि देतो फळ उत्तम । वाईट करवूनि फळ अ-
 धम । देतो तेव्हां विषम तो ॥ ८१ ॥ आणि आपण करवूनि पाप । त्यास

१ चवथी अवस्था. २ पूर्वश्लोका जागृति, स्वप्न, व सुषुप्ति या तीन.

भोगवी नरकसंताप । या गोष्टीने निर्दयस्वरूप । होणार ॥ ८२ ॥ यालागीं
कोणाचेही दुष्कृत । तो नेवे अथवा नेचे सुकृत । कीं कर्त्याचा अपराध नि-
श्चित । लागे त्यास जो करवितो त्याहार्ती ॥ ८३ ॥ या सर्वास अनर्थ-
मूळ । हेचि कीं भोगावे लागते कर्मफल । ते कर्मफल उपजवी केवल ।
कर्तृत्व कर्तयाचे ॥ ८४ ॥ तरी जीवही शुद्ध चित्स्वरूप । त्यास
नसे कधीं कर्मलेप । ऐसें असोनी फल पुण्यपाप । कां होतें ॥ ८५ ॥ क-
र्तृत्व नसे जयास । भोक्तृत्व कैचें त्यास । सुखदुःखभोग जरी दिसतो
यास । निमित्तांतर योजावें यावरी ॥ ८६ ॥ एवं कर्मबंध अघटित । ते क-
रवितां विषम आणि दयारहित । ईश्वर नव्हे हें निश्चित । सिद्ध जालें पूर्व-
पक्षेकरुनी ॥ ८७ ॥ तेव्हां ईश्वर न करवी कांहीं । या परिहाराचें अगत्य
नाहीं । एवं बोलणें नलगे तेंही । कां बोलिला श्रीकृष्ण ॥ ८८ ॥ हे अर्जुन-
मनीं शंका । ते कळली श्रीवत्सांका । ह्यणूनि या शंकेच्या पंका । मधूनि
काढिलें मन त्याचें ॥ ८९ ॥ कीं आत्मा अकर्ता । परि बुद्धीस वाटला कर्ता ।
बंध मोक्ष दोन्ही वार्ता । माथां बुद्धीच्या ॥ ९० ॥ तीस अकर्ता आत्मा न
दिसे । त्या दोरीं कर्तृत्व सर्प भासे । कीं अज्ञानें ज्ञान वेष्टिलें असे । त्यानें
मोहती हे जंतु ॥ ९१ ॥ ऐसें अज्ञानें वेष्टिलें ज्ञान । त्या ज्ञानेचि नासे तें अ-
ज्ञान । कीं काष्ठांतूनि करितां मंथन । अग्नि निघोनि जाळी त्याच काष्ठानें
॥ ९२ ॥ तरी तें ज्ञान कैसें । ह्यणूनि पुसे जों अर्जुन ऐसें । तोचि कृपासागर
कृपारसें । स्वयें बोलतो या शोकें ॥ ९३ ॥

॥ श्रीक ॥ ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

॥ टीका ॥ रज्जु दिसोनि न दिसे । कीं मिथ्या सर्प त्यांत भासे । र-
ज्जूचें न कळणें हें निमित्त असे । त्या सर्पाचें ॥ ९४ ॥ तो रज्जु कळणें
हें ज्ञान । त्या ज्ञानें रज्जुविषयीं जें अज्ञान । तें नासे या भावें कमलनयन ।
बोलतो ऐसें ॥ ९५ ॥ कीं आत्मयाचें होतां ज्ञान । त्या ज्ञानें आत्मविषयीं
जें अज्ञान । तें ज्याचें नासलें त्याचें निजधन । प्रकाशे आदित्यासारखें
॥ ९६ ॥ कीं रज्जूचें जें न कळणें । सर्प उपजविला त्याणें । त्या सापें त्या
रज्जूचें पाहणें । आच्छादिलें ॥ ९७ ॥ त्या आच्छादित्या पाहण्यास जरी
रज्जु दिसे । तरीच त्यावरी तो सर्प भासे । जों रज्जूवरी दृष्टि न वसे ।
हों न उपजे तो सर्प ॥ ९८ ॥ एवं आयती रज्जूस दृष्टी । स्पर्शोनि सर्पभ्रम

होय कठी । तो रज्जूसी कळतां ते सर्पसुष्टी । रज्जूच होय ॥ ९९ ॥ ऐसी चिच्छक्ति बुद्धि आयती । चित्स्वरूपीं स्पर्शोनि पावली चित्स्फूर्ती । तीबें अभिष्ठानस्थिती । कळतां प्रपंचही होय तद्रूप ॥ १०० ॥ एवं आदीं आत्मा कळे । तेव्हां जड जगभ्रम पळे । आत्मरज्जु कळतां गळे । मिथ्या सर्पत्व ॥ १ ॥ यालागीं प्रथम । आत्मा न कळे हा फिटे भ्रम । तेव्हां होय अधि-गम । प्रपंचब्रह्म झणोनी ॥ २ ॥ यालागीं आच्छादिलें जें ज्ञान । त्या ज्ञानें नासलें त्याचें अज्ञान । तयास स्वप्रकाश कैवल्यघन । ज्ञानस्वरूप प्रगट होय ॥ ३ ॥ तें आपणा प्रकाशी आपण । आणि त्याहूनि विलक्षण जें जड-पण । तें वेगळेंसें दावी लक्षण । हें स्वप्रकाश प्रकाशी त्या परासही ॥ ४ ॥ स्वप्रकाश सूर्यकिरण । विलक्षण मृगजलस्फुरण । त्या परासही प्रकाशितो आपण । स्वप्रकाश सूर्य ॥ ५ ॥ यालागीं तें आदित्यासारखें । आणि जडपण तें परोबें पारखें । परी त्या पराव्यातेंही कोणें भाणिलें । आदित्याविण प्रका-शावें ॥ ६ ॥ ऐथें पूर्वार्धां कमलनयन । जें अज्ञाननाशक बोलिला ज्ञान । तें वृत्तिरूपज्ञान अविद्याशमन । स्वरूपज्ञान उत्तरार्धें ॥ ७ ॥ तें झणे आदि-त्यासारखें । त्यांत मृगजळ परावें पारखें । त्या परास तें प्रकाशी ऐसें स्व-मुखें । श्रीकृष्ण झणे ॥ ८ ॥ वृत्तिरूपज्ञान तें अज्ञान । ज्याचें नासलें त्याचें ज्ञान । आदित्यासारखें तें झणे जगज्जीवन । कीं परातें प्रकाशी ॥ ९ ॥ एवं तें स्वप्रकाशस्वरूप । त्यांत मायामय जडरूप । जैसा किरणांमाजी आरोप । भासे जळाचा ॥ १० ॥ तें परप्रकाश्य मृगजळ । न प्रकाशे स्वयें केवळ । मिथ्यात्वसाभनीं प्रवळ । हेचि युक्ती ॥ ११ ॥ वाईळामधें जो साप । तो प्रकाशे आपोआप । रज्जूवरील सर्प । रज्जु तयातें प्रकाशी ॥ १२ ॥ सोनें प्रकाशे आपण । त्या सुवर्णें प्रकाशे अलंकारपण । परप्रकाश्य मिथ्या याचि खूण । इतकीच ॥ १३ ॥ जळ प्रकाशे आपण । त्या जळें प्रकाशे तरंग बुद्बुदपण । परप्रकाश्य मिथ्याचि खूण । इतकीच ॥ १४ ॥ तंतु प्रकाशे आपण । त्या तंतूनें प्रकाशे पटपण । परप्रकाश्य मिथ्या याची खूण । इतकीच ॥ १५ ॥ माती प्रकाशे आपण । त्या मातीतें प्रकाशे घट-पण । परप्रकाश्य मिथ्या याची खूण । इतकीच ॥ १६ ॥ ऐशा वृष्टांता-च्या कोटी । पाहतां सिद्ध होतें हेंचि पोटी । कीं स्वप्रकाश वस्तु साची आ-णि ते खोटी । जे प्रकाशे त्या स्वप्रकाशें ॥ १७ ॥ यालागीं एथें श्रीपति ।

१ हुसरें; अन्य. २ कृष्ण. ३ अज्ञाननाशक. ४ बिळामधें. ५ बाँबडपण; फेनत्व.

ऐसें बोलतो अर्जुनाप्रती । कीं तें ज्ञान आदित्यासारखें ज्याणें प्रकाशती ।
 परें जडें चराचरें ॥ १८ ॥ कीं तें स्वरूपज्ञान । जड प्रपंचाचें अधिष्ठान ।
 सूर्यकिरणीं जैसें मिथ्या जळपण । प्रपंच तैसा स्वरूपीं तया ॥ १९ ॥ आ-
 दित्यासारखें तें त्याचें ज्ञान । ज्याचें वृत्तिरूप ज्ञानें नाशिलें अज्ञान । तें
 परातें प्रकाशी ह्मणे जगज्जीवन । या गूढभावेंकरूनी ॥ २० ॥ न काढितां
 हा गूढ भावार्थ । आदित्यासारखें ह्मणावें व्यर्थ । व्यर्थ बोलणें बोले सम-
 र्थ । हें घडेना ॥ २१ ॥ आदित्यासारखें ज्योतिरूप । ह्मणतां इंद्रियगम्य
 होतें स्वरूप । ऐसें बोलतां जोडे महत्पाप । विरुद्ध अनुभवासी आणि वेदा-
 सी ॥ २२ ॥ लक्षवादियाचें लक्ष । आणि सूर्यादि तेज जें प्रत्यक्ष । दोन्ही
 समान तें पाहतां मोक्ष । ह्मणती तेचि अति मूर्ख ॥ २३ ॥ वेद स्थळोस्थळीं
 बोलती । तेज प्रकाश इत्यादि त्याला ह्मणती । न कळोनि त्या शब्दाची
 तात्पर्यस्थिती । तेजोरूपचि ह्मणती परब्रह्म ॥ २४ ॥ तेजें अंधकारातें नि-
 रसती । आणि नेत्रांस रूपें दाविती । तैसी जगत्प्रकाशस्वरूपस्थिती ।
 परब्रह्मी ॥ २५ ॥ या तात्पर्यें श्रुती । आत्मा ज्योतिरूप ह्मणती । जैसें जी-
 वेदवरांस वर्णती । सुपर्ण नामें ॥ २६ ॥ वर्णनें असे जीवेदवरांसी । ता-
 त्पर्यें वर्णती सुपर्णासी । सुपर्ण ह्मणती पक्षियांसी । वेदवाणींत ॥ २७ ॥
 मरी काय जीव आणि ईश्वर । दोघे ह्मणावे खगाकार । तैसे अतींद्रिय नि-
 राकार । तें काय तेजासारखें ॥ २८ ॥ वेदवचनें अर्गणित । कीं तें नि-
 र्विकल्प अनंत । आणि हेतु दृष्टांतवर्जित । श्रुति ऐसें बोलती ॥ २९ ॥
 ॥ श्रुति ॥ ॥ निर्विकल्पमनंतं च हेतुदृष्टांतवर्जितम् ॥ ॥ श्रुत्यर्थ ॥
 निर्विकल्प शब्दे वेद । ह्मणती कीं ब्रह्मी नसे विकल्पभेद । दृश्य भेद जो
 उपजवी खेद । हा अविद्याकृत मिथ्या सर्वही ॥ ३० ॥ आणि तें ब्रह्म
 अनंत । कीं देशकालादिकीं ज्यास नसे अनंत । ऐसियास हेतु दृष्टांत । हेही
 दोन्ही न असती ॥ ३१ ॥ सृष्टि स्थिति संहार । या अंकुरास हेतु तें बीज
 निर्विकार । त्याच्या हेतूचाही करितां विचार । न सांपडे कदापी ॥ ३२ ॥
 हेतु ह्मणिजे निमित्त । तें निमित्तरहित निर्निमित्त । ब्रह्म कां आहे ऐसें अ-
 त्यंत । विचारितां निमित्त नाढळे ॥ ३३ ॥ आतां या वेदवचनांत । शेव-
 टील पद हें कीं हेतु दृष्टांतवर्जित । त्यांत हेतुशब्दाचा अर्थ निमित्त ।
 आतां दृष्टांतवर्जित अर्थ याचा ॥ ३४ ॥ हे श्रुतीही याचकारणें । एथें

लागली प्रगट करणे । कीं वृष्टांतवर्जित जे आपण । ते तेजासारिखें केंवि होय ॥ ३५ ॥ प्रपंच कांहीं दृश्य । बुद्ध्यादि प्रपंच अदृश्य । वायु न दिसे तरी स्पर्श । त्वर्गिद्रियासी ॥ ३६ ॥ प्रपंच पाहतां हा सर्वही । न असे पदार्थ ऐसा कांहीं । कीं ब्रह्म तैसें झणावें यालागीं नाहीं । वृष्टांत तयासी ॥ ३७ ॥ ऐसें वृष्टांतवर्जित । वेद झणती निश्चित । ते ज्योतीसारिखें झणुनि अत्यंत ॥ भ्रष्टेनें तेज नेत्रीं लक्षित ॥ ३८ ॥ आतां वृष्टांत वेदीं । ते सत्यत्व नित्यत्व अभेदीं । परि न झणती कोणी कीं ते अनादि । अमुकियासारिखें असे ॥ ३९ ॥ ब्रह्म जैसी माती । प्रपंच जैशा घटादि जाती । झणुनिही वेद झणती । तरी काय मातीसारिखें ते ब्रह्म ॥ ५४० ॥ माती प्रकाश आपण । मातीकरितां घटपण । हे सत्यत्व मिथ्यात्व खूण । मृत्तिका आणि घटवृष्टांतें वर्णिली ॥ परंतु अमुकें एक रूप । त्यासारिखें ते स्वरूप । हे न झणवे तेव्हां सूर्यचंद्रदीप । या तेजासारिखें ते केंवि होय ॥ ४२ ॥ इतकियासारिखें नसे । ऐसें ते ब्रह्मतेज असे । ऐसें झणणेंही दिसे । त्याच सारिखें ॥ ४३ ॥ चंद्रासारिखा दीप नसे । चंद्रसूर्यासारिखा न दिसे । सूर्यतेजही न गवसे । चंद्रदीपांसारिखें ॥ ४४ ॥ तथापि दीपही ज्योती । चंद्रसूर्य ताराही ज्योतिर्मूर्ती । ऐसी अद्भुत कांहीं एक स्थिती । ब्रह्म ज्योतीची जरी झणावी ॥ ४५ ॥ ज्योति झणतां रूप होय । रूप झणणें विषय । त्यास पाहेच इंद्रिय । इंद्रियगम्य तितकें नाशवंत ॥ ४६ ॥ जरी ते ज्योतिस्वरूप । प्रपंचही दिसावा ज्योतिरूप । कीं रज्जूचा वर्ण तैसा सर्प । भासेल त्या रज्जुवरी ॥ ४७ ॥ दोर असेल काळा । त्यावरी सर्प काळाच दिसेल डोळां । दोर असेल उजळा । तरी सर्पही उजळाचि भासेल ॥ ४८ ॥ ज्योतीवरी अंधकारें । भासावें कवणिया प्रकारें । पाहतां नाना विचारें । ज्योतीसारिखें ब्रह्म अघटित ॥ ४९ ॥ इत्यादि स्थळीं उत्तरें । कोणी कोरुनि काढिते आदरें । तींही निषेधावीं विस्तारें । परंतु ग्रंथ वाढेल बहु फार ॥ ५० ॥ असो आतां याच अध्यायाचे अंतीं । श्लोक दोन प्रमाण त्याला वाटती । त्या प्रसंगीं त्यांची मूढमति रीती । खंडणें असे ॥ ५१ ॥ प्रस्तुत या प्रकरणीं । आदित्यासारिखें ते ज्ञान झणे चक्रपाणी । तरी तेजासारिखें ब्रह्म झणती कोणी । ते न घडे ॥ ५२ ॥ ते आदित्यासारिखें । आणि जें परावें पारिखें । त्यासि ते प्रकाशी ऐसें स्वमुखें । श्रीकृष्ण झणे गूढभावे ॥ ५३ ॥ कोणी झणती सूर्यासारिखें ते । जें प्रकाशितें परातें । तरी सूर्यासारखें प्रकाशक नुसतें कां न झणावें

॥ ५४ ॥ तें परजड जैसें मृगजळ । सूर्य त्याचें अधिष्ठान निखळ । यावरुनि जग मिथ्या समूळ । ऐसें कां एथें वाखाणावे ॥ ५५ ॥ ऐसेंही कोणी झणती । तरी न वाखाणितां ये रीती । सूर्यदृष्टांतें प्रकाशकस्थिती । न साधे स्वरूपातें ॥ ५६ ॥ तरी सूर्य प्रकाशक हेंही । विचारितां तत्त्वतां घडत नाहीं । नेत्र आणि रूप या दोविना कांहीं । प्रकाशित नसे तो सूर्य ॥ ५७ ॥ पंच अवघा पंचविषय । त्यासवें पंचेंद्रियसमुदाय । अंधकारींही प्रकाश होय । शब्दस्पर्शरूपरसगंधांचा ॥ ५८ ॥ अंधकारीं घेतां रस । सूर्य नलगे त्यास । तैसेचि गंधाग्राणास । सूर्य नलगे अंधारीं ॥ ५९ ॥ शब्द स्पर्श हेही विषय । कर्ण आणि त्वगिंद्रिय । अंधकारीं घेतां करावा काय । स्वर्ग तेथें ॥ ६० ॥ ऐसेंच नेत्ररूप या दोहीप्रती । सूर्य प्रकाशितो हेही ख्याती । तत्त्वता नसे लोकरीती । शास्त्रही वर्ण्ये ये स्थळीं ॥ ६१ ॥ कीं सूर्यावांचूनि जरी । नेत्रांस कांहीं न दिसे तरी । अंधकार निविड अंधारीं । न दिसतां कदापि नेत्रांसी ॥ ६२ ॥ अंधारीं अंधार दिसे । ज्या अंधारीं सर्वे झांकलें असे । वल्लें आच्छादिलें तें दृष्टीस न गवसे । परी दिसे वल्ल ज्यानें आच्छादिले पदार्थ ॥ ६३ ॥ तें वल्ल काढितां करे । आच्छादिलें होतें तें दिसों लागलें वरें । तैसें तमावरण भास्करकरें । काढितां दिसती पदार्थ वरवे ॥ ६४ ॥ एवं नेत्र प्रकाशक जरी भास्कर । तरी नेत्र प्रकाशक नव्हे कां कर । वल्ल आणि तम एकप्रकार । करे भास्करें काढितां ॥ ६५ ॥ काढितां आडील अंधार । नेत्रप्रकाशक झणावा कर । तैसाच झणावा भास्कर । परी मुख्यप्रकाशकत्व न घडे सूर्यातें ॥ ६६ ॥ आतां नेत्राचें दैवत । सूर्य हें शास्त्रविख्यात । तम दिसतें नेत्रांस हेंही अत्यंत । प्रकाशकत्व सूर्याचें झणावें ॥ ६७ ॥ तरी सूर्याचीं रूपें दोन्ही । जर्गी दिसे तेजोरूप मंडलेंकरुनी । दुसरें नेत्रमात्र व्यापुनी । असे रूप त्याचें ॥ ६८ ॥ अग्निही वाचेचें दैवत । आणिका इंद्रियांही एक एक असे निश्चित । ते देव स्वर्गी असोनि वर्तत । जनांच्या इंद्रियांतही ॥ ६९ ॥ सहस्रनेत्र व्रजपांणी । तो त्यारूपें नसे अधिष्ठुनी । यास प्रमाण न पोंळे वाणी । अग्नीच्या अग्निरूपेंकरुनी ॥ ७० ॥ दाहकरूपें अग्नीच परी । व्यापकरूपें न असे वाचेभी-तरीं । तैसें तेजोमयरूप न धरी । सूर्य नेत्रीं ॥ ७१ ॥ ज्योतिरूपें नयनीं वसतां । तरी नेत्रांसि अंधकारचि न दिसता । यालागीं नेत्रीं असे नुसता । व्यापुनि इतरां देवांसारिखा ॥ ७२ ॥ इंद्रियें अवधीं लिंगदेहीं । स्थूलदेहीं

इंद्रियें नसती कांहीं । नेत्रकर्णादि अवधीही । गोलकें स्थूलदेहों ह्मणावीं ॥७३॥
 जैसे घोडे रथीं । जोडोनि चालवी सारथी । तैसीं इंद्रियें गोलकां योजुनि पंथीं ।
 विषयांच्या आदिदेवतें वर्तविती ॥७४॥ इंद्रियां गोलकां योग । देव न करिती
 तेव्हां न घडे भोग । जैसा सारथि रथा घोडियां करी वियोग । तेव्हां न चाले
 तो रथ ॥७५॥ तैसें चक्षु इंद्रिय आणि नयनांतें । सूर्य योगी त्या रूपातें । तेजो-
 रूपत्व जरी असतें । तरी डोळां न दिसता अंधकार ॥७६॥ एवं अंधकाराचा
 पडदा भास्कर । आडील काढी जैसा कर । गगनच्छद या नांवें अंधकार ।
 याच भावें संस्कृतीं बोलती ॥ ७७ ॥ छद वखातें ह्मणती । आणि गगन-
 छद ह्मणजे गगनाप्रती । आच्छादितो अंधकार जे रीती । वख झांकी पदा-
 र्थ भलता ॥ ७८ ॥ गगन सर्वावरी असे । त्यावरी अंधकाराचें वख वसे ।
 तें न दिसतां सर्वही न दिसे । जैसे वखें झांकिलें पदार्थ ॥ ७९ ॥ तरी
 सूर्यास प्रकाशक । कां ह्मणती वेदादिक । ऐसेंही शंकती कोणी एक । तरी
 प्रकाशक तोही होय ॥ ८० ॥ कां दिसत नव्हतें तें दावी । तेव्हां प्रकाश-
 कता न कां घदावी । आतां विरुद्ध कां ह्मणावी । हे गोष्टी ॥ ८१ ॥ एवं
 प्रकाशक ब्रह्म । न ह्मणावें सूर्यासम । सर्व विषय सर्व इंद्रियग्राम । अंतः-
 करणादिही जें प्रकाशी ॥ ८२ ॥ नेत्र आणि अंधकार । सूर्य आणि चरा-
 चर । वाद्य आणि अभ्यंतर । प्रकाशी तें न ह्मणावें सूर्यासारखें ॥ ८३ ॥
 उगेंचि सूर्यासम । जरी ह्मणता पुरुषोत्तम । तरी एकदेशी उपमेनें आदि-
 त्योपम । सुखें ह्मणों ये ॥ ८४ ॥ 'प्रकाशयति तत्परं' ह्मणोनी । या पर
 शब्दें करूनी । जगत्प्रकाशकत्व या वचनीं । सूचविलें ॥ ८५ ॥ वृष्टांत
 आदित्याचा । त्यास परम मृगजळाभास जो नव्हे साचा । हा मुख्यार्थ सूच-
 वी कृष्ण वाचा । आतां गौणार्थ अवघे थापुढें ॥ ८६ ॥ मुख्यार्थ न सांपडे ।
 तोचि गौणार्थ वृष्टी पडे । मुख्यार्थ सांपडतां उपडे । मूळ गौणार्थाचें
 ॥ ८७ ॥ एवं तें ज्ञानस्वरूप । बर्णिलें आदित्यरूप । तेव्हां परतें परावें
 जलारोप । जें बाह्यांतर प्रकाशितो आदित्य ॥ ८८ ॥ मृगजळातें अणु-
 मात्र । न देखती त्या आदित्याविणें नेत्र । मृगजळीं आंत बाहेर सर्वत्र ।
 असे सूर्यजळ द्वैत निरसोनी ॥ ८९ ॥ हा गूढार्थाचा आदित्य । प्रकाशिला
 नव्हता तो अगत्य । खद्योतरूप अर्थ असत्य । झळकत होते ॥ ९० ॥ आ-
 तां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्तही सुज्ञलोक ।
 परिस्रोत आदीं ॥ ९१ ॥ पूर्वश्लोकीं वर्णिलें ज्ञान । जो भाग्यें पावला तें निधान ।

तो न करी आवडीनें त्याचें ध्यान । तरी तें जतन होईना ॥ ९२ ॥ ज्यास
घडतें ध्यान । त्याचें कैसें अनुसंधान । हें सकळ सुखाचें निधान । श्रीकृ-
ष्ण बोलतो या श्लोकीं ॥ ९३ ॥

॥ श्लोक ॥ तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धृतकल्मषाः ॥ १७ ॥

॥ टीका ॥ त्याच ज्ञानी बुद्धि । आणि चित्तास तन्मयत्वसिद्धी । तेथें-
चि निष्ठेची समृद्धी । तेचि परम आश्रय जयासी ॥ ९४ ॥ ज्ञानें तयों त्याचें
कल्मष । निर्धृत होय अशेष । ते तें पद पावती निर्दोष । पुनरावृत्ति जेथें
नसे ॥ ९५ ॥ अर्थ इतकाच परी । विशद अर्थ बोलावा याउपरी ।
कीं एका एका शब्दांत हरी । भावार्थ दावी विस्तारें ॥ ९६ ॥ त्या ज्ञानी
बुद्धि ऐसें अच्युत । बोलोनि मागुती झणे चित्त । त्या ज्ञानी ज्याचें तें निश्चि-
त । अपुनरावृत्ति तें पावती ॥ ९७ ॥ तरी बुद्धि निश्चयरूपिणी । यावरुनि
श्रीचक्रपाणी । मनननिदिध्यासनलक्षणी । बुद्धि त्याची ऐसें सूचवी ॥ ९८ ॥
तें श्रवण मनन निदिध्यास । आणि साक्षात्कार ज्यास । मनन निदिध्यास
त्यास । घडे केवळ बुद्धीचकरोनी ॥ ९९ ॥ कीं श्रवण गुरुमुखें जालें । मनन
केवळ बुद्धीच्या विभागा आलें । निदिध्यास करणेंही लागलें । बुद्धीतेंचि
॥ ६०० ॥ श्रवण गुरुमुखें घडे । अविद्येचें कवाड उघडे । अद्वैताचें बीज
सांपडे । बुद्धीसी ॥ १ ॥ नाना युक्तीनें चिंतन । त्याचें करावें तें क्षणाचें म-
नन । त्यास केवळ साधन । बुद्धीच ॥ २ ॥ युक्ती करोनि सिद्ध जालें ।
सत्यपण असत्यपण समजलें । तेथें क्षणक्षणीं पाहिजे मन योजिलें । बुद्धीच-
करुनी ॥ ३ ॥ पटरूप जड जग असत्य । आत्मतंतु विसरतां तें वाटे सत्य ।
कीं पूर्वसंस्कार अगत्य । यथापूर्व दावी प्रपंच ॥ ४ ॥ आत्मतंतूची स्मृती ।
क्षणक्षणीं धरी सन्मती । असत्य मानी जडा पटाप्रती । हा निदिध्यास ॥ ५ ॥
'तद्बुद्धयः' झणोनी । हा भाव सूचवी या वचनीं । 'तदात्मानः' या शब्द-
करुनी । सूचविला साक्षात्कार ॥ ६ ॥ कीं जे चित्ताची वृत्ति । तीस बाणे
प्रत्यक्स्थिति । जडमात्रों स्फुरे स्फूर्ति । चित्स्वरूपाची ॥ ७ ॥ हा अन्वय-
साक्षात्कार । कीं जळरूपेंचि पाहणें तरंगाकार । विकार नाना दिसोनि नि-
र्विकार । चैतन्याचि वाटे जडजग सर्वही ॥ ८ ॥ उदक आणि तरंगांचा
आकार । हे दोन्ही एक पाहणें अन्वयप्रकार । शुद्ध उदकाचि दिसे हा वि-
चार । व्यतिरेकाचा ॥ ९ ॥ ऐसा व्यतिरेकसाक्षात्कार । कीं उदकीं बुद्धी

देऊनि नर । पाहे तों तरंगावांचूनि नुसतें नीर । अनुभवा आलें ॥ ६१० ॥
 तैसें आत्मस्वरूपीं चित्त । तदाकार होऊनि अत्यंत । मायाविकार कांहीं
 त्यांत । न देखे ॥ ११ ॥ बुद्धि चित्त वा दशेतें पावे । तेव्हां तें तन्निष्ठ झ-
 णावें । तेव्हां तें ऐसें जाणावें । कीं स्थिति बाणली त्यास ॥ १२ ॥ तन्नि-
 ष्टत्व बाणे तरी । कीं मनन निदिध्यासन करी । तरीच मनन निदिध्यासन
 बडे जरी । ज्ञानचि वाटे तारक ॥ १३ ॥ आत्मज्ञान हेंचि एक । या भव-
 सागरीं तारक । ऐसा विद्वास आत्यंतिक । तेव्हां मननीं निदिध्यासीं प्रवर्ते
 मन ॥ १४ ॥ यालागीं झणतो हरी । कीं तत्परायणातें जरी । स्थिति बाणली
 ऐसी तरी । तत्परायणशब्दीं सूचवी हा भाव ॥ १५ ॥ तें ज्ञानचि तारक
 झणोनि निश्चय । ज्यांस ज्ञानाचा ऐसा परम आश्रय । त्यांस झणे परमात्मा
 अद्वय । तत्परायण झणोनी ॥ १६ ॥ ऐसे परिपक्व योगज्ञानी । ज्ञानें निर्धूत-
 कल्मष होऊनी । अपुनरावृत्तीतें पावती झणोनी । श्रीकृष्ण झणे ॥ १७ ॥
 कल्मषशब्द पापपुण्य । संचित जन्मजन्मींचें अगुण्य । सूचवी एथें श्रीकृ-
 ण । हा अर्थ वारंवार पूर्वी वर्णिला ॥ १८ ॥ संचित जळे ध्यातां स्वरूप ।
 अकर्त्रात्मत्वबोधें नव्हे क्रियमाणलेप । भोगें सरे प्रारब्धरूप । पापपुण्यबंध-
 कल्मष ॥ १९ ॥ आतां प्रारब्धभोगार्थ असणें । देह धरूनि तोंवरी त्याचें
 लक्षण । ऐसें झणोनि कमलेक्षण । बोलतो या श्लोकीं ॥ ६२० ॥

॥ श्लोक ॥ विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

॥ टीका ॥ ज्यास वेदशास्त्राध्ययन । आणि जो विनीत नम्रतेकरून
 संपन्न । ऐसा ब्राह्मण गाय आणि श्वान । आणि चांडाळ हस्तिसम पाहणें
 या सर्वातें ॥ २१ ॥ ऐसे समदर्शी ज्ञानवंत । तेचि झणावे पंडित । कीं
 विषमता देखोनि अत्यंत । समदर्शन ज्याला ॥ २२ ॥ ब्राह्मण ऐसा उत्त-
 मोत्तम । आणि चांडाळ अत्यंत अधमाधम । हें तारतम्य कळोनिही सम ।
 ब्रह्मदर्शन ज्याला उभयत्र ॥ २३ ॥ गाय पशु उत्तमोत्तम । श्वान अत्यंत
 अधमाधम । हें तारतम्य कळोनि सम । ब्रह्मदर्शन ज्याला उभयत्र ॥ २४ ॥
 मृत्तिकेचिच भिंती । वरि गेरूचीं चित्रें ती गेरूही माती । विप्र चांडाळ
 गाय श्वान हस्ती । तें सर्व पाहतां मातीच ॥ २५ ॥ ते सर्व माती झणोनि ।
 बोलावें ज्या वाचेकरूनी । विप्र चांडाळादि विवरूनी । त्याच वाचे बोलावें
 तारतम्य ॥ २६ ॥ ज्या बुद्धीनें सर्वही ब्रह्म । झणूनि पहावें तत्त्वसम ।

त्याच बुद्धीनें उत्तमाधम । जाणावें तयासी ॥ २७ ॥ तेव्हां सर्वत्र पाहती
सम । परि वर्तती यथायोग्य ऐसें पुरुषोत्तम । सूचवी कीं कळोनि उत्तमा-
धम । सम पाहती क्षणे समदर्शी ॥ २८ ॥ ब्रह्म सर्वत्र समान । हें पाहणें या नांव
ज्ञान । त्यासी वर्तणें हें कर्म जाण । तेथें वर्तणें लागे यथायोग्य ॥ २९ ॥ नवही
झरें एक देह । हें भलता जाणे निःसंदेह । तथापि यथायोग्य स्नेह । नवही
झरीं ॥ ६३० ॥ मुखीं घालावा यास । झरांतरीं न घालिती कोणी
त्यास । तैसें पाहणेंचि सम आत्मानिष्टास । यथायोग्य वर्तणें तयासी ॥ ३१ ॥
पाषाणाचाचि देव । देऊळ पायरिया तो पाषाणचि स्वयमेव । पादरक्षा
पायरियांवरी मानव । ठेवनि मस्तक ठेविती चरणीं देवाच्या ॥ ३२ ॥ जें
ब्रह्मत्व पाहती ब्राह्मणी । तेंचि ब्रह्म दिसे चांडाळपणीं । त्यास बाहेर दुरू-
नी घालिती अन्नपाणी । ब्राह्मण पूजिती नेऊनि गृहांत ॥ ३३ ॥ कांस्य-
धातु गंडुषपात्र । भोजनपात्रही कांस्यमात्र । परि त्यांत जेविती अन्नं वि-
चित्र । गंडुषपात्रीं थुंकती ॥ ३४ ॥ न करिती गंडुषपात्रीं भोजन । आणि
ताटांत कोणी न थुंकती जन । एवं सम पाहणेंचि अपरोक्षज्ञान । वर्तणें यथा-
योग्य ॥ ३५ ॥ या त्यांच्या दोन्हीरीती । एथें सूचवी श्रीपती । कीं उत्तमाधम
जाणोनि पाहती । समदर्शी समब्रह्म ॥ ३६ ॥ ऐसे समदर्शी पंडित । ते
जितांचि मुक्त निश्चित । ऐसे आतां अच्युत । बोलतो या श्लोकीं ॥ ३७ ॥

॥ श्लोक ॥ इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥

॥ टीका ॥ अगा ऐसा समदर्शी ज्ञानी । या श्लोकींच हा हेह जिवंत अ-
सोनी । पुन्हा जन्म होय ज्या भ्रमें करूनी । तिहीं तो जिकिला ॥ ३८ ॥
जो पुनः पुन्हा देह सृजितो । तो सर्ग क्षणवृत्ति बोलिजेतो । तो जिकिला
क्षणजे नाहींचसा तो । केला तिही ॥ ३९ ॥ आतां सृजितो पुनर्जन्म तो
सर्ग कैसा । श्रोतयांस पडेल संदेह ऐसा । तरी श्लोक द्वितीयचरणासरसा ।
संदेह निरसितो श्रीकृष्ण ॥ ६४० ॥ ‘ येषां साम्ये स्थितं मनः ’ क्षणोनी ।
जिहीं तो सर्ग जिकिला त्याच्या या लक्षणेंकरूनी । त्या सर्गाचें रूप ठायीं
पाडोनी । अर्थ करावा सूचवी हा भाव ॥ ४१ ॥ पूर्वश्लोकोक्त साम्य ।
जड ब्रह्मैक्य अनुभवैकगम्य । ज्या साम्यें जडभ्रांतिवैषम्य । नाशले
॥ ४२ ॥ तेव्हां त्या साम्यांत त्यांचें मन । स्थिति पावे या भावें जगज्जी-
वन । ‘ येषां साम्ये स्थितं मनः ’ ऐसें मधुसूदन । क्षणे चरणीं दुसरिया

१ पिकसणी; व जेवायचें ताड एकाच कांशाचीं.

॥ ४३ ॥ त्या साम्यांत पावले स्थिती । त्यांचें मन तिहीं द्याणे जगत्पती ।
 सर्ग जिंकिला जो पुनर्भवाप्रती । नेणार त्यांला ॥ ४४ ॥ नासे जेव्हां जड-
 भ्रांति । तेव्हां समीं ब्रह्मीं बाणे स्थिती । तेव्हां जडभ्रमचि सर्ग ऐसें श्रीपती ।
 सूचवी स्पष्ट ॥ ४५ ॥ जलतरंग चित्सागर । भिन्न नसती मृषा आकार ।
 हा साम्यज्ञानप्रकार । बाणतां जडभ्रमसर्ग मग कैचा ॥ ४६ ॥ हें अन्वय-
 ज्ञानाचें वैभव । ज्याला नसे त्याला पुनर्भव । निश्चित ऐसें श्रीमाधव । सू-
 चवी एथें ॥ ४७ ॥ या अन्वयज्ञानीं समत्वीं स्थिती । बाणतां हेतु जो पुन-
 र्जन्माप्रती । तो सर्ग जिंकिला संती । याच लोकीं याच देहीं एथें ॥ ४८ ॥
 या श्लोकाचें पूर्वार्थ । त्याचा अर्थ ऐसा जाला सिद्ध । आतां उरलें उत्त-
 रार्थ । द्विविध अर्थ भावार्थ त्याचा ॥ ४९ ॥ जे केवळ निर्गुणतत्पर ।
 त्यांस सगुणीं नसे आदर । सगुण समत्व सदयत्व भजनें हें साम्यसार ।
 प्राप्त जालें हा अर्थ कोणी न वाखाणिती ॥ ५० ॥ उत्तरार्थी अर्थ ऐसा बोलती
 कीं ब्रह्म । निर्दोष आणि तें सम । त्याकारणास्तव ते समदर्शी परम । ब्रह्मीं
 स्थिति पावले ॥ ५१ ॥ तेव्हां ब्रह्म सम निर्दोष । नसतें तरी स्थिति न पावतां ते
 पुरुष । ऐसा अर्थ होतो यांत काय विशेष । सिद्ध होतो भावार्थ ॥ ५२ ॥
 ब्रह्म निर्दोष सम यास्तव । जरी हे पावले साम्यस्थैर्यवैभव । तरी सर्वही
 मानव । कां न पावती हे स्थिति ॥ ५३ ॥ निर्दोष आणि सम । काय त्यां-
 तेंच तें ब्रह्म । आणि काय सदोष विषम । उरल्या सकळांतें ॥ ५४ ॥
 आतां उत्तम आणि अधम । पूजिले मानूनि सम । त्यांस हा दोष लागे परम ।
 द्व्योनि द्व्योनि ये रीती ॥ ५५ ॥ कीं ब्रह्म सम निर्दोष । त्या ब्रह्मीं ते
 पुरुष । तयास कैवी लागे हा दोष । द्व्योनि ऐसेही कोणी बोलती
 ॥ ५६ ॥ तरी ब्राह्मणादि उत्तम । आणि चांडाळादि अधम । त्याविषयीं
 त्यांचें दर्शनचि सम । वर्णिलें विषमत्व लौकिकही सूचवूनि ॥ ५७ ॥
 कीं ब्राह्मणादि उत्तम । चांडाळादि अधम । हें कळत असोनि सम । दर्शन
 ज्याचें विषम सृष्टींत ॥ ५८ ॥ असोनि समदर्शन । यथायोग्य करितां पू-
 जन । दोषें लिप्त ते जन । कैवि होती ॥ ५९ ॥ असोनि समदर्शन । य-
 थायोग्य न करितां पूजन । तें सदोष होणार भजन । द्व्योनि समदर्शनत्वचि
 त्यांचें वर्णिलें ॥ ६० ॥ चांडाळ पूजितां विप्रासमान । चांडाळासम होतें
 ब्राह्मणपूजन । तेथें क्षोभ पावतें मन । ब्राह्मणाचें ॥ ६१ ॥ दुसरे हा ज्ञानी

भ्रष्ट । ऐसा वर्ततां जन होती भ्रष्ट । मग ब्राह्मणास सर्वाहुनि उत्कृष्ट । जन कां मानिती ॥ ६२ ॥ श्रीकृष्णही मनीं । इत्यादि भाव धरूनी । ब्राह्मणादि उत्तमाधम जाणोनी । ते सम पाहती मात्र ह्मणोनि बोलिला ॥ ६३ ॥ तथा-
 पि विप्रचांडाळादि सम । पूजावेच जरी ह्मणता पुरुषोत्तम । तरी हाचि भर्म होता परम । जेंवि बळी अंती वैश्वदेवाच्या ॥ ६४ ॥ नाही जेविले ब्राह्मण । तेंचि श्वेचांडालादिपतितवायसांकारणें । अन्न नेऊनि वाहेर ठेवणें । हा कर्ममार्ग अनौदिसिद्ध ॥ ६५ ॥ नसोनिही ज्ञान । ब्राह्मणाआ-
 र्धीं श्वेचांडालादिवलिदान । देतां नव्हती सदोष जन । एथें शंकाच हे व्यर्थ ॥ ६६ ॥ हें तों यथायोग्य पूजन । करितां सुखी होती सर्व जन । आणि विषमीं समदर्शन । भवबंध तुटे या अनुभवे जयाचा । ॥ ६७ ॥ चांडाळ आणि ब्राह्मण सम । पूजितां ब्राह्मण क्षोभती परम । यथायोग्य पूजितां चांडाळ अधम । तोही सुखीच होईल ॥ ६८ ॥
 इत्यादि भाव मनीं । तों श्रीकृष्ण धरूनी । ते पंडित समदर्शाच ह्मणोनी वर्णिता जाहला ॥ ६९ ॥ पूजा वर्णिली नसोनी । दाटूनि पूजेची शंका कल्पूनी । निर्दोषी ब्रह्मीं ते आहेत ह्मणोनी । निर्दोषत्व ऐसें त्यांचें कां वदावें ॥ ६९० ॥ एवं हा एक अर्थ । कोणी बोलती तो नव्हे यथार्थ । आतां अ-
 बाधित परम समर्थ । अर्थ ऐसा या उत्तरार्थाचा ॥ ७१ ॥ कोणा हातीं कांहीं । ईश्वर कर्म करवीत नाहीं । कीं करवितां कर्मफळ भोगावें तेंही तेथें विषम निर्दयत्व होणार ॥ ७२ ॥ तेथें शंका जाली प्राप्त । कीं जीवा-
 त्माही कर्मा अलिप्त । तेव्हां फलभोगवार्ताच जाली समाप्त । तें कर्म कर-
 वितां केचें वैषम्य निर्दयत्व ईश्वरातें ॥ ७३ ॥ तरी चिदात्मा अकर्ता हें खरें । परी बंध मोक्ष कोणाकरितां हें पाहतां बरें । लागतें विचार निर्धारें । बुद्धीसी ॥ ७४ ॥ आत्मा अकर्ताच असे । परी त्या बुद्धीस तो दिसोनि न दिसे । कीं दृष्टीस दोर गवसे । तथापि भासे सर्पसा ॥ ७५ ॥ एवं दिसो-
 नि न दिसे आत्मा निभान । यालागीं अज्ञानें वेष्टिलें असे ज्ञान । त्या ज्ञानें ज्याचें नासलें तें अज्ञान । तें ऐसें ह्मणोनि समदर्शनपर्यंत वर्णिलें ॥ ७६ ॥
 तिहीं पुनर्जन्म करणार । सर्ग जिंकिल असतांचि शरीर । ह्मणोनि पूर्वार्धीं सर्वेश्वर । श्रीकृष्ण ऐसें बोलिला ॥ ७७ ॥ आतां एवढी जीवनमुक्तपद-
 बी । कोण्या हेतूस्तव लब्ध जाली ह्मणावी । तें उत्तरार्थी बोलतो गोंसावी ।

१ कुत्री, चांडालादि नीच मनुष्य, कुट्टी आदि, कावळे. २ वेदकालापासून बयाकन.

सकळा गोंसावी यांचा ॥ ७८ ॥ उत्तरार्ध । निर्दोष हि समं ब्रह्म तस्मा-
 ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ टीका ॥ निर्दोष आणि सम । ह्यणजे नव्हे निर्दोष
 आणि जें विषम । त्यापासूनि हें जीवन्मुक्तिपद परम । कीं देह असोनि
 ब्रह्मीच ते राहिले ॥ ७९ ॥ निर्दोष आणि सम । तें ह्यणावें सगुणब्रह्म । कीं
 निर्दोष नव्हे आणि नव्हे विषम । ह्यणोनि वर्णिलें जें या प्रकरणीं ॥ ८० ॥
 कीं पाप न करवी कोणा हातीं । आणि पुण्यही न करवी जगत्पती । ह्यणो-
 नि निर्दोषत्व समत्वस्थिती । ज्याची वर्णिली या प्रस्तुतीं ॥ ८१ ॥ तो क-
 रवितो ह्यणतां कर्म । होतो निर्दोष आणि विषम । ऐसें मानिती त्याम तें
 सगुणब्रह्म । प्रसन्न नव्हे ॥ ८२ ॥ न जोडतां त्याचे पाय । करितां कोटि
 कोटि उपाय । मोक्ष नव्हे होती अपाय । उपाय सर्व ॥ ८३ ॥ तें सदय
 आणि सम । मानूनि सेवितां शवलब्रह्म । देणार हें जीवन्मुक्तिपद परम ।
 जें पूर्वार्धी वर्णिलें ॥ ८४ ॥ उत्तरार्धी या भावेंकरुनी । ह्यणतो जें ह्यणा-
 वें निर्दोष सम ह्यणोनी । तस्मात् ह्यणजे त्यापासूनी । ते ' ब्रह्मणि स्थिताः '
 ह्यणजे ब्रह्मी थारले ॥ ८५ ॥ 'इहैव' ह्यणोनि पूर्वार्धी या श्लोकीं । बोलि-
 ला कीं याच देहीं याच लोकीं । जडभेदभ्रम सर्ग जिकिला कीं । समीं
 थारलें मन ज्याचें ॥ ८६ ॥ हें जीवन्मुक्तीचें वैभव । त्यापासूनि जो सम
 सदय देव । कीं मन समीं ब्रह्मी थारलें इहैव । ह्यणजे देह जिवंत असो-
 निही ॥ ८७ ॥ यालागीं सगुणब्रह्म । सदय आणि सम । निर्दोष नव्हे आ-
 णि नव्हे विषम । कीं कर्म न करवी कोणा हातीं ॥ ८८ ॥ कर्म करवणें
 ईश्वरीं । न लागे हें प्रकरण एथवरी । आणोनि समाप्त करी हरी । फळ
 सांगोनि समत्वसदयत्वभजनाचें ॥ ८९ ॥ ऐसें निर्दोष आणि सम । तें
 सेवूनि सगुणब्रह्म । जे जाले जीवन्मुक्त परम । त्यांचें लक्षण बोलतो मंग-
 लधाम । या श्लोकीं ॥ ९० ॥

॥ श्लोक ॥ न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियम् ॥

स्थिरबुद्धिरसंमूढी ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

॥ टीका ॥ प्रारब्धेंकरुनी । प्रियपदार्थ पावूनी । हर्ष मानी मनीं । वा-
 सनारहित ॥ ११ ॥ प्राप्त होतां अप्रिय । घाबरा न होय । वासनारहित
 निःसंशय । मन ज्याचें ॥ १२ ॥ त्यास नलगे काहीं । कीं ज्यास विषय-
 वासनाच नाहीं । तथापि प्रारब्ध सारावयास देहीं । बुद्धि असे जों असे
 आयुष्य देहाचें ॥ १३ ॥ पूर्वसंस्कारें विषय इंद्रियें शरीर । बुद्धि जाणे

१ गोस्वामी-श्रेष्ठ, असें तात्पर्य. २ घात, नाश.

तरी ते स्थिर । प्रिय अप्रिय दोन्ही प्रकार । कळोनिही हर्ष खेद मानीना ॥ ९४ ॥ या भावें झणे हरी । कीं प्रिय पदार्थ कळे परी । त्याच्या लोभें अंतरीं । हर्ष न पावे स्थिरबुद्धि झणोनि ॥ ९५ ॥ ऐसें जाणोनिही अप्रिय । अप्रिय पावोनिही उद्दिष्ट न होय । कीं स्थिरबुद्धि ब्रह्मानंदमय । भाव ज्याच्या बुद्धीचा ॥ ९६ ॥ मीं देह ऐसी भ्रांती । येऊनि न करी मूढ त्याची मती । झणोनि बाणली ऐसी स्थिती । तरी हर्ष विषादरहित तो ॥ ९७ ॥ ऐसा ब्रह्मवेत्ता । तोचि ब्रह्मी थारलागा तत्त्वता । कीं जडीं प्रपंचीं ब्रह्मसत्ता । उघडी दिसे ज्याच्या बुद्धीस ॥ ९८ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोलें उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञ लोक । परिसोत आतां ॥ ९९ ॥ पूर्वश्लोकीं जाणला निर्णय । कीं ज्ञानी पावोनिही प्रिय अप्रिय । हर्ष विषादयुक्त न होय । झणोनी ॥ १०० ॥ येथें अर्जुनास शंका वाटे । संदेह हृदयामाजीं दाटे । कीं बुद्धि ऐसी कवणिये वाटे । ब्रह्मीं स्थिर होय आपली ॥ १ ॥ हा अर्जुनमनोभाव । जाणोनि सर्व-साक्षी देव । तो जो पसे तो स्वयमेव । उत्तर देतो या श्लोकीं ॥ १०२ ॥

॥ श्लोक ॥ बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विदित्यात्मनि यत्सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यनभ्रुते ॥ २१ ॥

॥ टीका ॥ अगा विषयइंद्रिययोग । होतां सुख दाखवी विषयभोग । परंतु भोगी दुःखसंयोग । कधीं चुकेना ॥ ३ ॥ भोग होतां गमे सुख । भोग सरतां वियोगदुःख । यालागीं विचारनिष्ठ मुख । न पाहों झणे भोगांचें ॥ ४ ॥ तो मुमुक्षु विरक्त । बुद्धि त्याची ब्रह्मात्मयोगयुक्त । भोगीं दुःख झणोनि आसच्छ । बाह्यविषयसुखीं नव्हे त्याची ॥ ५ ॥ परंतु अगा अर्जुना । जो स्वस्वरूपों मना । सुख स्वानुभवे कळेना । तो वळेना मन तें बुद्धीस ॥ ६ ॥ झणूनि पूर्वश्लोकीं जो बोलिला । त्यानें दीर्घ दृष्टि विचार केला । निधि सुखाचा त्यानें मानिला । आपला आत्मा ॥ ७ ॥ कीं बाह्य विषय बार्हमुख । तें जें सुख दाखवूनि देती दुःख । पाहतां तो तें सुख । आत्मयांतचि आपल्या ॥ ८ ॥ एवं जें सुख बाह्य विषयांभीतरी । सें आत्मयांतचि आहे अंतरीं । ऐसें जाणे तो वरवियेपरी । आसक्ति टाकितो विषयाची ॥ ९ ॥ ब्रह्मयोगें युक्त बुद्धी । त्यांची होऊनि ते पावती सिद्धी । ज्या सिद्धींत समृद्धी । अक्षय्य सुखाची ॥ १० ॥ या श्लोकीं हे अर्थस्थिती । या वेगळे अर्थ बाधित होती । ते वर्णितां भोविया फार होती । ग्रंथ वाढेल अत्यंत ॥ ११ ॥ हा अर्थ अबाधित परी । श्लोकीं न

दिसे झडकरी । ऋणूनि पदांची योजना यापरी । पाहावी पंडिती ॥ १२ ॥
 ओवी संस्कृत । “ वाद्यस्पर्शेषु यत्सुखं । विंदत्यात्मनि तत्सुखं । अस-
 क्तात्मा स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखं । अक्षय्यमश्नुते ॥ १३ ॥ एवं मग त्या
 अक्षय्य सुखातें भोगी । जो या प्रकारें बीतरागी । हे सिद्धि पावणें ह्या
 लागीं । ठायीं पडतां सुखमूलत्वे निजात्मा ॥ १४ ॥ जरी विषय टाकितों
 सुखचि जातें । तरी वैराग्य कोणासही न येतें । एवं सुखाचें सुख आत्म-
 र्त्वीं आयतें । जातें तें दुःखचि ॥ १५ ॥ अगा आत्मसुखचि विषयांत ।
 परी स्वमुख भलें न पाहती मूत्रांत । हे भोग दुःख देती ऋणूनी विषयांत ।
 न रमती भले ऋणूनि ऋणतो या श्लोकीं ॥ १६ ॥

॥ श्लोक ॥ ये हि संस्पृशन्ना भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यंतवन्तः कौतयेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

॥ टीका ॥ अगा विषय इंद्रियस्पर्शें उपजती । ते भोग दुःखाचि देती ।
 दुःखाचें जन्मस्थान होती । होचि भोग ॥ १७ ॥ ज्यांस आदि ज्यांस अंत ।
 ते दुःखें देतीच निश्चित । आदि सदुःख कीं अत्यंत । आयसें उपजती वि-
 षयभोग ते ॥ १८ ॥ भोग नाहीं उपजला । तोंच इच्छेनें तळमळूं लागला ।
 भोगांतों वियोग घडला । तेव्हां मागुती पडला कृपांत दुःखाच्या ॥ १९ ॥
 कुंतीसुता ऐसा विचार । करितां होतो हाचि निर्धार । कीं सुख आत्माचि
 आणि विषयविकार । योनि ऋणजे उत्पत्तिस्थान दुःखाचें ॥ २० ॥ या-
 लागीं पूर्वश्लोकीं । तुज मी स्पष्ट बोलिलों कीं । हा निर्धार केला प्रबुद्धलोकीं ।
 ऋणूनि न रमती विषयभोगांत ॥ २१ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले
 उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञलोक । परिसीत आधीं ॥ २२ ॥ पूर्वश्लोकीं
 विषयभोग । वर्णिले कीं करिती दुःखयोग । ऋणूनि ज्ञानी त्यांचा संग । न
 धरिती न रमती त्यांमाजी ॥ २३ ॥ हे गोष्टी अर्जुने । आयकोनि धरिली
 मनें । कीं जें उपदेशिलें कमलनयनें । हें सत्य ॥ २४ ॥ या विवेकाचा दीप
 जळे । तोंवरी भोगीं दुःख देखती बुद्धीचे डोळे । परी जेव्हां वायु कामाचा
 खवळे । विझे दीप तो विवेकाचा ॥ २५ ॥ पडतां अनादिवासनेचा अंधार ।
 उठती भोगप्राप्तीस उपायतस्कर । त्यांचे पाठिराखे शखधर । क्रोधाविकार
 नाना प्रगटती ॥ २६ ॥ एवं उठतां कामविकार । नाठवे पूर्वोक्त विचार ।
 उडे विवेक आणि निर्धार ॥ विषयभोग त्यांचा ॥ २७ ॥ मग करूं लागे
 भोगप्राप्तीचा उपाय । तों भोगयत्नीं पदोपदीं अपाय । काहीं बिघ्न हातां

हातपाय । आफळी आदळी मस्तक ॥ २८ ॥ एवं भोगत्याग केंबी घडे ।
त्यागूनिही पुन्हा फांसां पडे । ऐशा भावें श्रीकृष्णाकडे । पाहे अर्जुन
॥ २९ ॥ प्रश्न करूं जों पाहे । तों देबचि उत्तर देत आहे । कीं बापा जो
ते कामक्रोधवेग साहे । ह्मणोनि ह्मणतो या श्लोकीं ॥ ७३० ॥

॥ श्लोक ॥ शक्रोतीहिव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ।

कामक्रोधोद्धवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥

॥ टीका ॥ अगा कामक्रोधांचे वेग । त्यापुढें न थारे भोगवासनात्या-
ग । सकळ निश्चयाचा भंग । करिती वेग कामक्रोधांचे ॥ ३१ ॥ यास
उपाय विचार । त्या विचारीं त्यागनिर्धार । या उपायाचा पसर । परि-
सिला तुवां पूर्वीच ॥ ३२ ॥ हाणोनि विवेकाचा भाला । दुरूनीच टोचिलें
वैरियाला । तो भाला पिटूनि रेंटीत आला । आणि हात केला आपणा-
वरी ॥ ३३ ॥ उरीं वैसला भाला । तो पाठीवाटे फुटूनि बाहेर आला ।
त्यास रेंटीत जो जवळी पावला । तो काय वांचूं पाहतो ॥ ३४ ॥ त्याच्या
शस्त्रें घाय । जाला तरी होणार काय । कीं तो भाला पिटितां मृतप्राय । क्षी-
णबल जाहला ॥ ३५ ॥ स्वहस्तीं असे अमृत । तदर्थ आला तो भाला रेंटीत ।
त्यास भिऊनि तें पाजितां निश्चित । तो अमर होऊनि मारील आपणातें ।
॥ ३६ ॥ अगा तेथें धीरपण । धरुनि तें स्वात्मत्वामृत आपण । पितां तो
वैरी बलक्षीण । मरणार तत्काळ ॥ ३७ ॥ जो त्यास बश जाला । स्वा-
त्मामृतें जीववी त्याला । तो निश्चयेसी मेला । हातें तयाच्या ॥ ३८ ॥ अ-
गा कामक्रोध अचेतन । स्वजीवनें त्यासी जीववी स्वमन । त्याच्या ना-
शाचें साधन । विवेकवैराग्य दृढ शस्त्र ॥ ३९ ॥ त्या शस्त्रें क्षीणबळ ।
जालें कामक्रोधांचें दळ । ते मरतां मरतां वेग प्रवळ । करिती जीवावरी
उठूनि आपल्या ॥ ७४० ॥ तेथें क्षण एक धरोनि धीर । जो सोशील तो-
चि वीर । उत्तरक्षणीं ते वेग मृगनीर । होऊनि जाती ॥ ४१ ॥ अगा
धीरता धरुनि जैसी । जो कामक्रोधचे वेग सोसी । न धरी विषयभोगा-
ची असोसी । तो सुखी तोचि जीवन्मुक्तही ॥ ४२ ॥ अगा ह्मणसी धराया
धैर्य । कोणाचा करावा आश्रय । तरी स्वरूपीं चित्त चिन्मय । ऐसा युक्त
होऊनि जो सोसूं शके सुखी तोचि ॥ ४३ ॥ तोचि सुखी इहैव । इहैव ह्मणजे
याचि लोकीं पावे मुक्तिवैभव । शरीर सोडणें त्याह्मनि पूर्वीच ह्मणे देव ।
तो नर सुखी जो ऐसा ॥ ४४ ॥ दृष्टि या लाभवरी देऊनी । चित्त चिदा-

भित्त करोनी । भोगेच्छा न धरी वेग सोसोनी । कामक्रोधांचे ॥ ४५ ॥
 तो याच लोकीं नर । जों नाहीं सोडिलें शरीर । तोंचि सुखी द्वाणजे मुक्त
 विज्वर । हा अर्थ या श्लोकाचा ॥ ४६ ॥ इथें कोणी टीकाकार । 'प्राक्
 शरीरविमोक्षणात्' याचा विचार । ऐसा बोलती कीं जैसें मृत शरीर ।
 तैसा जितांच जो होय तो सुखी नर एक ॥ ४७ ॥ हाही अर्थ बहु बरा ।
 परी एका गोष्टीनें नव्हे एथें खरा । कीं कामक्रोधवेग नरा । सोसणें ला-
 गतें ॥ ४८ ॥ कामक्रोधवेग जितके । ते जो नर सोसूं शके । त्याचें
 स्वसुख पिके । ऐसें बोलतो श्रीकृष्ण ॥ ४९ ॥ मृतशरीरा सोसणें । नलगे
 तेव्हां वृथा हें बोलणें । 'प्राक्शरीरविमोक्षणात्' याचा अर्थ याकारणें ।
 वाखाणावा ये रीती ॥ ५० ॥ कीं सोडिल्यावरी शरीर । मोक्षसुख पा-
 वेचि ज्ञानी नर । तें शरीर सोडण्याह्नि पूर्वांच सत्वर । सुख पावे
 ॥ ५१ ॥ हा ऐसा अर्थ अबाधित । तो अर्थ होतो बाधित । भो-
 तयांस याहीवरी यांत । जो रुचेल तोंचि अंगीकारोत ॥ ५२ ॥
 वेग सोसूं शके क्षणोनी । जरी नसतें या वचनीं । तरी तोही अर्थ मनीं ।
 रुचताच संतांच्या ॥ ५३ ॥ कीं मृतशरीर आलिंगिती । आणि रडती यु-
 वती । आणि पुत्रादिक जाळिती । कामक्रोध दोहींपरी नसे तयांला ॥ ५४ ॥
 हा अर्थ अत्यंत बरा । परी सोसणें नलगे मृतशरीरा । कामक्रोधवेग या
 नरा । आदळोनिही सोसावे लागती ॥ ५५ ॥ कीं जो सोसूं शके तो
 नर । सुखी होय ऐसें गीताकार । द्वाणतो तदनुरूप टीकाकार । बोलती
 तेचि टीका ॥ ५६ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोलें उत्तमश्लोक ।
 त्याचें निमित्त सुज्ञ लोक । परिसोत आधीं ॥ ५७ ॥ कामक्रोधांचे वेग ।
 सोशी न इच्छी विषयभोग । त्यासि जितांचि होय मुक्तीचा योग । शरीर-
 मोक्षणाह्नि पूर्वांच ॥ ५८ ॥ ये रीती उत्तमश्लोक । बोलिला तो वाखाणि-
 लाच पूर्वश्लोक । त्याच्या अनुभवाचें कौतुक । वर्णिल आतां यावरी ॥ ५९ ॥
 कीं शरीरमोक्षणाह्नि पहिलें । मोक्षसुख प्राप्त जालें । जों त्याचें सत्त्व नि-
 र्वाण नाहीं पावतें । देहावसानां परब्रह्मीं ॥ ६० ॥ जो कामक्रोधवेग ।
 सोसूनि ही न इच्छी बाह्य भोग । त्याचा हा मुक्तिप्रसंग । बोलेल आतां
 तीं श्लोकीं ॥ ६१ ॥

॥ श्लोक ॥ योऽतः सुखोऽतरारामस्तथांतर्ज्योतिरेव यः ।

स योगी ब्रह्म निर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

॥ टीका ॥ अगा ज्याचें चित्त अंतर्मुख । त्याला अंतरींच बाणे सुख ।

तो ह्यणावा अंतःसुख । अर्जुना गा ॥ ६२ ॥ तोचि कामक्रोधांचे वेग ।
 सोसी ज्याला अंतःसुखाचा योग । आणि त्यासचि हा नित्यसुखसंयोग । जो
 वेग सोसूं शके नित्य कामक्रोधांचे ॥ ६३ ॥ आणि अगा वाह्य विषयांवरी ।
 अंतर्दृष्टि रमेना जरी । कामक्रोधवेग तरी । सोसी ऐसा कोण असे ॥ ६४ ॥
 हा सोसितो यापरी । कीं याची दृष्टि रमे अंतरीं । जें तें ब्रह्मचि देखे परी ।
 न मानी विषय जो काहीं ॥ ६५ ॥ तो ह्यणावा अंतराराम । कीं अंतरींच जो
 रमे आत्माराम । ह्यणजे विषय आणि इंद्रियग्राम । या जडतरंगीं देखे
 चित्समुद्र ॥ ६६ ॥ ताटंक कंकणादि आकार । वेद्या पाहे अलंकार । हेम-
 क्रयविक्रयकार । हेमचि पाहे अलंकार दृष्टीं दिसोनिही ॥ ६७ ॥ वेद्या अलं-
 कारींच मोहे । हा सोच्याकडेच पाहे । कार्यवासना सोडूनि रमताहे । का-
 रणींच ऐसा अंतराराम ॥ ६८ ॥ विषय इंद्रियें साच मानी । तो भोगासक्त
 होय अभिमानी । तो बहिराराम ह्यणोनी । अगा ह्यणावा ॥ ६९ ॥ विषय
 आणि इंद्रियें । देखत असे हा स्वयें । परी पटीं तंतु या निश्चयें । स्वरूपींच
 रमतो अंतराराम ॥ ७० ॥ ब्रह्म वाह्य अभ्यंतरीं । ऐसैं असोनि रमणें अं-
 तरीं । अंतरारामाचें यापरी । काय हो ह्यणोनि हे शंका ॥ ७१ ॥ एथें सम-
 जावें या प्रकारीं । कीं मिथ्याभास वरिच्यावरी । यालागीं अधिष्ठान जरी
 बाह्यांतरीं । तरी अंतरीं ह्यणावें याकरितां ॥ ७२ ॥ कीं विवर्त नसे अंतरीं ।
 अधिष्ठान असे विवर्ताभीतरीं । तें असोनिही वाह्य अभ्यंतरीं । पाहणें अं-
 तरीं विवर्ताच्या ॥ ७३ ॥ तंतूस वरिच्यावरी । पट भासे तो नसे अंतरीं ।
 ह्यणूनि पटाभीतरीं । तंतुच ह्यणावा ॥ ७४ ॥ तसीच वरिच्यावरी । दृष्टि पडे
 पटाकारीं । दृष्टि तेचि निघे अंतरीं । तो तंतुमात्र ॥ ७५ ॥ वरिच्यावरीच
 भास । अधिष्ठान आंत बाहेर त्यास । अंतरीं पाहतां विवर्तास । ठाव नसे
 ॥ ७६ ॥ अंतरीं अधिष्ठान दिसे । यालागीं वेदीं शास्त्रीं शब्द ऐसे । एवं
 अंतर्दृष्टि रमतसे । अंतराराम ॥ ७७ ॥ आतां अंतरींच सुख ज्याला ।
 अंतरींच रमणें त्याला । ऐसैं बोलतां प्राप्त जाला । भेद एथें ॥ ७८ ॥ कीं
 अंतःसुखानुभवकळा । पावला परी हा वेगळा । ऐसैं सहज बोलतां धरितें
 गळा । इत एथें ॥ ७९ ॥ ह्यणूनि एथें दुसरिया चरणीं हरी । हे इतशंका
 परिहरी । कीं तैसा हा बोलिला तरी । जरी अंतर्ज्योति स्वयें हाचि ॥ ८० ॥
 ॥ द्वितीय चरण ॥ तथांतर्ज्योतिरेव यः ॥ टीका ॥ तथा ह्यणजे तैसा । कीं
 अंतःसुख अंतराराम ह्यणोनि वर्णिला जैसा । तैसा जाला तो अर्जुन ऐसा ।

कीं अंतर्ज्योतिच जो स्वयें ॥ ८१ ॥ ज्योति ह्यणजे प्रकाश । जे प्रकाशी प्रकाशा आणि अंधकारास । प्रकाश अंधकार दोन्ही मृगजलाभास । ज्या चित्प्रकाशें प्रकाशती ॥ ८२ ॥ सूर्ये प्रकाशिले अलंकार । तरी सुवर्णावांचूनि ते ते आकार । न दिसती न असती वारंवार । हे दृष्टांत पूर्वी सिद्ध जाले ॥ ८३ ॥ जरी निविड अंधकार । हातीं चाचपतां कळे अलंकार । परी आधीं हातास निर्विकार । सोनेंचि लागे ॥ ८४ ॥ सूर्यावांचूनि अलंकार । असों शके धरुनि आधार । परी सोडोनि कनक निर्विकार । न असे न दिसे न लागे हातासही ॥ ८५ ॥ एवं सोनेंचि नग धरी दात्री । तेव्हां सोनेंचि त्याचि ज्योति ह्यणावी । तैसी जगत्प्रकाशता वदावी । आत्मयातें ॥ ८६ ॥ तरंग वरिच्यावरी भासती । उदक त्यांची प्रकाशक अंतर्ज्योती । चित्तलहरींत चित्स्फूर्ती । अंतर्ज्योति त्याची तेच कीं ॥ ८७ ॥ जो ज्ञानी अंतर्ज्योति ऐसा । तो तथा ह्यणजे तैसा । कीं अंतःसुख अंतराराम ह्यणूनि ऐसा । वाणिजा तो अगा स्वयेंचि अंतर्ज्योती ॥ ८८ ॥ तो ह्यणावा ब्रह्मभूत । ह्यणजे ब्रह्मचि जाला निश्चित । प्रारब्धें जो देह आहे जित । तोंचि शरीर-मोक्षणाहूनि पूर्वाच तो ऐसा ॥ ८९ ॥ हेंही शकेंचें स्थळ । कीं जो अंतर्ज्योतिच स्वयें केवळ । तो ब्रह्मभूत ह्यणजे ब्रह्म जाला ह्यणणें प्रबळ । विरोध एथें उपजवी ॥ ९० ॥ तरी याचा ऐसा भाव । कीं नाना जळीं सूर्य तैसा देव । प्रतिबिंबत्व पावला स्वयमेव । हे श्रुत्यर्थ पूर्वाच सिद्ध जाले ॥ ९१ ॥ “ममैवांशो जीवलोके” ह्यणोनी । पंचदशाध्यायांत स्वमुखेंकरुनी । “भुंजानं वा गुणान्वितं” ऐसें बोलोनी । भोक्ता स्वांश वर्णील भगवंत ॥ ९२ ॥ अज्ञान बुद्धीस होतें । तोंचि भिन्नत्व त्या प्रतिबिंबांशातें । योगी ऐक्य तयातें । ब्रह्मभूत ज्ञानी ह्यणावा तो यास्तव ॥ ९३ ॥ जगत्प्रकाशक ज्योति । तो स्वयेंचि ऐसी वाणली स्थिति । जितांच पावला जीवन्मुक्ति । तो तेव्हां ॥ ९४ ॥ ऐसा विवैक्य पावला । ब्रह्मभूत ह्यणावें त्याला । तरी जो ब्रह्मचि केवळ जाला । देह असों नये तयासी ॥ ९५ ॥ ब्रह्म निर्धर्म निर्गुण । देह जड त्रिगुण । तेव्हां अंतःसुख अंतरारामपण । अनुभवी कोणत्या देहीं ॥ ९६ ॥ ह्यणूनि ह्यणे यदुपती । कीं “ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति” । ह्यणजे प्रारब्ध सरतां देहांतीं । तो ब्रह्मनिर्वाण तें पावे ॥ ९७ ॥ कीं बिंबीं प्रतिबिंबैक्ययोगीं । तथापि प्रारब्धभोगार्थ जगीं । देह असे तेव्हां भोगी । सत्त्वीं प्रतिबिंबे मागु-

ती चिदंश ॥ ९८ ॥ कीं ज्या सत्त्वास ऐक्यानुभव । त्या सत्कींच प्रतिबिंब-
ला देव । प्रतिप्रलय सृष्टीतें पावेल संभव । ब्रह्मैक्य पावोनि मागुती ॥ ९९ ॥
कीं मेघ वर्षती जळ । तें सूर्यापासुनि निचे केवळ । ऐसें बोलती प्रांजळ ।
भुतीही ॥ ८०० ॥ भुति ॥ याभिरादित्यस्तपति रादिमभिस्ताभिः पर्जन्यो
वर्षति ॥ भुत्यर्थ ॥ स्पष्ट येथें भुत्यर्थ । मेघजळ सूर्यकिरणांतील यथार्थ ।
ग्रंथविस्तार कां व्यर्थ । करावा ॥ १ ॥ मेघांत कोटुनि येतें पाणी । हें तों
न देखे दृष्टीं कोणी । यालागीं वोलते वेदवाणी । कीं आदित्य तपतो वर्षतो
तया किरणीं । हेंचि सत्य ॥ २ ॥ एवं सूर्याचींच नाना जळें । त्यांत दिस-
ती त्याचीं मंडळें । सूर्यचि जळ शोषितां तीं सकळें । सूर्याचमध्ये पावती
एकत्व ॥ ३ ॥ पुन्हा सूर्य वृष्टि करी । प्रतिबिंबें होती नाना नीरीं । तैसें
प्रतिसृष्टि प्रतिसंहारीं । ब्रह्मीं रिघणें निघणें प्रतिबिंबांसी ॥ ४ ॥ जळें प्रति-
बिंबें सूर्यातुनि निघती । प्रवेशती दोन्ही त्यांत मागुती । इतकीच एकदेशी
दृष्टांतरीती । ब्रह्मीं उपाधि प्रतिबिंबप्रवेशनिर्गमीं वदावी ॥ ५ ॥ नासे ज्याची
अविद्या । त्याच्या जीवोपार्धांत वाणे विद्या । तो न परते पावूनि आद्या ।
पुनरपी ॥ ६ ॥ प्रस्तुतीं याची अविद्या गेली । परी बुद्धि आहे उरली ।
इंद्रियें तींत असतीं भरलीं । तांदूळ जैसे कोथळींत ॥ ७ ॥ भक्षावया
योग्य होती । परी पेरितां तांदूळ नुगवती । तैसी ज्ञानियाचीं इंद्रियें
असती । योग्य प्रारब्धभोगमात्रासी ॥ ८ ॥ प्राप्त होतां प्रारब्धभोगकाळ ।
प्रतिबिंबयुक्त बुद्धि जळ । होय त्यांत डळमळ । दिसे घडी एक प्रतिबिं-
बाची ॥ ९ ॥ राजपुत्र एकास मारी । आणि वसे पित्याचे मांडीवरी ।
तो गाऱ्हाणें सांगतां उतरी । मांडीवरुनि क्षण एक दंडार्थ ॥ ८१० ॥ यथा-
न्यायें दंड करी । मागुती घे मांडीवरी । तैसा भोगकाळ सरतां परमेश्व-
रीं । पुन्हा एकत्व भोग भोगूनी ॥ ११ ॥ ज्ञानी पावला विंवात्मता । तरी
प्रारब्ध भोगणें तत्त्वतां । विंवास भोग न घडे आतां । प्रारब्ध कोणें भोगावें
॥ १२ ॥ जडास न घडे सुखदुःखभोग । विंवास नसे सुखदुःखसंयोग ।
आतां प्रारब्धभोगाचा योग । बोलावा कवणासी ॥ १३ ॥ एवं प्रतिबिंब-
योगें उपाधी । अहंकर्तृत्वभावे आधीं । कर्म करितां जाला ते प्रारब्धीं ।
भोग लिहिले तयाच्याच ॥ १४ ॥ जो जैसें कर्म करी । तो तैसें फळ भो-
गी यापरी । विचारणा करितां वरी । प्रारब्ध भोगणें शिरीं प्रतिबिंबाचिया

॥ १६ ॥ विवैक्य पावे तोचि ज्ञानी होऊनी । प्रारब्धभोग त्यास तेव्हांही
 क्षणोनी । शास्त्र बोलतें आणि चैतन्यावांचूनी । भोग न घडे ॥ १६ ॥
 प्रारब्ध तरी भोगी । आणि सर्वदा ब्रह्मात्मयोगी । तरी प्रतिविंब घडी
 एक भोगालागी । होणेंचि लागे तयाला ॥ १७ ॥ एवं ब्रह्मभूतही होऊनी ।
 निर्वाण नाही पावला ज्ञानी । कीं प्रारब्धभोगार्थ उपाधि असे क्षणूनी ।
 प्रतिविंब होणें लागतें ॥ १८ ॥ जेव्हां प्रारब्ध सरे । सत्त्वोपाधि वेगळा न
 उरे । तेव्हां प्रतिविंबत्व न स्फुरे । कदापिही क्षणावा तो निर्वाण ॥ १९ ॥
 क्षणोनि क्षणे संतांचा पति । कीं “ ब्रह्मभूतो ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ” । ब्रह्म-
 भूत क्षणें हे स्थिति । शरीरमोक्षणाहूनि पूर्वी तयाला ॥ ८२० ॥ आधीं
 जितां होती ब्रह्मभूत । मागुती ब्रह्म निर्वाण पावती देहांतों निश्चित ।
 ऐसें स्पष्टही यानंतर अच्युत । बोलतसे या दुसरिया श्लोकीं ॥ २१ ॥

॥ श्लोक ॥ लभते ब्रह्म निर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

॥ टीका ॥ ब्रह्मीं निर्वाण पावती । ऋषि क्षणजे अपरोक्ष जे अनुभविती ।
 परी जेव्हां क्षीणकल्मष होती । निर्वाण पावती ते समयीं ॥ २२ ॥ क्षीण
 होतें कल्मष । क्षणजे सरतें कर्म जेव्हां अशेष । यावेगळा ज्ञानी तितका
 निर्दोष । होतो अपरोक्ष आत्मा देखतां बुद्धीनें ॥ २३ ॥ श्रुति ॥ यस्तु वि-
 ज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदा शुचिः ॥ श्रुत्यर्थ ॥ जो होतो विज्ञान-
 वंत । तो सदा शुचिभूत । कीं तो अमनस्क क्षणजे मनरहित । कीं मन
 कल्पितें आणि मन सर्वही ब्रह्म ॥ २४ ॥ ऐशा अनेक श्रुती । माघें चतुर्था-
 ध्यायीं बोलिला श्रीपती । कीं अर्जुना तूं परम पातकी असलासि त्रिजगतीं ।
 तरी ज्ञानेंचि होसी निष्पाप ॥ २५ ॥ यालागीं जे ऋषि ज्ञानी । ते ब्रह्म-
 निर्वाण पावती निष्कल्मष होऊनी । इतर कल्मष हे विरुद्ध गोष्टी भगवद्-
 चर्ची । नये कदापी ॥ २६ ॥ यालागीं कल्मषशब्दें कर्म त्रिविध । संचित
 क्रियमाण प्रारब्ध । नुरतां या तिहीं कल्मषांचा गंध । प्रारब्ध सरतां पावती
 ब्रह्मनिर्वाण ॥ २७ ॥ हा अर्थ श्रीकृष्णाच्या मनीं । तो सिद्ध करुनि दाख-
 वावा क्षणोनी । त्याचीं लक्षणें उत्तरार्धेंकरुनी । तोचि भगवंत बोलतो
 ॥ २८ ॥ उत्तरार्ध ॥ छिन्नद्वैधा यतात्मनः सर्वभूतहिते रताः ॥ टीका ॥
 तुटोनि गेलें ज्याचें द्वैत । क्षणजे वाणलें अद्वैत । कीं गुरुमुखें ज्ञान होतां
 अत्यंत । यत्नशील बुद्धि ज्याची ॥ २९ ॥ ज्ञान जालियावरी ज्ञानियास ।

१ अद्वैतानुभवसंपन्न.

इह वैराग्य आणि इह अभ्यास । पाहिजे हाचि प्रयत्न त्यांस । हीं दोन्ही साधनें वरी ज्यांचीं ॥ ८३० ॥ आणि सर्व भूतांचें जें हित । कीं तिहीं सन्मार्गीं वर्तावें निश्चित । या ऐशा सर्वभूतहितीं रत । ह्मणजे ते जगदुद्धारक जगद्गुरु ॥ ३१ ॥ ऐसेही जितांच जे ब्रह्मभूत । तेही ब्रह्मीं निर्वाण निश्चित । पावती होऊनि अत्यंत । क्षीणकल्मष ह्मणजे क्षीण होतां प्रारब्ध ॥ ३२ ॥ जे ऐसे ब्रह्मभूत जाले । ते जितांच ब्रह्म निर्वाणचि पावले । ह्मणूनि या प्रकरणीं बोलें । श्रीकृष्ण या तिसरिया श्लोकीं ॥ ३३ ॥

॥ श्लोक ॥ कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अभितो ब्रह्म निर्वाणं वर्तते विहितात्मनाम् ॥ २६ ॥

॥ टीका ॥ विदितात्मे ह्मणजे ज्याला । आत्मा बरा विदित जाला । अगा अर्जुना उभयत्र त्याला । जितां मेलियाही ब्रह्म निर्वाण ॥ ३४ ॥ जीवंत असो अथवा मरो गात्र । ब्रह्मीं निर्वाण त्यांस उभयत्र । कीं उपाधि उरला प्रारब्ध भोगायास मात्र । तोही ब्रह्मचि समजेल हा भाव ॥ ३५ ॥ प्रारब्ध आणि त्याचा भोग । सुखदुःख आणि त्याचा संयोग । ब्रह्मचि सर्वही हा अन्वयसमाधियोग । बाणणें नव्हे काय ब्रह्म निर्वाण ॥ ३६ ॥ देह पडल्याउपरी । हेंही नसे ह्मणोनि यापरी । देहत्यागाचे अवसरीं । ब्रह्मीं निर्वाण मार्गे बोलिलों ॥ ३७ ॥ अगा ब्रह्मचि आहे सकळ । परि त्यांत अविद्या दुःखमळ । तें अज्ञान नाशलें जठरशूळ । ब्रह्मनिर्वाण त्याच समयीं ॥ ३८ ॥ उत्तरार्ध ऐसा प्रसंगानुसार । वर्णिला आतां या प्रकरणाचा उपसंहार । ह्मणजे या तीं श्लोकीं बोलिला प्रकार । जीवन्मुक्ति आणि मुक्ति दोहींचा तो संपत्तो ॥ ३९ ॥ प्रकरण आरंभतें पृथूनी । कामक्रोधवेग सोसी तो वर्णिला जेथूनी । जे तैसे ते ऐसी सिद्धि पावती ह्मणोनी । बोलतो आधीं या पूर्वार्धी ॥ ८४० ॥ कीं कामक्रोधरहित । यति आणि यतचित्त । हे पूर्वार्धी बोलोनि ह्मणें अच्युत । उभयत्रही ब्रह्म निर्वाणचि असे त्याला ॥ ४१ ॥ कामक्रोधवर्जित । यावरून त्यास सुचवी अच्युत । कीं कामक्रोधवेग सोसूं शके तो सुखी अत्यंत । शरीरमोक्षणाहानि पूर्वीच ह्मणूनि जो वर्णिला ॥ ४२ ॥ कामक्रोध त्यागिले म्हणावे तरी । कीं त्यांचे वेग सोसूं शके जरी । कीं वेग दाविती अत्यंत परी । हा वश नव्हे तयांला ॥ ४३ ॥ अत एव देह सोडिल्यावरी । होणार मुक्तिदुख तें याचि शरीरीं । तो पावे ह्मणूनि वर्णिला आपरी । जो सोसणार वेग कामक्रोधांचे ॥ ४४ ॥ त्यास

मार्गे वर्णी अध्युत । कीं जितांचि तो ब्रह्मभूत । देहांतीं ब्रह्मनिर्वाण अत्यंत ।
तो पावतो सरतां प्रारब्ध ॥ ४५ ॥ या श्लोकीं ब्रह्म निर्वाण । ह्मणे जितां
मेलिया तैसियासी जाण । त्याचें आधीं वर्णिलें लक्षण । पूर्वार्धकरूनी
॥ ४६ ॥ कीं ऐसे ते कामक्रोधवर्जित । यति आणि यतचित्त । यति-
शब्दे संन्यासी निश्चित । परि ते दों प्रकारींचे ॥ ४७ ॥ टाकूनि सर्व काम्य-
कर्म । होऊनि निष्काम निष्कर्म । जे अनुभवूनि ब्रह्म निर्वाण । जाले ऐसे
॥ ४८ ॥ गार्हस्थ्यादि आश्रम असोनी । जो ऐसा जाला ज्ञानी । तो सं-
न्यासी ह्मणूनी । मार्गे वर्णिला पुढेही वर्णिल श्रीकृष्ण ॥ ४९ ॥ हा संन्यास
नसतां । व्यर्थ भगवा संन्यास नुसता । हा अंतरीं असोनि तोही वरुता ।
असे तरी सोनें आणि तें सुगंध जैसें ॥ ५० ॥ याकारणें श्रीपती ।
ह्मणे कीं जे ऐसे यती । त्यांस देह जितां मेलियाही मुक्ती । अगा
भर्जुना ॥ ५१ ॥ एवं कामक्रोधवेग सोसी । न धरी विषयभोगाची अ-
सोसी । जे तैसे त्यांस सिद्धि ऐसी । हें प्रकरण एथवरी आणिलें ॥ ५२ ॥
एथें कोणी ह्मणती । कीं ब्रह्मीं ऐसी बाणतां स्थिती । कामक्रोधवेगचि
त्यास नसती । जितां मेलियाही ब्रह्म निर्वाण ज्याला ॥ ५३ ॥ तरी उद-
करूपचित्त । नीच स्थळासि धांवें निश्चित । ह्मणोनि ह्मणे यतचित्त । ते अ-
गा ॥ ५४ ॥ ऐसें आबरिलें चित्त । तें चित्त ह्मणावें यत । त्यास उभयत्र
ब्रह्म निर्वाण निश्चित । जे ह्मणे कामक्रोधवर्जित यतचित्त ॥ ५५ ॥
तरीच कामक्रोधवर्जित । कीं जरी आहेत यतचित्त । यतचित्त ह्मणोनि
अत्यंत । वेग सोशी कामक्रोधांचे ॥ ५६ ॥ शळें आदळती शरीरीं । परी
दृढ कवच असे त्यावरी । तो गुर तीं शळें सोसी यापरी । हे वेग सोसी
जीवन्मुक्तीही ॥ ५७ ॥ जीवन्मुक्ताचें लक्षण । कीं तो वासनारहित विच-
क्षण । परी प्रारब्धभोगाकारणें त्रिगुण । असती कांडिल्या तांदुळासारखे
॥ ५८ ॥ भोगास मात्र असती । देहांतरास कारण न होती । वासनारहि-
त स्थिती । बाणे जयाला ॥ ५९ ॥ आग्नि शेकायाची वासना । उष्णकाळीं
असेना । पाकार्थ ठेवितां हुताशना । करीच उष्णत्व ॥ ६० ॥ प्रारब्धा
कारणें काम । उरेच हा जरी आत्माराम । हा जरी अत्यंत निष्काम । वेग-
उठती तेव्हां तरी तयातें ॥ ६१ ॥ ते वाधा करूं न शकती तयास । ह्म-
णोनि ते वेग सोसायास । न लागती जीवन्मुक्तास आयास । ब्रह्म निर्वाण
उभयही तयाला ॥ ६२ ॥ कामक्रोधांचे वेग सोसिती जेथें । क्रोधाचे वेग

नुठतीच तेथें । यालागीं समजावें ऐसें एथें । कीं काम सोसितां क्रोधही सो-
सिलाचि ॥ ६३ ॥ एवं अनादि वासना । ते ज्या ब्रह्मनिष्ठा भसेना । जीव-
न्मुक्त त्या स्वसुखसंपन्ना । द्वाणवें ॥ ६४ ॥ तथापि प्रारब्ध विचित्र ।
लिंगदेह भोगसाधन मात्र । असे भर्जित बीजरूपें सूक्ष्म गात्र । वासनेचें
॥ ६५ ॥ मालागीं भोगूनिही भोग । लोशी कामक्रोधभेग । तो काम स्वा-
चा मुक्तियोग । भंगुं शक्तेना ॥ ६६ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले
उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त सुज्ञ लोक । परिसोत आधीं ॥ ६७ ॥ मोक्ष
नसे ज्ञानाविण । तें ज्ञान ज्यास त्यासी मुक्तपण । ऐसें वर्णीं भ्रीकृष्ण ।
एथवरी ॥ ६८ ॥ कोणी नसोनि आत्मज्ञान । वश करिती आपुलें मन ।
मोक्षाची इच्छा धरुनि साधन । करिती मनोजयाचें ॥ ६९ ॥ तेही मो-
क्षास अधिकारी । मुक्त जालेच द्वाणवें परी । जाणोनि मातें मुक्ति खरी ।
बाबतील द्वाणतो या श्लोकीं ॥ ८७० ॥

श्लोक ॥ स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चावांतरे भ्रुवोः ।

प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ ॥ २७४ ॥

यत्तेद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।

विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥

॥ टीका ॥ या दो श्लोकीं साधनसमृद्धि । सांगोनि मागुतीं ज्ञानेचि सिद्धी ।
द्वाणोनि तिसऱ्या श्लोकीं ज्ञानप्रसिद्धी । बोलेल ॥ ७१ ॥ या श्लोकीं द्वाणतो
हरी । कीं जो बाह्यविषय घालोनि बाहेरी । दृष्टि दोन्ही भोंवणांभीतरीं ।
स्थिर करी सम करोनि प्राणापानांतें ॥ ७२ ॥ आवरोनि मन बुद्धि इंद्रिय ।
वसे ज्यास मोक्ष परम आश्रय । इच्छा भय क्रोधादिरहित सदा होय ।
तांही मुक्ताचि गा ॥ ७३ ॥ दो श्लोकीं अर्थ ऐसा । परी श्रोते द्वाणती विशद
कैसा । तरी बोलिलेल प्रकाश जैसा । बोलिला एथें या साधनाचा ॥ ७४ ॥
बाह्येन्द्रियसमुदाय । बाह्यचि त्याचें विषय । परी अंतरीं आठवितां भंग
होय । एकाग्रतेचा ॥ ७५ ॥ द्वाणोनि बाह्यास घालोनि बाहेरी । द्वाणोनि च-
चित्ती मनाभीतरीं । ऐसें करोनि दोन्ही डोळे अंतरीं । लावी दोहीं भोंव-
यांच्या ॥ ७६ ॥ भोंवयांवरी जें कपाळ । त्या दों भोंवयांचे अंतरीं जें मध्य-
स्थळ । तेथें चक्षुरिंद्रिय नेत्रयुगल । लावूनि लक्ष्मी आरंभ नासिकेचा तेथूनि
॥ ७७ ॥ तरीच तेथें थारती नयन । कीं जरी दृष्टीसवें थारे मन । तरी
मन थारे कीं चिंतन । बाह्य विषयांचें घडेना ॥ ७८ ॥ तथापि मन असे
प्राणाधीन । कीं प्राणघोषें परा उठतां चिंतन । पश्यंती सूक्ष्मरूपें करी विष-

याचें ॥ ७९ ॥ यालागीं नासापुटांचे अंतरीं । प्राण अपान खालवरी । संच-
रती तोंवरी । मन न थारे वृष्टीतह भ्रूयुगांत ॥ ८८० ॥ तरी प्राणापान सम
करुनी । ह्मणजे पूरकरेचकावांचूनी । मूलाधारों उगाच कुंभक धरुनी ।
भोंवयांत योजी वृष्टीतें ॥ ८९ ॥ वृष्टीसर्वें तेव्हां मन । थोर न करी
विषयचिंतन । परी त्या मनाचें होय शोधन । तरीच थोर ॥ ८९ ॥
इच्छा भय क्रोध । या दोषांच मन अशुद्ध । हे दाकितां होय शुद्ध । तेव्हां
थारे मन तें ॥ ८३ ॥ तरी हींही साधनें घडलीं तयाला । मोक्ष अपेक्षित
ज्यास जाला । अतएव परम आश्रय जयाला । एकला मोक्ष वाटतो ॥ ८४ ॥
सदा जो कां मौनी । ऐसा मुमुक्षु मुनी । भगा तो मुक्त ह्मणोनी । मानावा
॥ ८५ ॥ कीं साधनीं ऐसिया शुद्ध जाला । ज्ञान होणारचि त्याला । तो
जाणोनिया मला । मुक्त पावेल ॥ ८६ ॥ या पुढीलिया श्लोकीं हरी । बोले-
ल ऐशियापरी । परी या दों श्लोकांभीतरीं । लक्षवादी नाचती अत्वंत
॥ ८७ ॥ तें ब्रह्म नव्हे त्यांचें लक्ष । जे नेत्र देखती प्रत्यक्ष । हा त्यांचा
खंडोनि पाखंड पक्ष । मग त्यापुढील श्लोक वाखाणूं ॥ ८८ ॥ या श्लोकीं
ह्मणे हरी । कीं चक्षु दों भोंवयांअंतरीं । लावूनि जो मोक्षपरायण यापरी ।
तो मुक्तचि ॥ ८९ ॥ नेत्र दोनी भोंवयांत । लावी ह्मणतां हें प्रकारांतरें
अत्यंत । आपल्या लक्षास मानिती विहित । प्रमाण तें ॥ ८९० ॥ कीं ते
नेत्र झांकिती । आणि बुबुळें उफराटीं करिती । ते भोंवयांचें अंतर मानिती ।
तेज लक्षिती बुबुळांचें ॥ ९१ ॥ लिंगदेहीं इंद्रियें असती । तीं स्थूळ
देहीं गोळकीं वसती । त्यांत चक्षुरिंद्रियास गवसती । ज्योतिर्विकार बुबु-
ळांचे ॥ ९२ ॥ कोणास चक्रे दिसती । कोणास नक्षत्रांचे घोंस भासती ।
कोणास उगीच दिसे ज्योती । हिरवी पिवळी निळी आरक्त शुभ्र ॥ ९३ ॥
तेंच ह्मणती ब्रह्म शुद्ध । आपण ब्रह्मदर्शी प्रबुद्ध । त्या लक्षास लक्षितीं मानती
भिद्ध । मोक्ष आपणति ॥ ९४ ॥ त्यांस चक्षु भोंवयांत । ह्मणतां वाटे प्रमाण
अत्यंत । आणि 'स मुक्त एव' ह्मणे अच्युत । तरी मोक्ष या लक्षें मानिती
आपण ॥ ९५ ॥ हेंच प्रमाण जरी । ब्रह्म इंद्रियगम्य मानावें तरी । तेव्हां
आपल्या वचनास आपण हरी । विरुद्ध बोलतो ह्मणावें ॥ ९६ ॥ बुद्धिग्रा-
ह्य तें सुख निश्चित । आणि इंद्रियां अगम्य इंद्रियातीत । ऐसें षष्ठाध्यायांत ।
अच्युत बोलेल ॥ ९७ ॥ षष्ठाध्यायश्लोकार्ध । सुखमात्यंतिकं यत्तदुद्दि-
ष्टाहमतींद्रियम् ॥ टीका ॥ तें बुद्धिग्राह्य सुख अर्जुना । अतींद्रिय ह्मणजे इंद्रि-

यातीत बुद्धीविना । सर्वथा इंद्रियां दिसेना । बुद्धीनेच ध्यावें तें सुख
 ॥ ९८ ॥ तेज लक्ष डोळां दिसे । तें ब्रह्म संत मानिती कैसें । जे लक्षवादी
 ऐसे । ते चुकले पंथ मोक्षाचा ॥ ९९ ॥ इंद्रियांतें ब्रह्म न दिसे ।
 तें बुद्धीसचि गम्य असे । सर्वत्र वेदीं घोष ऐसे । श्रुतीचे ॥ १०० ॥ श्रुति ॥
 न सदृशं तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् । हृदा मनीषा मन-
 साभि क्लृप्तं य एनं विदुस्तेरमृता भवन्ति ॥ श्रुत्यर्थ ॥ इष्टीस रूप
 दिसे । यास रूप न असे । चक्षूकरूनि पाहात नसे । कोणी यातें
 ॥ १ ॥ हृदयेंकरूनीच कळे । मनीषायुक्त मन त्यातेंचि आकळे । मनीषा
 बुद्धि तीस जें कळे । त्या मनेचि जाणावें ब्रह्म तें ॥ २ ॥ हृदयशब्द अं-
 तःकरण । चित्त बुद्धि मन तीं परी त्याचें स्फुरण । या चहेंचें पाहतां विव-
 रण । एक शुद्ध सत्त्व ॥ ३ ॥ एवं सत्त्वं ब्रह्म पाहावें । त्यानें तदाकार
 होऊनि राहावें । अंतःकरण चित्त बुद्धि मन द्वयावें । त्याच शुद्धसत्त्वास
 ॥ ४ ॥ द्वयूनि मनें पाहावें द्वयती । बुद्धीस दिसतें ऐशाही श्रुती । एवं
 शुद्ध सत्त्वास साक्षात्कारस्थिति । इंद्रियां अगम्य ॥ ५ ॥ सर्वज्ञ ईश्वर अ-
 नादी । त्याचीं अनादि वचनें त्या वेदीं । डोळा तेथें न पावे ऐसे उपपादी ।
 सर्वज्ञ ईश्वर याचिकरितां ॥ ६ ॥ कीं बुबुळाचिया ज्योती । पातीं झांकू-
 नि लक्षितां चक्षुसि दिसती । कीं चक्षुरिंद्रियाची वसती । दोहीं बुबुळांत
 ॥ ७ ॥ तेंचि ब्रह्म ऐसें झणीं । पाखंड मार्ग काढिती कोणी । द्वयूनि सर्वज्ञ
 ईश्वराची ऐसी वाणी । कीं चक्षु तेथें न पावे ॥ ८ ॥ श्रुति ॥ न तत्र चक्षुर्गच्छति ॥
 श्रुत्यर्थ ॥ त्या ब्रह्मीं द्वये श्रुती । कीं चक्षुर्न गच्छति । द्वयिजे डोळा न पावे
 त्या वस्तूत ये रीती । श्रुति हांका मारिते ॥ ९ ॥ कोणी ऐसेंही द्वयती ।
 कीं ज्योतीस पाहते स्वयें तेचि ज्योती । नेत्र तेथें कोठें असती । असे तेज
 मात्र ॥ १० ॥ तरी राजदंडवळें । ज्याचीं काढिलीं असती बुबुळें । त्यास
 त्या बुबुळांवेगळें । ब्रह्म तें कां हो दिसेना ॥ ११ ॥ मिळोनि पाखंडी चा-
 बट । हेंचि ब्रह्म द्वयूनि आडबाट । ज्ञानमार्गी दावूनि अचाट । गुरुत्व सं-
 तपण मिरवती ॥ १२ ॥ ब्रह्म नव्हे ज्योती । ब्रह्म न दिसे डोळ्यांप्रती । असो हे
 पाखंडमतराती । पुढें विश्वरूपाध्यायांन खंडेल ॥ १३ ॥ सहस्र सूर्यांच्या ज्यो-
 ती । विश्वरूपीं अर्जुनास दिसती । तें साकाररूप त्यास द्वयती । निर्गुण ब्रह्म
 ज्योतिस्वरूप ॥ १४ ॥ विश्वरूप एकसरें । पहावें अर्जुन सारें । द्वयूनि
 दिव्यचक्षु सर्वेश्वरें । दिधलें त्यास ॥ १५ ॥ मग तेजोरूप चराचर । दा-

खवी त्यास सर्वेश्वर । त्यास झणती हे मूर्खतर । कीं तेज नेत्रीं तेंच दिव्य चक्षु ॥ १६ ॥ तरी साकार मूर्ति । विकराळ जिह्वा मुखें ज्यांत दिसती । ते निगुर्ण ब्रह्मसत्ता असती । तरी हे वेडी गोष्टीही साजती कांहीं ॥ १७ ॥ आतां या प्रस्तुत दों श्लोकीं । उत्तम श्लोक बोलिला कीं । तो मुक्तचि जो भ्रूयुगुळांत टाकी । दृष्टि योजी इच्छाभयक्रोधरहित ॥ १८ ॥ राजद्वारा जाबया योग्य । जाला तो पावलाचि भाग्य । हा भाव नेणोनि बोलती अयोग्य । कीं मुक्ति याच साधनें ॥ १९ ॥ 'ज्ञानोदेव हि कैवल्यं' झणोनी । या ब्रह्मसूत्रें करूनी । हा सिद्धांत असतां आत्मज्ञानावांचूनी । मुक्त नव्हे ऐशा साधनाच्या कोटीनें ॥ २० ॥ ऐसें असोनि लक्षत्रादी जन । झणती भोंवयांत उफराटे करितां नयन । दिसतें तेज ब्रह्म तेंचि ज्ञान । तरी तो मुक्तचि झणतो श्रीकृष्ण हें सत्य ॥ २१ ॥ ते ऐसें बोलती । त्यांस विरुद्ध गीता पुराणें श्रुती । परी झगीं त्यांच्या बोलें मांहीती । प्रमाण दावितां हें भगवद्वाक्य ॥ २२ ॥ या-लागीं झणतो कमलनयन । कीं ऐसें करूनिही साधन । तदनंतर पावोनि माझे ज्ञान । मुक्ति पावेल ऐसें या श्लोकीं ॥ २३ ॥

॥ श्लोक ॥ भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ टीका ॥ अगा तो आत्मत्वे जाणोनि मातें । पावेल शांतीतें । कीं ज-डावेगळे जाणोनि त्या जडातें । स्वात्मत्वे देखतां कैची अशांति ॥ २४ ॥ अर्जुना शांतीस हेंचि मूळ । कीं मी जो सर्वभूतसुहृद् केवळ । तोचि मी त्याचाही आत्मा निष्फळ । या ज्ञानें शांति पावतो ॥ २५ ॥ ज्याच्याठायीं सुष्ठु शोभन हृदय । तोचि सुहृद् हाचि निश्चय । तरी आपलाला आत्मा अव्यय । आवडे निर्निमित्त सर्वास ॥ २६ ॥ न कळोनि आत्मा आपुला । तो देह झणोनि देहही प्रिय वाटला । स्त्रीधनादि पाहिजे त्याला । झणोनि तींही सुहृदें वाटती ॥ २७ ॥ सुहृद् वाटे देह । झणोनि देहाच्या सुहृदांचा स्नेह । तो देह अप्रिय होय निःसंदेह । त्या सुहृदा आत्मयाकारणें ॥ २८ ॥ हातास पाय लागला । तो कापून तळितां वांचणें याला । तेव्हां त्या हातावरी उदार जाला । प्रीति धरुनि आत्मया सुहृदाची ॥ २९ ॥ समयदेहीं दुःखसंयोग । तेव्हां आरंभितो देहत्याग । ऐसा काढितां माग । सुहृद् एक आत्मा आपुला ॥ ३० ॥ मी सर्वभूतांचा सुहृद् । झणोनि झणे गोविंद ।

त्याचा अर्थ ऐसा नव्हतां मुकुंद । सुहृद वाटतो कवणासी ॥ ३१ ॥ कृष्णा-
 स प्रीति सर्वभूतीं । ह्यणोनि बोलावा अर्थ ये रीती । तरी सर्वभूतांचा मी
 सुहृद ह्यणे श्रीपती । तेव्हां भूतांस याची प्रीति बोलावी ॥ ३२ ॥ ते आत्म-
 त्वावेगळी । भगवत्प्रीतिच निराळी । न दिसे कोणास कोणे काळीं । भेदे
 अर्थ हा साधेना ॥ ३३ ॥ जे भेदे भजतीही त्याला । त्यांसही सुहृद आत्माच
 आपला । कीं आपल्या कल्याणाकारणें या घननीळा । ते भजती ॥ ३४ ॥
 आपल्या सुखाकारणें नृपती । अतिप्रीतीनें जैसे भजती । तैसी भुक्ति
 मुक्ति आपणा व्हावी ह्यणोनि प्रीती । भेदवादिया ईश्वराची ॥ ३५ ॥
 एवं मुख्य सुहृद । आपला आत्मा तदर्थ मुकुंद । सुहृद वाटला तेव्हां गो-
 विंद । नव्हे सुहृद कीं सुहृद आत्माच आपला ॥ ३६ ॥ तरी तोचि आत्मा
 गोविंद । तरीच मी सर्वभूतांचा सुहृद । ह्यणोनि मुक्तिप्रद मुकुंद । स्वमुखें
 ऐसें बोले ये स्थळीं ॥ ३७ ॥ सर्वभूत सुहृद त्या माते । जाणे ह्यणजे स्व-
 आत्मयाते । जाणोनि मग पावतो शांतीते । पूर्वश्लोकद्वयोक्त साधक ॥ ३८ ॥
 एवं मुक्ति तेव्हां जेव्हां ज्ञान । ज्ञान ते कीं ज्याणें नासे अज्ञान । अज्ञान ते
 कीं आपणास आपण जन । न जाणती ॥ ३९ ॥ आपणास आपण । जा-
 णोनि तो पूर्वोक्त साधक शांतपण । पावतो ह्यणे कमलेक्षण । शांतपणेंचि
 मुक्ति असतां शरीर ॥ ४० ॥ तो सर्वभूतसुहृदा तुजला । आपल्या के-
 वळ साधनवळेंचि पावला । किंवा तुझा प्रसाद होतां त्याला । सर्वभूतसु-
 हृद तूं कळलासी ॥ ४१ ॥ ऐसें पुसेल अर्जुन । ह्यणोनि कमलनयन ।
 पूर्वार्धां हेचि शेषशयन । आपल्या विशेषणीं सूचवितो ॥ ४२ ॥ कीं
 भोक्ता यज्ञतपांचा । सर्वभूतांचा मी महेश्वर साचा । तोचि मी सुहृद
 आत्मा ज्याचा । त्या माते जाणोनि शांति पावतो ॥ ४३ ॥ यज्ञतपाचा
 भोक्ता मी यावरुनी । सूचविलें कीं मत्प्राप्त्यर्थ यज्ञतपेंकरुनी । माते सुहृदा
 आत्मयाते जाणूनी । शांति पावतो ॥ ४४ ॥ मज समर्पाया कर्म केलें ।
 तदर्थचि मन माझे भुकेलें । यज्ञतपांचें भोक्तृत्व आलें । मज यास्तव ॥ ४५ ॥
 पत्र पुष्प फळ पाणी । भक्तीनें अर्पिलें तें मी चक्रपाणी । भक्षितो ह्यणोनि
 स्वव्राणी । पुढें ऐसी बोलेल ॥ ४६ ॥ आणि सर्वभूतमहेश्वर । या पदे
 आपण सर्वेश्वर । मुक्तिप्रद आपणाह्नि इतर । नाहीं ऐसा भावार्थ ॥ ४७ ॥
 कीं जे देव इतर । तेही ह्यणावे ईश्वर । परी त्यांसहित सर्वभूत महेश्वर ।
 आपण आत्मा सुहृद सर्वा भूतांचा ॥ ४८ ॥ एवं ज्ञानावांचूनि न घडे मुक्ति ।

तैं तेव्हां कीं जेव्हां ईश्वरप्रसादाभिव्यक्ति । तो प्रसाद होय करितां भक्ति ।
सर्वेश्वराची ॥ ४९ ॥ त्यांजें जें आत्मज्ञान । तेंचि म्हणावें जीवेश्वरैक्य
ज्ञान । आणि मुक्तिप्रद ईश शेषशायन । स्वयें ईश्वरेश्वर श्रीकृष्ण ॥ ५० ॥
या पंचमाध्यायाचे अंती । या श्लोके श्रीपती । हा सिद्धीत करी त्याच्या
पदाची प्रीती । वामन म्हणे मज असो अखंड ॥ ५१ ॥

॥ वामनी संस्कृत श्लोक ॥

न प्रेरकः सुकृतदुष्कृतयोजनस्य कृष्णः समश्च सद्यश्च सखार्जुनस्य ।
बुद्धिप्रदः स च पदांबुजयोर्न तस्य कल्पद्रुमो विषमताद्युभयोर्नतस्य ॥ १ ॥
इति श्रीमद्दामनपंडितविरचितायां यथार्थदीपिकायां पंचमोऽध्यायः ॥

अध्याय ६ वा.

श्रीमते भगवते नरसारथ्यनिपुणाय नारायणाय नमः ॥ जयजय योगेश्वर ।
जयजय शेषयोगकलेश्वर । जयजय आत्मयोगविद्यागुरुवर । जगद्गुरो ॥ १ ॥
जयजय त्रिदात्मयोगैकमात्र । जयजय सर्वात्मयोगमात्र । जयजय शतपत्र-
नैत्र । पवित्रकीर्ते ॥ २ ॥ जयजय कल्याणकृतकल्याणमार्ग । जयजय सु-
मंगलस्वर्गापवर्ग । जयजय परिहन्मन उपसर्ग । त्रैकोक्त्यनाथ ॥ ३ ॥ जय-
जय कल्याणसागर । जयजय भवमूलसंहार । जयजय योगेश्वरसमत योगेश्वर ।
हरे ॥ ४ ॥ जयजय मंगलायतन । जयजय श्रीनिकेतन । जयजय नित्यनृ-
तन । प्रियतम परम परमप्रिमात्मन ॥ ५ ॥ जयजय निर्विकार । जयजय भगव-
द्गीताकार । जयजय टीकाकार वामनाकार । जगदलंकारकनक ब्रह्मजनक
॥ ६ ॥ आतां अजी शेषपर्यंका । स्मरोनि तूतें श्रीवत्सांका । षष्ठाध्याय-
टीका । आरंभती ॥ ७ ॥ पुराध्यायांत आरंभांच अर्जुन । करिता जाला
ऐसा प्रश्न । कीं संन्यास आणि कर्म या दोहींमधून । जें श्रेयस्कर तेंचि
एक सांग मजलागीं ॥ ८ ॥ श्रीकृष्णें दीधलें उत्तर । कीं मोक्षार्थी जो च-
तुर । त्या मुमुक्षूस दोन्ही श्रेयस्कर । संन्यास आणि कर्मही ॥ ९ ॥ दत्ता-
पि दोहींमधूनी । कर्मत्यागरूप संन्यासाहूनी । कर्मयोग थोर क्षणोनी । बो-
लिला श्रीकृष्ण ॥ १० ॥ कीं संन्यासें कर्मयोगाचें लक्षण । न सांपडे आणि
कर्मयोगीं संन्यासपण । साधे क्षणोनि आपण । बोलिला श्रीकृष्ण स्ववाचा
॥ ११ ॥ 'ज्ञेयः स नित्यं संन्यासी' । या श्लोकीं अर्जुनासी । संन्यासत्व

कर्मयोगियासी । सिद्ध करुनि बोलिला ॥ १२ ॥ कीं संन्यासी तोचि नर । जो इच्छाद्वेषवर्जित निरंतर । आणि निर्द्वंद्व तो सत्वर । बंधापासुनि सुटतो अनायासे ॥ १३ ॥ तो जाणावा संन्यासी । द्विजि संन्यासत्त्व कर्मयोगियासी । ये रीती साधे ऐसी । गोष्टीं पोटीं हरीच्या ॥ १४ ॥ परंतु शब्दाची इतकीच रचना । कीं संन्यासीच तो जाणावा अर्जुना । कीं न स्पर्शती ज्याच्या मना । इच्छाद्वेषद्वंद्व हे कांहीं ॥ १५ ॥ परंतु कर्मयोगिया तोचि वैभव । हा न समजला पोटांतील भाव । तो त्याचे आणीक संदेह देव । निरसिता जाला जे या प्रसंगीं उपजले ॥ १६ ॥ कीं सांख्य योग मार्ग दोन्ही । परी एक एकावांचुनी । सिद्धि देती द्विजोनी । कर्म आणि संन्यास ऐसे न द्विजाचे ॥ १७ ॥ संन्यास तो महावाहो अगा । असाध्य बहु न करितां कर्मयोगा । कर्मयोगें युक्त त्या निःसंगा । ब्रह्मप्राप्ति अतिसत्वर ॥ १८ ॥ तो कर्मयोगाचा कर्ता । ज्ञानदृष्टीं होतो अकर्ता । या प्रसंगें अकर्तृत्ववार्ता । वाढली ॥ १९ ॥ त्या प्रसंगें ईश्वर कांहीं । कोणाहार्तां करवीत नाहीं । इत्यादि प्रसंग आणीक ही । अध्यायांतपर्यंत चालिले ॥ २० ॥ परंतु कर्मयोगियास । कर्माच साधे कर्मत्यागसंन्यास । हा भाव वरवा अर्जुनास । समजला नाहीं ॥ २१ ॥ द्विजुनि आरंभितो षष्ठाध्याय । यांत आरंभीं हेंचि प्रमेय । बोलेल तें श्लोकद्वय । प्रथम बोलतो भगवंत ॥ २२ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्यासी च योगी च न निरमिर्नचाक्रियः ॥ २३ ॥

॥ टीका ॥ श्रीभगवान् षड्गुण । अर्जुनातें द्विजतो आपण । कीं तोचि संन्यासी तोचि कर्मयोगी निपुण । जो करी निष्काम नित्य कर्म ॥ २३ ॥ कर्मफल मज हो द्विजोनी । हा कर्मफलाश्रय नसे ज्याच्या मनीं । कर्मत्याग यावरुनी । सूचवी त्याचा श्रीकृष्ण ॥ २४ ॥ कीं ज्यास काम्यफलाचा आश्रय । तो काम्य करीच हा निश्चय । जो न अपेक्षी फळ किमपि तो होय । काम्य टाकितां संन्यासीच ॥ २५ ॥ यालागीं तोचि संन्यासी । काम्यकर्मत्याग घडला ज्यासी । आणि तोचि कर्मयोगी कीं त्यासी । साधे निष्काम कर्मयोग ॥ २६ ॥ नसोनि आश्रमसंन्यास । संन्यास साधला कर्मयोगियास । कीं काम्यकर्मत्याग ज्यास । साधला ॥ २७ ॥ न करी अग्निसाध्य कर्म । तो निरग्नि संन्यासाश्रम । अतिश्रेष्ठ परि जरि नसे काम । आणि काम्यकर्मे करीना ॥ २८ ॥ तो संन्यासाश्रम । या काम्यत्यागसंन्या-

सावीण वृथाभ्रम । कीं न तुटे अविद्याभ्रम । त्याच संन्यासे ॥ २९ ॥ त्या
 आभ्रमसंन्यासाविण । काम्यत्यागी कर्मयोगी निपुण । लाघोनि संन्यासपण ।
 ब्रह्म पावे उपदेशे गुरुच्या ॥ ३० ॥ एवं जेथे काम्यत्याग । तेथेचि संन्या-
 सयोग । त्यावांचोनि निरग्निसंन्यास सोंग । न तो संन्यासी न कर्मयोगी ही
 ॥ ३१ ॥ कीं मन असे सकाम । तो नव्हेचि संन्यासाभ्रम । आणि कर्मयो-
 ग ही नव्हे कीं यज्ञादिकर्म । न करवे निरग्निसंन्यासियास ॥ ३२ ॥ एवं
 नसे कर्मफळाभ्रम । तोचि संन्यासी हा निश्चय । आणि तोचि कर्मयोगी
 कीं नव्हे अक्रिय । करितो क्रिया नित्या वेदोक्त ॥ ३३ ॥ टाकूनिही का-
 म्यकर्म । जरी न आचरे नित्यकर्मस्वधर्म । तो अक्रिय झणावा अभ्रम ।
 त्यासही नसती पदे ही दोन्ही ॥ ३४ ॥ कीं अंतरीं काम्यत्याग । वाहेरी
 आभ्रमसंन्यासयोग । त्यास न घडे पापसंयोग । नित्यकर्म गार्हस्थ्यधर्म टा-
 कितां ॥ ३५ ॥ टाकूनि काम्य निष्काम । जाला तरी असे गृहस्थाभ्रम ।
 तो न करितां विहित नित्यकर्म । प्रत्यवाये जाय नरकांत ॥ ३६ ॥ नरक
 साधे जया । केचा संन्यास अक्रिया तया । आणि नित्यकर्मत्यागे जया । न
 साधला कर्मयोगही ॥ ३७ ॥ ऐसा जो अक्रिय । तो केचि संन्यासी अथवा
 कर्मयोगी होय । झणोनि कृष्ण झणे कीं नचाक्रिय । कीं अक्रिय न संन्यासी
 न कर्मयोगीही ॥ ३८ ॥ एवं काम्य टाकूनि निष्काम । आणि करी नित्य
 विहितकर्म । तोचि संन्यासी तोचि कर्मयोगी परम । न निरग्न अथवा नव्हे
 ऐसा अक्रिय ॥ ३९ ॥ श्लोकाचा अर्थ ये रीती । परि एथे टीकाकार जे
 स्वये यती । ते आभ्रमाभिमाने वाखाणिती । आभ्रमसंन्यासनिंदापरिहरूनी
 ॥ ४० ॥ निरग्न आणि अक्रिय । एकाचेंचि विशेषणइय । वाखाणिती कीं
 झणी प्रगट होय । निंदा आभ्रमसंन्यासाची ॥ ४१ ॥ निरग्न झणिजे जो
 गृहस्थ नर । अग्निसाध्य यज्ञादिक्रियापसर । न करी आणि अग्नीवांचूनि
 कर्मप्रकार । तोही टाकितो तो अक्रिय झणावा ॥ ४२ ॥ एवं द्विप्रकार कर्म-
 विशेष । टाकितो जो पुरुष । तो न संन्यासी न कर्मयोगी ऐसा घोष । या
 श्लोकाकेंचा ते करितो ॥ ४३ ॥ परंतु झगतां अक्रिय । कर्मत्यागप्रकारइय ।
 साधतां निरग्न कैसा न होय । त्यावेगळा ॥ ४४ ॥ अग्निमुखों आहुति प-
 डती । या कर्मासही क्रियाच झणती । आणि अग्नीवांचूनि संध्यादिक घ-
 डती । क्रियाच झणावे त्यांसही ॥ ४५ ॥ हा क्रियाप्रकारइय । जो टाकी-
 तसे तो अक्रिय । जरी ऐसा अर्थसिद्ध न होय । तरी निरग्नशब्दें संन्यासी

न बोलावा ॥ ४६ ॥ निरमिशब्दाचा अर्थ । संन्यासी ह्मणूनि येथें किमर्थ ।
 वाखाणावा ह्मणाल तरी संन्यास व्यर्थ । सकामाचा होय कीं नव्हे हें सांगा
 ॥ ४७ ॥ दोरी यज्ञोपवीताची तोडिली । मस्तक शिखाही बोडिली । मनीं
 काम्याची गोडी असे जोडिली । तो संन्यासी कैसा ह्मणाल ॥ ४८ ॥ कर्म
 फळाचा आश्रित । आणि चतुर्थश्रम घेतला निश्चित । या प्रसंगी त्यास
 भगवंत । न निंदी कैसा ॥ ४९ ॥ कीं बाह्यसंन्यासवर्जित । आणि कर्म-
 फळीं अनाश्रित । तो तेव्हां तद्विपरीत । हा संन्यासी ॥ ५० ॥ एवं
 गृहस्थही कर्मफळीं अनाश्रित । तोचि संन्यासी निश्चित । तेव्हां संन्यासी
 काम्यफलासक्त । निंद्य ऐसें तो संमत तुझांस ही ॥ ५१ ॥ तो हरीनें
 निंदिला । तुझीं कां हो अंगीकारिला । येथें निरमिशब्द पाहिजे बोलिला ।
 संन्यासी आणि सकाम जो निंद्य ॥ ५२ ॥ येथें कोणी ह्मणती । कीं
 जो जाला यती । तो निरमि त्यास कोणे रीती । काम्य घडे ॥ ५३ ॥
 तरी वैराग्यें जिज्ञासु जाला । आणि ज्ञानाकारणें संन्यास घेतला । तो आंत
 बाहेर ही बोलिला । संन्यासी अतिशुद्ध ॥ ५४ ॥ त्यास निंदील कां हरी । निंद्य
 संन्यासी तो जो यापरी । कीं संन्यास घेऊनि ही करी । इतरदेवतामंत्रजप
 ॥ ५५ ॥ जाणे जारण भरण । तेचि मंत्र उपदेशूनि शिष्यगण । मेळवू-
 नि मृदवृष्टी आपण । ह्मणवी परम संन्यासी ॥ ५६ ॥ तो निरमि जाला । परी
 काम्यमंत्र जपों लागला । इत्यादि अर्थ सूचवूनि निंदिला । निरमि संन्यासी
 ये स्थळीं ॥ ५७ ॥ कीं तो नव्हे संन्यासी । कीं काम्य वसे मानसी । कीं
 वृथा गार्हस्थ्यपणासी । त्याणें टाकिलें ॥ ५८ ॥ जरी गृहस्थ असता । पंच-
 यज्ञादि कर्म करिता । ऋणव्यापासनि सूटता । तदभावे नव्हे कर्मयोगीही
 तो ॥ ५९ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें नि-
 मित्त सुज्ञ लोक । परितोत आधीं ॥ ६० ॥ जो निष्काम कर्मयोगी । सं-
 न्यासी आणि कर्मयोगी त्याचि लागीं । ह्मणावे ऐसें महायोगी । बोलिला
 पूर्वश्लोकीं श्रीकृष्ण ॥ ६१ ॥ तो अर्जुनास संदेह उडवले । कीं संन्यास कर्म-
 योग मार्ग वेगळाले । ते दोन्ही मार्ग कैसे साधले । एकासचि एके समर्थी
 ॥ ६२ ॥ हे शंका अर्जुनाचे मनीं । तोचि बोलतो सर्वसाक्षी जाणोनि । मं-
 न्यास कर्मयोग एकचि ह्मणोनी । बोलतो आतां या श्लोकीं ॥ ६३ ॥

॥ श्लोक ॥ यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडव ।

न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

॥ टीका ॥ अगा संन्यास द्योती जयास । कर्मयोगही जाण तूं तयास ।
 कीं जों नाहीं संन्यास । तों कर्मयोगी नव्हे कोणीही ॥ ६४ ॥ जोवरी हृद-
 यी कामना । तोंवरी फळसंकल्प न तुटती मना । ते संकल्प असतां घडे-
 ना । निष्काम कर्मयोगीपण ॥ ६५ ॥ आणि फलसंकल्पत्याग । काम्यत्यागें-
 चि घडे तो संन्यासयोग । संन्यासांत त्यांत करी निःसंग । नित्य कर्म
 तेव्हां तो कर्मयोग सिद्ध होतो ॥ ६६ ॥ द्योती जयास । अगा द्योती सं-
 न्यास । कर्मयोग ही तयास । जाण तूं गा ॥ ६७ ॥ कीं जों न सिजे अन्न ।
 तों न घडे भोजन । हे गोष्टी तों सर्वजन । जाणतीच कीं ॥ ६८ ॥ एक
 त्या अन्नाचें सिजवणें । एक त्याचें जेवणें । ऐसें असोनि ही वेगळेपणें ।
 दोन्ही एक ॥ ६९ ॥ कीं अन्ननिष्पत्तीविण । न घडे कदापि जेवण । तैसें
 न साधतां काम्यत्यागलक्षण । न घडे निष्काम कर्मयोग ॥ ७० ॥ आणि
 भोजनाच्या अपेक्षेविण । न घडे अन्न सिद्ध करणें । तैसें काम्यत्याग संन्या-
 सलक्षण । निष्काम कर्मयोगार्थ ॥ ७१ ॥ एवं काम्यही त्यागी । आणि न
 प्रवर्ते निष्कामकर्मयोगी । तो अक्रिय याचि लागीं । निंदिला सकाम जैसा
 निरुद्धी ॥ ७२ ॥ कीं सिद्ध करुनि अन्न । जो न करी भोजन । तैसा काम्य
 त्यागुनि ही न करी भजन । नित्य कर्मर्पणें ईश्वराचें ॥ ७३ ॥ भोजनाका-
 रणें अन्न । सिद्ध करुनि करी भोजन । तैसा काम्यत्यागुनि सज्जन । नित्य
 कर्म आचरे ॥ ७४ ॥ त्यासही अन्न सिद्धीविना । भोजनक्रिया वडेना ।
 त्याच्या अन्ना आणि भोजना । नसे भिन्नत्व ॥ ७५ ॥ या भावें द्योती श्री-
 हरी । कीं संन्यास कर्मयोग भिन्न ही परी । एकाचि कीं संकल्पत्यागसं-
 न्यास जरी । तरीच कर्मयोगी तो होय ॥ ७६ ॥ आतां कर्मयोग कोण
 काळवरी । करावा तो अवधि श्रीहरी । बोलों पाहतो याउपरी । या
 श्लोके ॥ ७७ ॥

॥ श्लोक ॥ आरुद्धोऽर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

॥ टीका ॥ अगा आत्मयोगावरी । आरूढ नसे जाला तोंवरी । आरूढ
 होऊं इच्छी तोवरी । आरूढ नसे तो आरूढ जाणावा ॥ ७८ ॥ ऐसा
 आरूढ मुनी । श्रवण करुनि जो आहे मननी । त्याला कर्मचि करुनी ।
 प्राप्त होते आरूढता ॥ ७९ ॥ यालागीं आरूढ मुनी । त्यास कर्मचि का-
 रण बोलिजे तें द्योती । श्रीकृष्ण या पूर्वार्धे करुनी । बोलता जाला ॥ ८० ॥

आतां तोचि योगारूढ जाला । तेव्हां त्याच योगारूढाला । शमचि कारण बोलिला । श्लोकाच्या उत्तरार्धे करूनी ॥ ८१ ॥ इतकाच या श्लोकाचा अर्थ । परी याचा भावार्थ । न बोलतां साधनक्रम यथार्थ । न उपजे मनासी ॥ ८२ ॥ आत्मा गुरुमुखें कळला । आणि योग नाही वाणला । तोंचि कर्मयोग ज्याणें टाकिला । योगसिद्धि न घडे तयासी ॥ ८३ ॥ तो होय शब्दज्ञानी । असत असतां होतो ज्ञानभिमानी । कीं चित्त विषयासक्त आणि मनीं । मी ज्ञानी झणोनि जां ॥ ८४ ॥ त्याणें करावें कर्म । कर्मी पहावें ब्रह्म । अनुष्ठानि यम नियम । करावा अभ्यास ॥ ८५ ॥ व्यतिरेकें आत्मत्व कळलें जैसें । चित्तही जालें पाहिजे तैसें । सिंधु सलिल समरसें । सैधवखडा जे रीती ॥ ८६ ॥ चिद्रूपता चित्तास न वाणे । तोंवरी शब्दज्ञानीच तो जरी आत्मा जाणे । याकारणें मुमुक्षु शाहणे । यत्न करिती योगसिद्धीचा ॥ ८७ ॥ योग न वाणे जोंवरी । योगारूढ न झणावें तोंवरी । तो आत्मज्ञ आरुरुक्षु जरी । यत्न करी योगसिद्धीचा ॥ ८८ ॥ त्यास कारण कर्म । यमनियमादे आणि स्वधर्म । चित्त होऊं लागे ब्रह्म । तोचि योगारूढ तेव्हां बोलावा ॥ ८९ ॥ चित्तचैतन्यसंयोग । आयता असे तोचि योग । परी चित्तास जडत्वाचा वियोग । होतां योग आयता ॥ ९० ॥ त्यांत निर्विकल्प योग । ऐसा कीं जडवृत्तीचा सर्वथा वियोग । तेव्हां आयता चित्तचैतन्यसंयोग । तें चित्त चिदाकारता पावतें ॥ ९१ ॥ तेव्हां योगारूढ तो । जो आरुरुक्षु तत्पूर्वी बोलिजे तो । निर्विकल्पयोगीं आरूढ होतो । या प्रकारें ॥ ९२ ॥ वाणतां निर्विशेष योग । चित्तास ऐसा जडत्वाचा वियोग । सविकल्पयोगीं जडवृत्तिसंयोग । असोनिही नाढळें जडत्व चित्तासी ॥ ९३ ॥ कीं चैतन्यतंतु जडत्व पट । चित्स्वरूपचि हें सर्व निपट । वृत्ति निरोधाची न करितां खटपट । चराचरीं दिसे एक आत्मा ॥ ९४ ॥ अनुभव ऐसा जयाला । योगारूढ बोलिजे त्याला । ऐशास ही जीवन्मुक्तीस हेतु जाला । शम झणिजे समाधी ॥ ९५ ॥ कीं अनुभव ऐसा जाला । तथापि समाधि वाणेना ज्याला । तो आरूढ होऊनि उतरला । योगसाक्षात्कारावरूनी ॥ ९६ ॥ जोंवरी जडीं ब्रह्मस्फुरण । तोंवरी समाधिच झणावें तें स्मरण । हें विसरतां जडत्वभ्रमाचें आवरण । करी तत्काळ पूर्वसंस्कार ॥ ९७ ॥ यालागीं जरी योगारूढ जाला । शमसमाधि पाहिजे त्याला । झणोनि शम कारण बोलिला । योगारूढासही श्रीकृष्ण ॥ ९८ ॥ आतां योगारूढ केव्हां

द्व्यणावा । जाणोनि ऐशा अर्जुनाच्या भावा । बोलणें लागलें देवाभिदेवा ।
लक्षण त्याचें या श्लोकीं ॥ ९९ ॥

॥ श्लोक ॥ यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।

सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

॥ टीका ॥ श्रोत्रादिहन्द्रियांचे अर्थ । शब्दस्पर्शादि पदार्थ । आणि कर्म
जें त्या विषयांच्या साधनार्थ । आसक्त नव्हे जेव्हां उभयत्र ॥ १०० ॥
आतां टाकिले जरी विषय । आणि कर्मही टाकिलें तद्विषय । आणि भोगीं
भोगसाधनी न होय । आसक्त ही ॥ १ ॥ कीं मोक्षास विघ्न हें सकळ ।
द्व्यणोनि ऐसा जाला जरी केवळ । आणि विषय गोड ऐसें वासनामूळ ।
जरी असे हृदयांत ॥ २ ॥ तरी विषयभोग आणि भोगसाधन । यांचे संक-
ल्प करीच मन । तेव्हां करूं लागे चिंतन । विषयभोगभोगसाधनांचें हीं ॥ ३ ॥
नव्हे योगारूढ तोही । जों संकल्पाचा त्याग नाही । संकल्पत्याग तेव्हांचि
जेव्हां कांहीं । शेष नसे वासनेचें ॥ ४ ॥ यालागीं भोग आणि भोगसाधनासी ।
टाकी आणि होय सर्वसंकल्पसंन्यासी । तेव्हां योगारूढ तयासी । द्व्यणांवे
अगा अर्जुना ॥ ५ ॥ हे अवघे मनाचेच खेळ । तेचि आवरावे केवळ ।
द्व्यणोनि येथें मेघनीळ । बोलतो त्यांत पहिला हा श्लोक ॥ ६ ॥

॥ श्लोक ॥ उत्तरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

॥ टीका ॥ अगा अर्जुना मन । असे बुद्धीच्या आधीन । त्या मनासी
आवरायाचें साधन । एकली बुद्धी ॥ ७ ॥ ते बुद्धि जों नसे त्रिवेकारूढ ।
नौवरीच मन होऊनि मूढ । धरुनि विषयकामना दृढ । पडिलें कूपीं वासने-
च्या ॥ ८ ॥ वासनेच्या कृपाभीतरी । मन पडिलें असे परी । बुद्धीच्या
हातीं असे दोरी । त्या मनाची ॥ ९ ॥ त्या बुद्धीचा सहज गुण । कीं सु-
खी असावे आपण । आपण द्व्यणतां आत्मपण । सुखदुःखभोक्तृत्व ज्या चिदे-
शातें ॥ ११० ॥ एवं ज्या गोष्टीनि सुख । तेचि करी आणि दुःख । ज्याक-
रितां साधे त्याचें मुख । न पाहे बुद्धी ॥ ११ ॥ सुखप्राप्ति वाटे ज्यांत ।
बुद्धि मनास योजी त्यांत । जें वाटे दुःखाचें निमित्त । त्यांतूनि काढी म-
नासी ॥ १२ ॥ बुद्धीस ठाउकें कीं कांहीं । विषयावांचूनि सुख नाही । द्वा-
णोनि त्याच वासनेच्या प्रवाहीं । घालिते बुद्धि मनासी ॥ १३ ॥ जेव्हां
सत्संग मिळे । विषय तितका दुःख ऐसें कळे । परमार्थी सुख मानोनि वळे ।
भजनाकडे बुद्धि जेव्हां ॥ १४ ॥ तेव्हां विषयामधूनि मन । ते बुद्धि काढी

मग चिंतन । विषयाचें टाकूनि साधन । चिंती ब्रह्मप्राप्तिचें ॥१५॥ ब्रह्मा-
नुभवाविना । जरी जाईना विषयवासना । तथापि बुद्धि मना । पडों नेदी
विषयांत ॥ १६ ॥ देखोनि वाढिलें मिथान । लाळ घोटी क्षुभार्ताचें मन ।
परी त्यांत विष ऐसें कळतां भोजन । बुद्धि करों नेदी सर्वथा ॥ १७ ॥ सर्वे
चोर मैद मित्र जाला । तो मैदसा जेव्हां कळला । आप्त क्षणों नेदी त्याला ।
सर्वथा बुद्धि ॥ १८ ॥ विषयवासनेन जीवास । मरण नरक गर्भवास ।
कळतां न धरी बुद्धि हव्यास । विषयभोगाचा ॥ १९ ॥ परमार्थाची आवडी
धरी । ते बुद्धि मनातें आवरी । तेव्हां उडी प्रपंचावरी । न पडे मनाची
॥ २० ॥ क्षणोनि बुद्धीकरूनी । मन उद्धरावें क्षणोनी । श्लोकाचिचा
प्रथमचरणी । चक्रपाणि ऐसें बोलिला ॥ २१ ॥ श्लोकद्वितीयचरणी हरी ।
क्षणतो कीं मन उद्धरावेंच परी । बुडों देऊं नये दुःखसागरीं । सर्वथा ॥ २२ ॥
मन आणि बुद्धी । आत्मशब्दें दोहाची सिद्धी । अहंकार देह याचीही प्र-
सिद्धी । आत्मशब्दें ॥ २३ ॥ त्यांत ' आत्मना ' क्षणजे बुद्धीकरूनी । आ-
त्मा मन तें उद्धरावें क्षणोनी । श्रीकृष्ण बोलिला यावचनीं । श्लोकाचिया
पूर्वार्धा ॥ २४ ॥ उत्तरार्धे क्षणतो हरी । कीं आत्माच बंधु आत्माच वैरी ।
क्षणजे मनचि शत्रुमित्र ह्या दोन्ही परी । विशद बोलतो या श्लोकीं ॥ २५ ॥

॥ श्लोक ॥ बंधुरात्मान्नस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

॥ टीका ॥ मन त्याचें सवें सोयरे । ज्यानें बुद्धीनें तें निंकिलें खरें । ते
बुद्धि आत्मयाची हेंही वरें । जाण अगा अर्जुना ॥ २६ ॥ कीं ज्या बुद्धीस
आत्मा कळे । आणि जे आत्मयोगीं वळे । ते आवरील तेव्हां न खवळे ।
मन विषयवासनेन ॥ २७ ॥ आतां जो पुरुष अनात्मा । क्षणजे ज्यास ठाऊ-
का नसे आत्मा । मन त्याचें त्यास स्वमहिमा । शत्रु होऊनि दाखवी ॥ २८ ॥
वर्ते शत्रुत्वे करूनी । तें प्रसिद्धचि सांगावें काय क्षणोनी । आतां मित्रत्वे
कैसें वर्ते तें येथुनी । बोलतो श्रीकृष्ण या श्लोके ॥ २९ ॥

॥ श्लोक ॥ जितात्मनः प्रज्ञांस्थ परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

॥ टीका ॥ ज्याचें मन ज्यास जित । क्षणजे स्वबश मन निश्चित । तो
प्रज्ञांत अत्यंत शांत । स्थिर मन त्याचें आत्मत्वीं ॥ १३० ॥ कामक्रोधराहि-
त । तो क्षणावा शांत । ज्याची बुद्धि अत्यंत । विवेकासूढ सर्वदा ॥ ३१ ॥
त्या बुद्धीनें मन । आवरी तेव्हां तें विषयचिंतन । न करी होऊनि राहेलीन ।

त्या बुद्धीसहित आत्मयांत ॥ ३२ ॥ जें आत्मस्वरूपी होय स्थिर । तें स्थिर-
च निरंतर । शीतोष्णीं आणि सुखदुःखीं एक प्रकार । आणि मानापमानां
ही ॥ ३३ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोले उत्तमश्लोक । त्याचें नि-
मित्त सुज्ञलोक । परितोत आधीं ॥ ३४ ॥ योगारूढाचें लक्षण । बोलिला
तेथें कमलेक्षण । सर्वसंकल्पत्यागी तोचि निपुण । योगारूढ तेव्हां ऐसें
बोलिला ॥ ३५ ॥ त्या संकल्पाचें मूळ । तें मनचि केवळ । तें बुद्धीकरुनि
करावें निश्चळ । ऐसें बोलिला ॥ ३६ ॥ तें वश होतां स्वमित्र । तें वश न
होतां अमित्र । हें एथवरी विशद पद्मनेत्र । बोलिला ॥ ३७ ॥ जो योगा-
रूढ नर । वर्णितां वाढला हा पसर । आणि त्याचाच बोलतां राहिला प्रका-
र । तो बोलतो या दों श्लोकीं ॥ ३८ ॥

॥ श्लोक ॥ ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थोऽविजितेन्द्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकांचनः ॥ ८ ॥

॥ टीका ॥ अगा तो योगारूढ योगी । समशीतोष्ण मानापमानादि ज्या-
लागीं । परमानंदें तृप्त तरी वीतरागी । सर्वत्र ऐसा अनायासें ॥ ३९ ॥ अगा
सकळवासनासमाप्ती । होतां निजानंदाची प्राप्ती । ते प्राप्ति तेव्हां जेव्हां तृप्ती ।
बुद्धि पावे ज्ञानीं आणि विज्ञानीं ॥ १४० ॥ बुद्धि ज्याची ज्ञानीं । तृप्त आणि
विज्ञानीं । आणि कूटस्थ तो द्विगोनी । लक्षण बोले त्याचें भगवंत ॥ ४१ ॥
व्यतिरेकबोध येथें ज्ञान । अन्वयबोध विज्ञान । दोन्ही बोधीं अन्यचित्तन ।
बुद्धि न करी तेव्हां समाप्ती ॥ ४२ ॥ तेचि बुद्धीची तृप्ती । तेचि वासनेची
समाप्ती । बुद्धीस जेव्हां एकाग्रताप्राप्ती । व्यतिरेकीं आणि अन्ययांतही ॥ ४३ ॥
या दोहीं समार्धीचें लक्षण । पुढें याच अध्यायांत कमलेक्षण । बोलिल मार्गे
ही चिवरण । प्रसंगोपात्त जालें टीकेत ॥ ४४ ॥ व्यतिरेकीं निखळ चित्स्व-
रूप । तें ज्ञान आणि विज्ञान विद्वद्रूप । विधरलें थिजलें एकचि तृप्त । ब्रह्म
उभयत्र एकचि ॥ ४५ ॥ निखळज्ञान तें ज्ञान । मायाविशिष्ट ज्ञान तें वि-
ज्ञान । कीं नाना जडतरंगीं समान । एक उदक चित्स्वरूप ॥ ४६ ॥ बुद्धि
तृप्त ऐशा ज्ञानीं । आणि स्थिरबुद्धि ज्याची विज्ञानीं । तो कूटस्थ द्विगोनी ।
श्रीकृष्ण द्विगो या श्लोकीं ॥ ४७ ॥ कूटस्थ शब्दाचा विचार । ऐसा कीं नि-
र्विकार । स्थळांतरां अर्थांतर । परी निर्विकार द्विगोवा ये स्थळीं ॥ ४८ ॥
आत्मा सकळांचा निर्विकार । परी बुद्धि जाली पाहिजे तदाकार । एवं ज-

याची बुद्धि ऐसी तो नर । कूटस्थ स्वयं द्यणावा ॥ ४९ ॥ बुद्धीस करितां
 विकार । इंद्रियें रज विषय तम दोन्ही प्रकार । शुद्ध सत्त्वस्वरूपाकार ।
 निर्विकार बुद्धि ते द्यणावी ॥ १५० ॥ अंतरीं ऐसा आशय । तो कृष्ण
 त्यास द्यणतो कीं विजितेंद्रिय । कीं कूटस्थाचें रूप होय । विजितेंद्रिय
 द्यणतां तयातें ॥ ५१ ॥ कीं जिंकिला इंद्रियांचा समुदाय । तेव्हां न आठवे त्या
 त्या इंद्रियांचा विषय । सत्त्वरजतमातीत होय । तेचि बुद्धि निर्विकार त्या
 कूटस्थाची ॥ ५२ ॥ ऐसी निर्विकार बुद्धी । तेव्हां कूटस्थीं कूटस्थपणाची
 सिद्धी । योगारूढास तेव्हां समृद्धी । ज्ञानविज्ञान दोहीं समार्थीची ॥ ५३ ॥
 या दोहीं समार्थीची स्थिती । तृप्ति तेव्हां कूटस्थपदाची प्राप्ती । विषयवास-
 नेची सम्राप्ती । ऐसा योगयुक्त योगी अगा बोलिजे तो ॥ ५४ ॥ ऐसे
 श्लोकाचे तीन चरण । यांत योगारूढाचें लक्षण । जें बोलिला कमलेक्षण । तें
 अर्जुन ऐकिलें ॥ ५५ ॥ त्यांत तो ज्ञानविज्ञानतृप्त । आणि त्यास कूटस्थपद
 प्राप्त । हीं दोन्ही लक्षणे गुप्त । तोचि स्वयं जाणे तयाचीं ॥ ५६ ॥ उरलें
 जितेंद्रियपण । प्रगट दिसे हें एक लक्षण । इतकियाच लक्षणे तो विचक्षण ।
 योगारूढ समजावा ॥ ५७ ॥ तरी कोणी दांभिकही जन । दाबिती जितें-
 द्रियत्व आणि भजन । आणि कोणी योगारूढही विषयसेवन । करिती प्रा-
 रब्ध भोगितां ॥ ५८ ॥ तो न वाटे योगारूढ । कीं जितेंद्रियत्व न दिसे
 दृढ । आणि योगारूढ वाटे तो मूढ । जो दंभें दावी जितेंद्रियत्व ॥ ५९ ॥
 आतां कोण बाह्यलक्षण । कीं तो योगारूढ कळे विचक्षण । अर्जुन ऐसा
 शंकातां कमलेक्षण । चतुर्थचरणीं हरितो हे शंका ॥ १६० ॥ ॥ चतुर्थ चरण
 ॥ समलोष्टादमकांचनः ॥ ॥ टीका ॥ अगा धनाकारण । दांभिकाचें जि-
 तेंद्रियपण । जो धनी निस्पृह निपुण । तो विषय भोगी तरी योगारूढ जाणा-
 वा ॥ ६१ ॥ ज्यास मृत्तिकेचा भेंडा । आणि वाटेचा अप्रयोजक धोंडा ।
 आणि सधन कांचनाचा हांडा । तिन्ही समान ॥ ६२ ॥ जितेंद्रिय आणि
 इच्छी धन । तें जितेंद्रियत्व धनसाधन । धनीं निरपेक्ष तो विषयसेवन ।
 प्रारब्ध करी तथापि योगारूढ ॥ ६३ ॥ आतां यानंतर श्लोक । तो कां बोलें
 उत्तमश्लोक । त्याचें निमित्त पुण्यश्लोक । परिसीत आधीं ॥ ६४ ॥ योगारूढ-
 लक्षण । पूर्वश्लोकीं कमलेक्षण । बोलतां बोलिला कीं तो विचक्षण । ज्ञानविज्ञान-
 तृप्तात्मा द्यणोनी ॥ ६५ ॥ व्यतिरेकीं वाणे समार्थी । ते तृप्ति निखळ निर्गुणा
 त्मत्वबोधी । अन्वबोधीं तृप्ति साधी । तें विज्ञानीं विद्वरूपीं स्थिरत्व ॥ ६६ ॥

दोहीं परी ब्रह्म दिसे । बुद्धि ब्रह्मीं समरसे । उभयत्रहों ज्यास असे । तृप्ति
बुद्धिस्थिरत्वे ॥६७॥ क्षणोनि बोलतां हरी । शंका उपजली या परी । कीं
या दोहींत एक समाधी जरी । साधे तरी नव्हे काय ती योगारूढ ॥६८॥
आणि दोहींमधूनि एक । अन्वय अथवा व्यतिरेक । बाणतां आरूढ तेव्हां
कोण अधिक । द्विविध योगारूढांत ॥६९॥ शब्द थोडें अर्थ फार । दावूनि
ऐसा चमत्कार । करितो या शंकेचा परिहार । या शोके ॥ १७० ॥

॥ शोक ॥ सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

॥ टीका ॥ अगा व्यतिरेके निर्गुणसमाधी । चित्तवृत्तिनिरोधे साधी ।
नोही योगारूढ परी आधी । न तुटती नानात्वभेदाचे ॥ ७१ ॥ हा भाव
धरुनि अंतरीं । मुखीं हा शोक बोलें हरी । कीं अन्वयसमाधिबोगावरी ।
आरूढ तो विशिष्ट होतो त्या परीस ॥ ७२ ॥ कीं दिसत असोनि विषम-
त्व । त्या विषमत्वीं दिसे समत्व । प्रिय अप्रिया वन्यावाइटांत ही ब्रह्म-
त्व । ज्याची बुद्धि पाहें तो विशिष्ट ॥ ७३ ॥ सुहृद् क्षणजे ज्यांचे व्रं-
हदय । जे आपुले ठायीं सहज सदय । मायवाप इत्यादि समुदाय । सुहृद्
क्षणावा ॥ ७४ ॥ स्नेहवृद्धीनें हित करी । मित्र क्षणावा यावरी । वाईट
सर्वथा करी तो वैरी । दोहीं वेगळा तो उदासीन ॥ ७५ ॥ नव्हे मित्र
नव्हे वैरी । वरें वाईट दोन्ही न करी । तो उदासीन या परी । आतां म-
ध्यस्थ ॥ ७६ ॥ आपुला वैरी आणि आपण । इच्छी या दोघाचेंही कल्या-
ण । त्यास घडतें मध्यस्थपण । कीं दोघांसी जो कलं पाहें एकत्व ॥ ७७ ॥
वात करूं पाहें जो आपुला । द्वेष्य क्षणावे तयाला । कीं इतरां प्रापंचिक-
जनांला । युक्त बाटे द्वेष करणें तयाचा ॥ ७८ ॥ बंधु क्षणजे जे आपुले
सोयरे । साधु जे सन्मार्गरत जे वरे । पापी क्षणावे ज्यांची बुद्धि वावरे ।
कुकर्मी अखंड ॥ ७९ ॥ ऐसे सुहृद् मित्र शत्रु उदासीन । मध्यस्थ द्वेष्य
बंधुजन । साधु आणि पापी कुजन । या इतुकियांचे ठायीं समबुद्धि ॥
॥ १८० ॥ ऐसे दिसोनि विषम । ब्रह्मभावे बुद्धि ज्याची सम । तो अन्वय
समाधिनिष्ठ उत्तम । व्यतिरेकसमाधिनिष्ठापरीस ॥ ८१ ॥ वर्णितां ऐसी
समता । अन्वयमाधि हा तत्त्वतां । हा विशिष्टयोगारूढ क्षणतां । उणा दु-
सरा या समानकोटीचा ॥ ८२ ॥ अधिक क्षणतां बंधु जेष्ठ । उणा क्षणावा
नलगे कनिष्ठ । क्षणतां हा ज्येष्ठश्रेष्ठ । उणा भारूच कनिष्ठ समजावा ॥ ८३ ॥

आणि "वासुदेवः सर्वमिती । स महात्मा सुदुर्लभः" ह्याने श्रीयती । अन्वयसमा-
धिनिष्ठ भक्त अती । श्रेष्ठ ह्याणूनि वर्णिला ॥८४॥ याच पक्षाध्यासां । द्विविध
योगी बोलोनि भगवंत । अन्वयसमाधिनिष्ठ योगी अत्यंत श्रेष्ठ ह्याणूनि
गुरुमुखें ॥ ८५ ॥ या अध्यायांत यापरी । द्विविध योगाच्याही परी ।
पुढें विशद जो बोलणार हरी । त्या संक्षेपें आधींच बोलिला ॥ ८६ ॥
त्यांत समाधि निर्गुणीं । वाणला तरी जगीं त्रिगुणीं । विषमता वाटोनि अंतः-
करणीं । स्फुरेल ह्येत ॥ ८७ ॥ जो अन्वयसमाधिनिपुण । त्यास त्रिगुणीं
दिसे निर्गुण । पटतंतूची हे खूण । वाणली जयास ॥ ८८ ॥ या कारणें समाधि
जो व्यतिरेक । त्याहनि अन्वयसमाधि अधिक । कीं अद्वैत आत्यंतिक ।
विबे जया ॥ ८९ ॥ आतां यानंतर श्लोक । त्यापासूनि उत्तमश्लोक । अष्टां-
गयोग बोलेल तो सुज्ञलोक । परितोत एथूनी ॥ ९० ॥ आरूढ नाहीं यो-
गावरी । त्याणें आरूढ होइजे कोणे परी । तो अष्टांगयोग याउपरी ।
एथूनि बोलेल ॥ ९१ ॥ गुरुमुखें आत्मा कळला । परंतु योगीं आरूढ नाहीं
जाला । कीं चित्तास नाहीं वाणला । चित्स्वरूपी योग ॥ ९२ ॥ त्यास यम
आणि नियम । आसन आणि प्राणायाम । ध्यान धारणा प्रत्याहार सप्तम ।
तेव्हां समाधि अष्टम सिद्ध होय ॥ ९३ ॥ त्यांत आरंभ योगाचा । आणि
प्रकार यमनियमांचा । इतकें बोलतो स्ववाचा । श्रीकृष्ण या श्लोकीं ॥ ९४ ॥

॥ श्लोक ॥ योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

॥ टीका ॥ योगारूढ होऊं इच्छितो । योगीच कीं ह्याणावा तो । त्यास
श्रीकृष्ण ह्याणतो । कीं त्याणें मनातें योजावें सर्वदा ॥ ९५ ॥ एकांतीं त्याणें
वसावें । ह्याणजे जनसभादिकीं न वसावें । अत एव एकाकी होऊनि असावें ।
आणि अपरिग्रह ॥ ९६ ॥ सर्वथा परिग्रहाचि नसे । अथवा प्रारब्ध जरी ला-
गला असे । तरी परिग्रह ह्याकूनि सत्क्षेत्रीं वसे । योगसिद्धचर्य तोही अपरि-
ग्रह ॥ ९७ ॥ कीं अभ्यासासि बैसला । ते समयींच एकाकी जाला । तरी
परिग्रह ज्यास लागला । व्यग्र होणार मन त्याचें ॥ ९८ ॥ बालागीं एका-
कीपण वदोनी । वर्णिला अपरिग्रह ह्याणोनी । आणि नियतचित्त शरीर या
वचनीं । यम सूचवी त्याचा ॥ ९९ ॥ कीं इंद्रियग्राम । आटोपतांच चित्ताचा
संयम । होणार तोचि यम । यम ह्याणजे मुख्य आवरणें इंद्रियांचें ॥ १०० ॥
यम ह्याणजे नियत । चित्त आणि देह जयाचा निश्चित । ऐसा यतचित्तात्मा

ह्यणोनि भगवंत । यम सूचवी तयाचा ॥ १ ॥ नियमही या श्लोकीं । त्याचा
सूचविला असा कीं । तो अपरिमह एकाकी । ह्यणुनि बर्णिला ॥ २ ॥ कीं
योगास जें प्रतिकूल । तें टाकावें सकळ । धरावें तें जें योगास अनुकूल ।
स्वरूप नियमाचें हतुकेंचि ॥ ३ ॥ आणि एकांतवास । नियमचि ह्यणाचें
त्यास । कीं जनसभादिविरुद्ध योगास । तें टाकूनि एकांत धरिला ॥ ४ ॥
आतां या यमास । आणि नियमास । प्रतिकूल ते आस । धनादिविषयाची
॥ ५ ॥ जो नसे निराश । त्यास बाधे आशापाश । मग योगास कैचा
अवकाश । यमनियम न पडती कार्नीही ॥ ६ ॥ यालागीं तो निराशी । कीं
आशारहित ह्यणाचें त्यासि । भाव कीं आशा जयासी । कैचे यमनियम-
ही त्याला ॥ ७ ॥ एवं निराशपण । योगसिद्धीचें मुख्य लक्षण । यालागीं
यमनियमपरायण । निराशी ह्यणाचें तयातें ॥ ८ ॥ यमनियमांची स्थिती ।
बोलुनि ऐसी श्रीपती । आतां आसनाची रीति । बोलतसे स्पष्ट या श्लोकें ॥ ९ ॥

॥ श्लोक ॥ शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥

॥ टीका ॥ अगा योग योजावा एकांतीं । ह्यणोनि बोलिलों तुजप्रती ।
परी तें स्थळ अती । असाचें पवित्र ॥ १० ॥ शुचि शुद्ध भूमि वरी । आ-
सन स्थापावें तीवरी । तें अति स्थिर कीं न करी । डळमळुनि डगमग
चित्तासी ॥ ११ ॥ तें न बहुत उंच । अथवा न बहु नीच । कुश आंथरुनि त्या-
वरीच । अजिन आणि अंबर असे ऐसे ॥ १२ ॥ तळीं कुश वरी अजिनासन ।
तें कृष्णाजिन अथवा व्याघ्राजिन । तयाहीवरी वसन । एवं स्थिर मृदु आणि
पवित्र ॥ १३ ॥ एवं यम नियम आसन । सांगूनिया गरुडासन । क्रमें
आणिकही साधन । सूचवितो या श्लोकीं ॥ १४ ॥

॥ श्लोक ॥ तच्चैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तैर्द्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

॥ टीका ॥ अगा आसन रचूनि ऐसे परी । बैसोनियां त्यावरी । मनाची
एकाग्रता वरी । साधावी तेथें ॥ १५ ॥ तेथें एकाग्र मन करूनियां । आवरू-
नि चित्तैर्द्रियक्रिया । योग योजावा आसनीं वसोनियां । बुद्धीचिया शु-
द्धीकारणें ॥ १६ ॥ मनाची एकाग्रता करावी । ह्यणतां प्राणायाम सूचवी ।
कीं मनाची एकाग्रता व्हावी । प्राणायामें ॥ १७ ॥ करूनियां प्राणायाम ।
करावा चित्ताचा संयम । यालागीं मागुती पुरुषोत्तम । यतचित्तत्व बोल-